

پیکارِ لطیف

جی ایم سید

اڪيڊميءَ جو ڪتاب نمبر پهريون

پيغام لطيف

ج-ي-ايم-سيد

ج-ي-ايم-سيد اڪيڊمي
سن، ضلعو دادو سنڌ

قيمت : پنجڙيه روپيا

انتساب

اُن شاعر جي نالي جنهن جون سوچون، جنهن جون
سکون، جنهن جا ٻول، اندر ۾ آزاديءَ جون
املگون آپارين ٿا.

يونين ويل به وڙهي، وريءَ ساڻ وجود جي!

— غلام مرتضيٰ

وچور

فصل پھريون:

شاه صاحب جي زندگيءَ جو مختصر احوال

فصل ٻيو:

۱۳ شاه صاحب جو زمانو ۽ ان وقت جو ماحول

فصل ٽيون:

۶۶ شاه صاحب سنڌ جو قومي شاعر

فصل چوٿون:

۸۲ شاه صاحب جي تخيل واري سنڌ

فصل پنجون:

۹۱ شاه صاحب جي قوميت جو تخيل

فصل ڇهون:

۱۰۶ شاه صاحب ۽ ڊاڪٽر محمد اقبال
جي نظرين تي هڪ نظر

فصل ستون:

۱۲۸ شاه صاحب جا مذهبي رايا

فصل اٺون:

۱۶۴ شاه صاحب جي ڪلام جون خصوصيتون

فصل نائون:

۲۱۷ شاه صاحب جو سنڌين لاءِ سنهيو

فصل ڏهون:

۲۲۸ شاه صاحب جا سياست تي نظريا

فصل يارهون:

۲۳۸ اسان جون شاه صاحب ڏانهن جوابداريون

فصل ٻارهون:

۲۴۴ شاه صاحب جا چونڊيل بيت،
مختلف مضمونن تي

فصل پهريون

شاه صاحب جي زندگيءَ جو مختصر احوال

سنڌ جي مشهور درويش، صوفي ۽ قومي شاعر شاه عبداللطيف عليه رَحْمَةُ جي حياتي جو احوال جيتوڻيڪ پوري تسلي بخش تفصيل سان اڃان تائين نه لکيو ويو آهي، پر تنهن هوندي به ڪيترن ئي مصنفن ان طرف توجهه ڏنو آهي، جن مان هيٺين صاحبن جا نالا قابل ذڪر آهن:-

سير عبدالحسين خان ٽالپر، مرزا قليچ بيگ، ليلارام وطن مل، ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي، مسٽر چيمبل پرسرام، ڊاڪٽر سورلي، مولوي دين محمد وفائي، ڪلياڻ آڏواڻي ۽ غلام محمد شهبوڻي. انهن صاحبن شاه صاحب جي زندگيءَ جي احوال يا ڪلام جي تشريح کي حتي الامڪان دائره تحرير ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

جيئن ته هن ڪتاب جو مقصد صرف شاه صاحب جي حياتيءَ جو احوال پيش ڪرڻ نه آهي، بلڪ سندس پيغام جي سياسي مقصد ۽ مرادن جي سمجهڻ لاءِ ڪوشش آهي، ان ڪري شاه صاحب جي زندگيءَ جي سمورن قصن ۽ ڪهاڻين کي بيان ڪرڻ مناسب نه سمجهي هت فقط تعارف طور سندن مختصر احوال پيش ڪجي ٿو.

پاڻ سيد امير علي هراتيءَ جي فرزند سيد حيدر عليه جي اولاد مان، جي سنڌ ۾ مٽياري سيدن جي نالي سان سڏجن ٿا. جي

جرار پوٽو قبيل مان آهن، اهي سيد پنهنجي نسبت امام موسي
ڪاظم جي صاحبزادي جعفر (ثاني) الحواري سان ڪن ٿا.

سيد حيدر بابت تاريخي شجرن مان معلوم ٿئي ٿو ته امير
تيمور جي هندوستان اچڻ جي زماني (۸۰۱ کان ۸۰۶ هجري) ۾
سنڌ ۾ آيل ٿو ڏسجي. سيد صاحب سنڌ جو سير ڪندي هالڪنڊيءَ
۾ آيو، جو شهر هالن جي نالن سان سڏجي ٿو. اتي ڪجهه
وقت رهي پيو ۽ ارباب شاه محمد هالي جي نياڻيءَ سان شادي
ڪيائين، جنهن مان کيس سيد امير علي پيدا ٿيو. انهيءَ کي ٽي
پٽ ٿيا. ۱- سيد شرف الدين ۲- سيد احمد ۳- سيد مرتضيٰ هئا.
پهرئين جو اولاد ”شرف پوٽو“ سڏجڻ لڳا ۽ ٻي جو اولاد سندس
فرزند سيد امير جي نالي ”ميرڻ پوٽو“ جي نالي سان مشهور ٿيا.
ٽئين سيد مرتضيٰ کي ڪو اولاد نه ٿيو، هو شاه پير جي نالي
سان مشهور ٿيو، سندس مقبرو مائهندن جي اتر ۾ آهي.

مٿي ذڪر ڪيل سيدن جي اولاد جو گهڻو حصو ڪجهه
وقت هالن ۾ رهڻ بعد اتان لڏي ڪجهه پنڌ رستي جي لڳ هڪ
ننڍي ڳوٺ ۾ وڃي ويٺو، جنهن ڳوٺ جو نالو اتي جي هڪ
مت پريندڙ فقير، جو رستي تي مسافرن جي پيڻ لاءِ پاڻيءَ جو
مٺ پريو ويٺو هوندو هو، جنهن ڪري مٺ وارو ڳوٺ پئجي ويو،
جو اڳتي هلي قبر گهير بعد مٽياري ٿي ويو. سيدن پنهنجي عروج
جي زماني ۾ ان ڳوٺ جو نالو بدلائي ”مٺ علوي“ رکڻ جي
ڪوشش ڪئي. جيئن ان وقت سنڌ جي رسم الخط فارسي هئي ۽
ان ۾ ت، ا، ڪر نه هئڻ ڪري اهو نالو مٽعلوي ٿي لکڻ ۾ آيو.
ان ڪري اهي سيد مٽياري يا مٽعلوي سيدن جي نالي سان مشهور
ٿي ويا. ساڳي نموني تي لڪيءَ جي ڳوٺ وارا سيد لڪياري يا
لڪعلوي جي نالي سان مشهور ٿي ويا هئا. ڀڳي ٿوڙهي جبل جي
پهواري ڳوٺ جو، جنهن ۾ سيد رهندا هئا، لڪ وارو ڳوٺ يا
لڪي نالو پئجي ويو. جنهن تي سيدن پنهنجي عروج جي زماني
۾ لڪعلوي، نالو رکيو هو ان سبب اهي سيد به لڪياري يا

لڪمڙي سيد سڏجڻ لڳا.

مٿي ذڪر ڪيل سيدن جي هالن مان لڏي مٽياري وڃي وهڻ جو پورو زمانو معلوم ٿي نٿو سگهي. ليڪن قديم روايات مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته هو ۸۳۰ هـ کان ۸۴۰ هـ جي وچ ڌاري وقت ۾ اوڏانهن لڏي ويل ٿا ڏسجن. مٽيارين ۾ گهڻي وقت رهڻ بعد جڏهن سندن اولاد گهڻو ٿيو ۽ وڌيا ويجهيا. تڏهن گذر جي تنگي، باهمي تعصب، گهرو جهڳڙن، رسم رواج جي خرابين ۽ خامين ڪري هنن مان ڪيترن مٽياري کي ڇڏي وڃي ٻاهر ٻين ڳوٺن ۾ پنهنجي سهوليت خاطر رهڻ شروع ڪيو.

مٽيارين جي رهائش جي دوران ۾ سيدن جو خاندان چئن مکيه قبيلن ۾ ورهائجي ويو.

(الف) جرار پوٽ:- هي سيد جلال عرف جرار جا اولاد هئا. انهيءَ قبيلي جا مکيه درويش پيدا ڪيا. هن وقت مٽيارين جي شهر ۾ انهيءَ قبيلي جو ”جاموٽ“ سيد عالي شير آهي.

۱- سيد شاه رڪن الدين:- هي صاحب پير طريقت هو. کيس فيض مخدوم بلاول عليه رحمت جي خليفِي مخدوم ساهڙ (سوائي) لنگار کان مليو. شاه رڪن الدين جو مقبرو مٽارين جي شهر ۾ آهي، سندس وفات جي پوري تاريخ معلوم نه ٿي سگهي آهي، ليڪن معلوم ائين ٿئي ٿو ته ۳۵۰ هـ ۽ ۳۸۰ هـ جي وچ ڌاري وفات ڪئي ٿي ڏسجن.

مخدوم ساهڙ جو مقبرو انڙپور اسٽيشن جي ڀر ۾ ٽڪريءَ تي آهي.

۲- سيد هاشم شاه سخي:- هي صاحب سندس پڙ ڏاڏي شاه رڪن الدين عليه رحمت جو سلسلي وار فيض يافتہ هو. پاڻ ۱۱۰۰ هجري ۱۴ ربيع الاول ۾ وفات ڪيائون، سندن مزار مٽيارين ۾ شاه رڪن الدين جي قبي جي ڀر ۾ آهي، جتي سال بسال مٿين تاريخ تي ميلو لڳندو آهي ۽ هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو زيارت لاءِ گڏ ٿيندا آهن.

سندن اولاد مان هن وقت مسند نشین پیر حاجي بقادار شاه آهي سخي هاشم شاه ڪيترن مٽياري سيدن جو ڏاڏا پير آهي.

سيدن شاه عبدالڪريم:- هي صاحب مٽيارين جي شهر ۾ ۹۴۴ هجري ۾ ڄائو. ۽ وڏي ٿيڻ بعد اتان لڏي ٽنڊي محمد خان (گوني) تعلقي بلاڙي جي ڳوٺ ۾ وڃي سڪونت پذير ٿيو. هن سيد عبدالقدوس ۽ شاه ابراهيم بخاري کان فيض طريقت حاصل ڪيو، جي صاحب تادري طريقي جو بزرگ هو. سندس ملاقاتون مخدوم نوح عليه رحمت سان به گهڻيون ٿيون هيون ۽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ صحبت جو به مٿس گهڻو اثر ٿيو. هو صاحب ناميارو شاعر ٿي گذريو آهي. صبر ۽ ڪانڌ ۾ خاص شهرت حاصل ڪيائين، جنهن بابت ڪيئي قصا مشهور آهن. پاڻ ۱۰۳۰ هجري ۾ بلاڙي جي ڳوٺ ۾ وفات ڪيائون سندن مقبرو به اتي آهي. سندن وفات جي تاريخ ۱۵ ذوالقعد تي سال به سال اتي ميلو لڳندو آهي. اتي هزارين معتقد زيارت لاءِ ايندا آهن. جتي ذڪر-سماع ۽ راڳ ٿيندو آهي. سندن درگاه جو مسند نشين هن وقت پيرميان غلام حيدر شاه صاحب آهي.

۴- **سيدن شاه عبداللطيف ڀٽائي:-** جنهن جي حياتيءَ جو احوال مختصر طرح هيٺ ڏنو ويندو ۽ جنهن جي پيغام جي تشريح لاءِ هي ڪتاب لکيو وڃي ٿو.

(ب) **باڦيل پوڏم:-** هن قبيلي جا فرد سيد محمد باقر جي اولاد مان آهن. هن پاڙي مان ڪيترا درويش ۽ عالم ٿي گذريا آهن. سيد شهمير شاه مشهور عالم ۽ صاحب شريعت بزرگ (جو مولوي محمد هاشم ٺٽوي جي گروه جو هو) به ان قبيلي مان هو. انهيءَ پاڙي جو ”ڄاموٽ“ هن وقت سيد ميرادل شاه ولد سيد حاجي محمد شاه آزاد خيال ۽ وڏو زميندار آهي.

(ج) **موسلي پوڏم:-** هن پاڙي وارا سيد محمد موسلي شاه جي اولاد مان آهن. هن خاندان مان ڪيترا وڏا زميندار يا اثر شخص ٿي گذريا آهن. هن قبيلي جو وڏو سيد طيف شاه مخدوم

نوح عليه رحمت جي مکيه خليفن مان هو ۽ اڃان تائين انهيءَ خاندان جو تعلق مخدوم هالن وارن سان هليو اچي. هن وقت انهيءَ قبيلي جو ڄاموٽ ذوالفقار علي شاه ولد سيد محمد علي شاه هڪ ٻاڻڙي سمجهدار ۽ وڏو زميندار آهي.

(د) **معين پوٽو**:- هن پاڙي وارا سيد، سيد مئيڏن شاه ولد سيد محمد جي اولاد مان آهن. سيد مئيڏن شاه جي فرزند سيد احمد کي ٻه پٽ ٿيا هڪ سيد اشرف شاه جنهن جي اولاد سيد پور نالي ڳوٺ، ڪوئي تعلقي ۾ ٻڌايو، جن مان سيد محمد ڪامل شاه مشهور معروف ٿي گذريو آهي ۽ ان جا ڀائيٽا اڃان اتي رهن ٿا. مئيڏن شاه جي فرزند سيد احمد کي ٻيو پٽ سيد ڌڻيڏن شاه هو جنهن جو فرزند سيد ابراهيم شاه ڄام نظام الدين عرف ڄام ننده سمي سنڌ جي حاڪم جي وزير اعظم دريا خان جو دوست هو ۽ ان وقت ڄاڻڪن جي بغاوت کي ختم ڪرڻ جي مهم ۾ هو شهيد ٿي ويو. سندس مزار خانوٽ تعلقي ڪوٽڙي جي ڀر ۾ آهي. سيد ابراهيم شاه کي ٻه فرزند هئا هڪ سيد بدرالدين شاه هو جنهن جو پوٽو سيد حيدر عليه رحمت هڪ مشهور معروف سنڌ جو عالم حاجي حافظ ۽ صاحب طريقت بزرگ هو. هو مخدوم بلاول عليه رحمة جي خاص خليفن مان هو.

جنهن مخدوم بلاول سان گڏ سمي گهراڻي جي سنڌي حاڪمن جي اقتدار کي لڏندڙ ڏسي شاه بيگ ارغون جي مخالفت ۾ آخري ڪوشش ڪئي. سيد محمد ميران جونپوري جڏهن افغانستان ڏي سنڌ مان لنگهي وڃي رهيو هو ۽ پنهنجي مهديوي طريقي جي اشاعت به ڪندو ٿي ويو، تڏهن شاه حيدر عليه رحمة طرفان ان جي کلي مخالفت ٿي جنهن ۾ چوڻ ۾ اچي ٿو ته مخدوم صاحب جي رسد جون ڀڙيون به ٻڏي ويون.

سيد صاحب انهيءَ تحريڪ ۾ سنڌي اقتدار لاءِ خطرو محسوس ڪيو هو ان ڪري ئي ان جي مخالفت ڪئي هئائون. سيد حيدر عليه رحمة سن جي ڳوٺ ۾ ۴ شعبان روز سومر ۱۳۷۰

هجري ۾ وفات ڪئي ۽ سندس مزار به اتي آهي جتي سال به سال انهيءَ تاريخ تي ميلو ٿئي ٿو جنهن ۾ آس پاس جا هزارها ماڻهو زيارت لاءِ اچي ختمي ۾ شريڪ ٿين ٿا. سندن مسند جو هاڻوڪو جاءِ نشين هن ڪتاب جو لکندڙ آهي.

سيد ابراهيم شاه جو پيو فرزند سيد ڏيندڻ شاه هو جنهن جي اولاد کي ڪاڙها سيد ۽ ري سڏيندا آهن. هنن جا پويان لڏي وڃي ڪوٽڙي ۾ ويٺا، جن منجهان سيد علي اڪبر شاه مشهور معروف ٿي گذريو آهي. انهن مان سيد ڪبير شاه لس ٻيلي وارو مشهور شاعر به پيدا ٿيو جنهن جي مزار اٽل جي ڳوٺ لس ٻيلي رياست ۾ آهي.

مٿي ذڪر ڪيل مختصر تاريخ مٽياري خاندان جي سيدن جي ناظرين جي واقفيت لاءِ تعارف طور پيش ڪئي وئي آهي. شاه عبداللطيف به انهيءَ خاندان جو فرد هو. هو صاحب سيد شاه حبيب جو فرزند هو ۽ ۱۱۰۲ هجري مطابق ۱۲۹۰ع ۾ تعلقي هالا جي ڳوٺ ڀٽي پور ۾ ڄائو هو. جو ڳوٺ هن وقت شاه جي ڀٽ کان ۹ ميل پري ويران پيو آهي. سندس ڄمڻ واري هنڌ پراڻي نصير واه جي ڪپ تي لونگ فقير خيرپور رياست واري جي ٺهرايل مسجد اڃان تائين موجود آهي.

شاه صاحب شاه عبدالڪريم بلڙي واري جي فرزند شاه جمال جو پڙ پوٽو آهي. هن ابتدائي تعليم ۽ تربيت پنهنجي ڳوٺ ۾ ورتي. جڏهن مڪاني ملان ۽ مولوي، پير ۽ فقير سندس علمي ۽ روحاني اڄ کي سيراب نه ڪري سگهيا، تڏهن فقيري ويس ڪري سنڌ جي سير تي نڪري پيو ۽ جهنگ، جبل، درياءُ ٻرپت، ٿر ۽ برڏوري ۽ جهاڳي ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ گهميو، جنهن ڪري هر طبقي جي ماڻهن سان ملڻ ۽ رهڻ جو موقعو مليس ۽ سندس حالات، جذبات ۽ روايات مان پوريءَ طرح واقف ٿي سگهيو. انهيءَ دوران ۾ سنڌ جي مڪيه عالمن، فقيرن، صوفين، جوڳين،

پیراڳین جي صحبت ۾ حاصل ڪيائين. جن درويشن جي صحبت ۾ گذارڻ جو موقعي مليس تن مان مکيه هيٺيان هئا:-

۱- **شاهه عنايت صوفي** (شهيد) سندس رهائش جهوڪ تعلقه ميرپور بٺوري ۾ هئي سندس مقبرو به اتي آهي. پاڻ ۱۱۳۰ هجري ۾ شهيد ڪيا ويا. سندس شهادت جي ڏينهن ۱۷ صفر تي ميلو لڳندو آهي جتي هزاره ماڻهو زيارت تي ايندا آهن. هو وڏو باڪمال ۽ صاحب اثر بزرگ هو سندس مفصل احوال ٻئي فصل ۾ ايندو.

۲- **مخدوم محمد معين ٺٽوي**:- هي بزرگ ٺٽي جي شهر جو رهاڪو، وڏو عالم ۽ درويش هو ۽ هو شاه ولي الله دهلويءَ جي مکيه شاگردن مان هو. شاه صاحب سان خاص دوستي هيس. ۱۱۶۰ هجري ۾ وفات ڪيائين.

۳- **شاهه عنايت الله رضوي**:- هي صاحب نصرپور جي ڳوٺ ۾ رهندو هو سيد نصرالدين ولد سيد خيرالدين شاه بکريءَ جي اولاد مان هو.

شاه صاحب جي زماني ۾ پير مرد ٿي چڪو هو. سنڌيءَ جو عمدو شاعر هو سندس رسالو ڇپجي چڪو آهي. نصرپور ۾ سندس مزار آهي سندس خاندان مان مصري شاه سنڌ جو نامور شاعر تازو ٿي گذريو آهي.

۴- **مخدوم محمد علي**:- خيرپور رياست جي کهڙن جي ڳوٺ ۾ رهندو هو هڪ وڏو ديندار ۽ درويش شخص هو ۱۱۷۱ هجري ۾ وفات ڪيائين.

۵- **مخدوم محمد هاشم ٺٽوي**:- هي ٺٽي جي شهر ۾ مشهور عالم ۽ شريعت جو پابند ۽ پرهيزگار شخص هو. سندس فتواڻون مشهور آهن. ۱۱۷۲ هجري ۾ وفات ڪيائين.

۶- **سيد شهبير شاهه**:- باقيل پوٽه مٽياري سيدن مان هڪ وڏو عالم ۽ شريعت جو پابند شخص هو. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي

جي مکيه شاگردن مان هوءَ شاه صاحب جون ان سان گهڻيون ملاقاتون ٿينديون هيون.

۷- **مخدوم صابر ولهاري:-** انهيءَ وقت جي وڏن عالمن مان هڪ درويش صفت نقش بندي طريقت جو مرشد هوءَ سندس مقبرو تعلق ٿندي الهيار ۾ آهي.

۸- **مخدوم محمد زمان لنواري:-** هڪ وڏو اهل الله نقش بندي طريقت جو مرشد ۽ عالم فاضل شخص هوءَ سندس مزار ڪوٽ لنواري تعلقه بدين ۾ آهي. پاڻ ۱۱۸۴ هجري ۾ وفات ڪيائون.

۹- **صاحب ڏنو فقير فاروقي:-** خيرپور رياست جي درازن جي ڪوٽ ۾ رهندو هو. اتيئي سندس مزار آهي. صوفي طريقت جو بزرگ هوءَ سنڌ جي مشهور معروف شاعر سچل قنبر جو ڏاڏو هو ۱۱۹۲ هجري ۾ وفات ڪيائين.

۱۰- **مخدوم دين محمد سيوهاڻي:-** سيوهڻ جي شهر جو هڪ وڏو عالم صوفي ۽ سهروردي طريقت جو بزرگ هوءَ هي صاحب شرعي فيصلن جو ايڏو ماهر هو، جو ميان نور محمد ڪلهوڙو به شرعي معاملن ۾ کانئن مشورو وٺندو هو.

۱۱- **سيد محمد بقا لڪياري:-** سيد محمد راشدروضي ڏٺي عليه رحمت سندس فرزند هو، جو سڀني راشدي سيدن جو ڏاڏو هو. جنهن جا سنڌ ۾ لکها مريد ٿيا. پير پاڳارو ۽ جهنڊي وارو ان جي اولاد مان آهن. شاه صاحب سان واٽ ويندي ملاقات ٿي هيس. نهايت سادي زندگي گذاريندو هوءَ سندس مزار قبرستان شيخ طيب ۾ آهي. ۱۱۹۲ هجري ۾ وفات ڪيائين.

۱۲- **مخدوم عبدالرحيم گروهيڙي:-** هي صاحب ڪوٽ گروهيڙ تعلقه ڪپرو جو ويٺل هو. ذات جو مگريو وڏو مجذوب عالم، مناظري ۽ مباحثي جو ماهر هوءَ مخدوم محمد زمان لنواريءَ جي مکيه خليفن مان هوءَ نقشبدي طريقت هوس ۱۱۹۲ هجري ۾ شهيد ٿيو.

۱۳- مدن ڀڳت:- هي هڪ هندو درويش هو ۽ شاعريءَ جو شاه صاحب سان خاص رستو هوس. سندس شاه صاحب سان رهائين ۽ ملاقاتن جا قصا گهڻا مشهور آهن. هو سندس ڳوٺ جو ويٺل هو. سندس ڪجهه ڪلام سنڌ جا قديم هندو ڀڳت شاه صاحب جي ڪلام سان گڏ ڳائيندا هئا.

ازانسواءِ شاه صاحب ڪيترن ئي هندو فقيرن جي صحبت مان مستفيد ٿيو، جهڙوڪ جو گي، ويراڱي، آڌوتي، ڪاڙي، سامي، سنياڙي ۽ نانگا وغيره. سائن گڏجي پاڻ سندن مندرن ۽ ترث ياترائن جا سير ڪيائين ۽ سندن متن، طريقن، رسمن ۽ رواجن مان بخوبي واقف ٿيو. غالباً متفرقا هندو ويدانيت جو خاص اڀياس ڪيائين. شاه صاحب جي گڏ ڪيل ڪلام سان گڏ سندس رسالي ۾ ڪيترن هندو درويشن جا بيت پيراڳ هنديءَ جي سر ۾ ڏنل آهن. انهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته اهڙي قسم جا بيت ۽ ڪلام سندس مجلس ۾ عام طرح ڳايا يا پڙهيا ويندا هئا، جنهن ڪري اهي شاه صاحب جي ڪلام سان گڏجي ويا آهن.

شايد نوجوانيءَ ۾ سنڌ جي جدا جدا طرفن ۾ سير ڪيا هئائون. اتر طرف رياست بهاولپور مان لنگهي ملتان تائين ويل ٿو ڏسجي. هڪ دفع شاه عبدالڪريم جي قبي لاءِ اتان پيڙين رستي ڪا شيءِ به آندي هئائين. الهندي طرف ڏسجي ٿو ته لس پيلي ۽ هنگلاج ويل هو. ڏکڻ طرف سمنڊ جو ڪنارو ڏيئي ابراهيم حيدري، ريڙهي، ڪارو ڇاڻ، پور بندر ۽ ڪڇ ڀڄ جا ڪي حصا ڏنل ٿا ڏسجن. ابراهيم حيدري، ريڙهي، ڪاري ڇاڻ طرف شاه عبدالڪريم ۽ سندس سلسلي جا مريد هئڻ انهيءَ ڳالهه جي ثابتي ٿا ڏين. ڪڇ رياست جي رهاڪن جي رسمن، رواجن ۽ قديم حڪايتن کي رسالي ۾ بيان ڪيو ويو آهي. جنهن مان ائين معلوم ٿو ٿئي ته کيس ان ملڪ جو به ڄاڻو اڀياس آهي. سر سريراڳ ۽ سامونڊيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته شايد سمنڊ جي ڪنارن وارن ملڪن ۽ ماڻهن سان به ڪجهه وقت گذاريو اٿس.

شاه صاحب ڪاٺياواڙ طرف به ويل ٿو ڏسجي، جهونا ڳڙهه جي سِير وقت راءِ ڏباچ ۽ پيجل چارڻ جو احوال معلوم ڪري انهيءَ کي پنهنجي ڪلام ۾ آندو اٿس. ٿر ۾ شايد خاصو وقت رهيو آهي جو ماڻهي جي سر ۾ اهڙو احوال اوريو اٿس جو چن اتان ويهي ڪلام پيو چوي، شاه صاحب کڏي جيسلمير سان به دلچسپي رهي آهي جو چوي ٿو ته:

جيسلميرائين حس، جي لله ڪارڻ لنڊيون.

شڪارپور جي طرف نوشهري، اٻڙي ۽ ترائي اٻڙي جي پاسي به ويل آهي جو اتي شاه صاحب جا اوتارا آهن چوڻ ۾ اچي ٿو ته شاه صاحب اتي اچي رهيو هو.

درماءَ جي ڀر ۾ رهڻ ڪري مينهن، ڪانهين، درياءَ جي جي ڪنن ۽ ڀتين جو ذڪر سهڻيءَ جي سر ۾ ڄڻي طرح بيان ڪري سگهيو آهي. زندگيءَ جو اول حصو سِير ۽ سفر، ملاقاتن ۽ صحبتن ۾ گذارڻ ڪري هن ملڪ جي ماڻهن جي حالات کان پوري واقفيت حاصل ڪئي. سنڌين جي خانہ بدوش زندگي، دهقاني عادت ۽ سادگيءَ جو مٿس گهڻو اثر ٿو ڏسجي. سنڌ جي زميندار، مولوين، پيرن ۽ حاڪمن جي صحبت مان خوش نه ٿيڻ ڪري هن گهڻو ڪري عوام سان لاڳاپو ۽ تعلق رکيو. تصوف جي علم جو مٿس گهڻو اثر پيو حياتيءَ جا آخري ڏينهن، ڏهاڪو کن سال هو ڀٽ تي آستان ٺاهي ويٺو ۽ پنهنجي صحبتين ۽ فقيرن سان گڏ پنهنجي حاصل ڪيل معلومات مطابق زندگي گذارڻ لڳو. انهيءَ وچ ۾ ڪافي ڪلام چئي چڪو هو سو پنهنجي مجلس ۾ راڳ جي ذريعي حوائث شروع ڪيائين. راڳ سرود سان ڳائڻ جو، مذهبي مخالفت هوندي به دستور وڌائين. چوڻ ۾ اچي ٿو ته اول سندس ڪلام به سنڌ جي ٻين بزرگن جي طرز تي ڳايو ويندو هو جو ڏوهيڙن ۽ لوڙائو جو نمونو هو. مخدوم نوع عليه رحمت، غوث بهاولالحق عليه رحمت، پير پٺو وغيره درويشن جا

سلام ڪم ويش انهيءَ طريقه تي ڳائبا آهن. سنڌ ۾ بيت واريون ۽ گيت نڙ، دلي، يڪتاري يا دمل تي ڳايا ويندا هئا يا سماع ۾ چيا ويندا هئا. ليڪن شاه صاحب وٽ دهليءَ جي ٻن گوين اٿل فقير ۽ چنچل فقير نالي اڃان بعد سندس راڳ هندوستانی طريقه راڳ مطابق بهريون دفعو طنبور تي ڳائڻ جو رواج پيو.

شاه صاحب کان اڳ به ڪيترا شاعر سنڌ ۾ ٿي گذريا آهن ۽ پوءِ به گهڻائي ٿيا آهن پر شاه صاحب پنهنجو مٿ پاڻ آهي. سندس مرتبو دنيا جي مڪيه قومي شاعرن سان شمار ڪري ٿو سگهجي. جهڙيءَ طرح اسرائيل القيس قبل اسلام عرب جو وڏو قومي شاعر هو ۽ فردوسي ايرانين جو ۽ شيڪسپيئر انگلنڊ جو. اهڙي طرح شاه کي بجا طور سنڌ جو قومي شاعر سڏي سگهجي ٿو ڇو ته شاه صاحب کي سنڌ جي شاعرن ۾ خاص فوقيت حاصل آهي.

هي جو چوڻ ۾ اچي ٿو ته شاه صاحب ان پڙهيل هو سو پوريءَ طرح صحيح نه آهي. چوڻ ۾ اچي ٿو ته هو سفر ۽ حضر ۾ هميشه پاڻ سان گڏ قرآن شريف، مثنوي مولانا روم ۽ شاه عبدالڪريم جو رسالو رکندو هو جنهن مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته هو ان وقت جي علم مان چڱي واقفيت رکندو هو. البت سنڌ يافته عالم نه هئڻ ڪري هن کي علمي ماهرن ۾ شمار نٿو ڪري سگهجي. سندس ڪلام ۽ خيالات مان سندس مختلف ذريعن سان حاصل ڪيل معلومات جو پتو پئجي سگهي ٿو. سندن وفات به عين جذب جي حالت ۾ ٿي. چيو وڃي ٿو ته هڪ دفع وٽن راڳ ٿي رهيو هو جڏهن مجلس مٽي، تڏهن مٿي اچي جذب ۽ وجد ڌاري ٿيو. عين انهيءَ حالت ۾ سندن روح پرواز ڪري رباني راه ورتي. سندس انتقال جي تاريخ ۱۴ صفر ۱۱۶۵ هجري مطابق سنه ۱۷۵۲ع آهي. سندن مزار ڀٽ جي ڳوٺ ۾ هالن جي شهر کان ۴ ميل اوڀر طرف آهي. سندن مقبرو غلام شاه ڪلهوڙي

ٺهرايو. ڪانئن پوءِ سندن ڀائٽي جو پٽ سيد جمال سجاده نشين ٿيو، اول ۾ گاديءَ تي تڪرار هو، پر آخر ميان نور محمد ڪلهوڙي جي فيصلي مطابق سيد جمال سجاده نشين ٿيو. هن وقت سندس اولاد مان غلام شبير شاه ولد سيد پير شاه ڏنو شاه سجاده نشين آهي، پير شاه ڏنو شاه فقيرتن ۽ درويشن منس بزرگ هو. سندن درگاهه ٽي هر جمع رات جو راک ٿيندو آهي. ۽ هر سال تاريخ ۱۴-۱۵ صفر جي مياو لڳندو آهي. سندن سلسل طريقت جا مريد ۽ معتقد سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيل آهن.

فصل ٻيون

شاه صاحب جو زمانو ۽ ان وقت جو ماحول

شاه صاحب ٻارهين صدي هجريءَ جي اول ۽ سترهين صدي عيسوي جي آخر ۾ پيدا ٿيو. سندن ماحول ۽ ان وقت جي ملڪي حالتن کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ اهو ضروري آهي، ته ان زماني کان اڳ وارين ٻن صدين اندر سنڌ ۽ ان جي آس پاس ۾ جيڪي ٿي گذريو آهي ان جي حالتن کان واقف ٿجي. انهيءَ لاءِ ته شاه صاحب جي نظريه زندگيءَ تي جن واقعن ۽ حالتن اثر ڪيو، تن جو پس منظر پوريءَ طرح معلوم ٿي سگهي، تنهن ڪري آئون هن فصل ۾ هيٺين حقيقتن تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.

- ۱- انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي اندروني سياسي حالت.
- ۲- انهيءَ وقت ڌاري سنڌ کان ٻاهر جا سياسي حالات ۽ انهن جو سنڌ جي مڪاني حالت تي اثر.
- ۳- سنڌ جي اندر يا ٻاهر ان وقت جي سياسي يا مذهبي نظرين جو سنڌي زندگيءَ تي اثر.
- ۴- جن بزرگن سان شاه صاحب مليو ۽ جن جي پوئلڳن سان صحبتون ڪيائين انهن جي حالات ۽ طريقن جو مختصر احوال.

۽ سمجهان ٿو ته انهن حقيقتن معلوم ڪرڻ بعد پڙهندڙن کي شاه صاحب جي قومي پيغام، فلسفه زندگي ۽ مذهبي رجحانات جو سولائي سان پتو پئجي سگهندو.

(۱) انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي اندروني سياسي حالت.

ڏهين صدي هجريءَ جي شروعات مطابق ۱۵ صدي عيسويءَ ۾ سنڌ اندر ”سمن“ (خالص سنڌي خاندان) جي حڪومت هئي ۽ وقت جو حڪمران ڄام نظام الدين عرف ڄام ننده هو. جيڪو وڏو عالم، پرميزگار ۽ عادل حاڪم هو. سندس ڏينهن ۾ سنڌ باهرين اثر کان ڌري گهٽ آزاد هئي. هن صاحب جي ڏينهن ۾ ٺٽي شهر جي نئين سر تعمير ٿي. جي ٿوري وقت اندر دور دراز ملڪن کان وڏا عالم، شاعر، درويش ۽ هنرن جا ماھر اچي ويا. جنهن ڪري ٺٽي جو شهر ستت ئي تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز ٿي پيو. ٺٽي کان سواءِ ان وقت سنڌ اندر نصرپور، مٽياري، درٻيلو، بکر، روھڙي، ڀاٽ، باغبان، سيوهڻ ۽ سن جا شهر پڻ تمدني ۽ تجارتي مرڪز هئا.

سنڌ ان وقت دهليءَ جي مرڪزي تسلط کان مس جان ڇڏائي، مڪاني خودمختياري حاصل ڪري پنهنجي ڀرڻ تي پنهنجي جي لائق ٿي هئي. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي عالمن ۽ درويشن ۾ نظرين جي نقط نگاه کان ٻه مکيه گروه ٿي پيا.

پهريون گروه.

هي سنڌي تهذيب، سياسي اقتدار ۽ اندروني خودمختياري ۽ ترقيءَ جو قائل هو. انهيءَ گروه جو مدارالهمام مخدوم بلاول رحمته الله عليه هو جو سمي قوم جو شاهي گهراڻي جو فرد هو. سندس ٻه مکيه رفيق خليف سيد حيدر عليه رحمته سن وارو ۽ مخدوم ساعر لنگار (جنهن جو مقبرو انڙ پور جي مٿان آهي) هئا. انهن بزرگن جو موجوده دادو، سيوهڻ، ڪوٽڙي تعلقن جي جبلن ۽ درياءَ جي ڪنڌيءَ وارن رهاڪن تي گهڻو اثر هو. هن گروه کي ڄام ننده جي وزير ميان دريا خان (جنهن کي مبارڪ خان به ڪري سڏيندا هئا) جي سرپرستي نصيب هئي.

پیو گروه.

هي وطني ۽ نسلي بنيادن تي قومي تسلط ۽ سياسي اقتدار کي ختم ڪري غلبه اسلام قائم ڪرڻ جو قائل هو. انهيءَ گروه جو اڳواڻ ٿئي شهر جو مکيه عالم قاضي قاضن هو، جو پوءِ شاه بيگ ارغون جي ڏينهن ۾ بکر جو قاضي مقرر ٿيو. هو مخدوم محمد بيران جونيوري جي مهديوي فرقي جو پوئلڳ هو. مخدوم صاحب افغانستان وڃڻ کان اڳ ۹۹۳ هجري يا ۹۱۰ هجري ڌاري سنڌ ۾ آيو ۽ انهيءَ وقت جي ڪيترن عالمن ۽ اميرن تي سندس تعليم جو اثر پيل هو. شاه بيگ ارغون به سندس پوئلڳن مان هو. سنڌ جي حاڪم ڄام ننده جي دربار ۾ به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ڪن اميرن جي ان تحريڪ مان همدردي هئي. ڀانئجي ٿو ته نظرين جي انهيءَ اختلاف ڄام ننده جي درباريس ۾ اندروني اختلاف پيدا ڪري ڇڏيا هئا. ۽ هڪ گروه دولهه دريا خان جي پاليسي ڪري سندس برخلاف ٿي پيو.

جيستائين ڄام نندو حيات هو، تيستائين پهرئين نظريي وارن جو دور دوره هو، ايڪن سنه ۹۱۴ هجري ۾ ڄام صاحب جي وفات ڪري حالتون بدلائڻ لڳيون. انهيءَ وقت ڌاري افغانستان ۾ مغلن جي قبيلن ۾ طاقت حاصل ڪرڻ لاءِ خان جنگيون ٿيون ۽ امير ذوالنون جي پٽ شاه بيگ ارغون کي ميرزا بابر آهستي آهستي ڪري ڪابل ۽ قندهار جي تسلط کان نيڪالي ڏئي ڇڏي، جنهن ڪري ان کي پنهنجي لاءِ ڪو نئون ملڪ تيار ٿيو. انهي وقت سنڌ ۾ ڄام ننده جي وفات بعد سندس پٽ ڄام فيروز حڪمران هو. سندس وڏي ڀاءُ جي پٽ جاءِ صلاح الدين سندس برخلاف حڪومت لاءِ دعويٰ ڌاري شروع ڪئي، ٻئي طرف وري درباري سازشن ۽ سندس سياسي غلطي حڪومت کي ڪافي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. سنڌ جي گهڻن حصن ۾ مڪاني حاڪم خودسري ڏيکارڻ لڳا. ڄام فيروز کي افغان گهراڻي پنهنجي دربار ۾ امير ڪري رکيا هئا. جن مڪاني حڪومت جي ڪمزوريءَ بابت شاه

بيگ ارغون کي اطلاع ڏني خواهش ظاهر ڪئي ته جيڪڏهن هو ان طرف شاهه ڏندو ته حالتون گهڻو سازگار هئس. ان تي هن به دفعا پنهنجي ڀائرن ميرزا ابومحمد ۽ سلطان محمد جي سرگردگيءَ هيٺ سنڌ تي فوجون چاڙهي موڪليون پر دريا خان جي عمت ۽ ڪوشش سان ٻئي دفعي کين شڪستون نصيب ٿيون ۽ مرزا شاهه بيگ ارغون جا ٻئي ڀائر انهن جنگين ۾ مارجي ويا.

ان تي مڪاني مخالف گروه وارن محسوس ڪيو ته جيستائين دريا خان حڪومت ۾ اقتدار رکي ٿو ان وقت تائين سندن مرادون بر ثواب ٿي ڪين سگهنديون. جنهن ڪري هنن اهڙيءَ طرح سازشون شروع ڪيون جو ڄام فيروز ۽ دريا خان جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿي پيو ۽ دريا خان ڪڪڙي وزارت تان استعيفا ڏئي پنهنجي جاگير ڪاهان ۾ گوشه نشين ٿي زندگي گذارڻ لڳو. ان کانپوءِ ته حالتون وڌيڪ خراب ٿي ويئون. مرزا شاهه بيگ ٻئي وجهه ڳوليا سو اها حالت ڏسي سنڌ تي سنه ۹۲۳ هجري ۾ شاهي آيو ۽ سيوهڻ تائين ملڪ فتح ڪري وري موٽي ويو. ڪڇ وقت گذرڻ بعد ۹۲۶ هجري ۾ وري هو ڪاهي آيو ڄام فيروز جڏهن اهي حالتون ڏٺيون تڏهن دريا خان جي مدد طلب ڪيائين پر هاڻي حالتون دريا خان جي وس کان ٻاهر ۽ خراب ٿي ويون هيون تنهن هوندي به دريا خان سنڌ کي ٻاهران تسلط ڪرڻ بجاءِ خطا ڀر ڄام فيروز جي طرفان سنڌي لشڪر وٺڻ شاهه بيگ جي فوج جي مقابلي لاءِ نڪتو، ٿي جي ٻاهران ساموئي وٽ سخت لڙائي لڳي جنهن ۾ دريا خان نهايت بهادريءَ سان مقابلو ڪيو تان جو پاڻ وڙهندي وڙهندي ميدان جنگ ۾ شهيد ٿيو. پويان ڄام فيروز ۾ اڳيئي لڄ ڪوٺ هئي سو ٿو چڱي ٻئي ڀيرو ۽ وڃي پير پٺه جي درگاه ۾ لڪو.

شاهه بيگ ارغون آسانيءَ سان اچي سنڌ جي ٻاٻه تخت تي قبضو ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح سڄي سنڌ مرزا شاهه بيگ ارغون جي تسلط هيٺ آئي. مرزا صاحب قاضي قاضن پنهنجي مرشد ڀائي

۽ طرفدار جي سفارش تي گهڻن ماڻهن کي امن ڏنو ۽ آخر ۾ قاضي فاضل کي بکر جو قاضي مقرر ڪري نوازيائين.

ان وقت کان وٺي سنڌ تي مخدوم محمد ميران جونپوري جي نظريہ سياست جي مڃيندڙ جو تسلط قائم ٿي ويو ۽ سنڌ جي قومي سياست جي حامين کي آهستي آهستي ختم ڪيو ويو. دريا خان ٺٽي جي لڙائي ۾ شهيد ٿي چڪو هو ان کانپوءِ سندس ٻه پٽ به باغبان جي ڀر واريءَ لڙائيءَ ۾ مارجي ويا.

مخدوم بلاول جنهن جي اخلاقي همدردي ان تحريڪ سان هئي، ان کي ڪنهن بهاني تي سرڪاري طرفدار سولوين کان فتويٰ وٺي گهاٽي ۾ پيڙائي شهيد ڪرايو ويو. سيد حيدر تي سخت نظرداري ڪرڻ لاءِ ارغون گهراڻي وارن پنهنجي چانوڻي کڻي سن جي شهر ۾ رکي، اها نظرداري ان وقت تائين هلي آئي، تان جو سيد حيدر عليه رحمت تاريخ ۴ شعبان ۱۳۷ هجريءَ تي وفات ڪئي. سنڌي قوميت جي بانيڪارن جي ڪمزور ٿيڻ ڪري سنڌ

دارين جي سياسي ۽ ذهني اقتدار هيٺ آئي، جو سلسلو قريبن ستر وره کن هليو. ان بعد سن ۱۰۰۰ هجري مطابق ۱۵۹۱ع ۾ نواب خان خانان اڪبر بادشاه جي حڪم موجب اچي سنڌ کي فتح ڪري دهليءَ جي مغل حڪومت سان ملائي ڇڏيو. ان وقت کان وٺي شاه جهان بادشاه جي وچ حڪومت تائين سڄي سنڌ دهلي حڪومت جي مقرر ڪيل نوابن جي هٿ هيٺ رهي. ۱۶۴۱ کان وٺي ۱۶۵۱ع تائين ته سنڌ ۽ ملتان جو گورنر خود اورنگزيب پاڻ رهيو.

انهيءَ وقت ميان آدم شاهي ڪلهوڙو، جو ڀيري مريدي هلائيندو هو، مڪاني طرح طاقت وٺڻ لڳو. هو به مخدوم محمد ميران جونپوري جي اصولن جو پوئلڳ هو. هن ۱۰۶۸ هجري مطابق ۱۵۵۸ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس جاءِ نشين ميان نصير محمد ڪلهوڙو ٿيو. سنڌ اگرچ دهليءَ جي بادشاهن جي قبضي هيٺ هئي، ليڪن مڪاني اختيارن ۾ سنڌ جي ڪڇ پاڻي تي ميان نصير محمد پنهنجي طاقت گهڻي قدر وڌائي، جا آهستي آهستي

وڌندي رهي تان جو ميان يار محمد ڪلهوڙي کي دهليءَ طرفان خدايار خان جو لقب مليو ۽ ڪائس پوءِ سندس پٽ ميان نور محمد کي به ساڳيو خطاب مليو ۽ بعد ۾ محمد شاه جي آخري ڏينهن ۾ کيس دهلي جي حڪومت طرفان سال ۱۱۳۵ هجري مطابق ۱۷۲۲ع ۾ باضابطه نواب مقرر ڪيو ويو. جنهن بعد سنڌ رڳو نالي خاطر دهليءَ جي زير دست رهي. ميان نور محمد جي انتقال بعد سندس جاءِ نشين ميان غلام شاه ڪلهوڙي انهيءَ قسم جو ٿورو گهڻو تعلق به دهليءَ سان ختم ڪري پاڻ کي ۽ پنهنجي ملڪ کي مڪمل طرح آزاد ڪري ڇڏيو. سندس تخت نشينيءَ جو سال ۱۱۶۸ هجري مطابق ۱۷۵۵ع آهي ۽ اهوئي سال سنڌ جي آزاديءَ جو پهريون سال ٿيو.

ڪلهوڙن جي خاندان بعد ٽالپر گهراڻو سال ۱۱۸۵ هجري مطابق ۱۷۷۲ع ۾ مسند تي حڪمران ٿيو. انهيءَ گهراڻي جي دور ۾ به گهڻو ڪري سنڌ غيرن جي دخل، قبضي ۽ تسلط کان آزاد رهي.

مخدوم بلاول عليه رحمته واري سنڌ جي قومي تحريڪ کانپوءِ سنڌ جي اڪثر بزرگن سياسي ڳالهين مان گوشو اختيار ڪري پنهنجي اندر اچارڻ ۽ اخلاقي اصلاح طرف توجهه ڏنو. مخدوم نوع عليه رحمته شاه عبدالڪريم عليه رحمته، سيد رڪن الدين سخي هاشم شاه وغيره انهيءَ پاليسي تي هليا، ليڪن شاه صاحب جي ابتدا کان وري نئون دور شروع ٿيو، جيئن مخدوم عبدالرحمان ڪهڙن وارو، شاه عنايت صوفي سياسي اختلافن ڪري شهيد ڪرايا ويا هئا.

(۲) سنڌ کان ٻاهر جا سياسي، مذهبي رجحانات، حالات ۽ انهن جو سنڌي زندگيءَ تي اثر

ڏهين صدي هجري مطابق ۱۵ صدي عيسوي جي اوائل ۾ دهليءَ ۾ لوڌي گهراڻي جو راڄ هو. ان جي بادشاهه ابراهيم

شاه لودیءَ جي ڪمزوري ڪري سندس ڪن اميرن پنجاب جي حاڪم دولت خان سان صلاح ڪري، مرزا بابر کي (جو سلطان تيمور لنگ جي ڇهين پيڙهي مان هو) هندستان تي ڪاهه ڪرائڻ لاءِ سڏايو. جنهن لڙايون لڙي ۱۵۲۶ع سال ۾ دهليءَ تي قبضو ڪري مغل سلطنت جو پايو وڌو.

۱۵۳۰ع ۾ وفات ڪرڻ بعد ان جو پٽ همايون جاءِ نشين ٿيو، پر اهو گهڻو وقت حڪومت سنڀالي نه سگهيو ۽ پٺاڻ گهراڻي جي بادشاهه شير شاهه کيس شڪست ڏيئي دهليءَ مان ۱۵۴۰ع ۾ ڪڍي ڇڏي. ۱۵ سالن کانپوءِ هن ايران جي بادشاهه جي مدد سان وري هندوستان جي حڪومت هٿ ڪئي ۽ هڪ سال جي حڪمراني بعد وفات ڪيائين. ان کان پوءِ سندس فرزند اڪبر چوڏهن ورهن جي ڄمار ۾ ۱۵۵۶ع ۾ حڪومت شروع ڪئي.

اڪبر گهڻي تجربو ۽ مکيه صلاح ڪارن جي مشورهه بعد هن راءِ تي پهتو ته هندوستان جيڏي برصغير جي حڪومت صرف زور زبردستيءَ سان گهڻي وقت تائين هلائي ڪانه سگهي. ان ڪري ضرورت ان ڳالهه جي هئي ته ڪنهن نظريه جي بنياد تي آئين ٺاهي حڪومت هلائي وڃي. انهيءَ خيال سان هن پنهنجي صلاحڪارن جي مشورهه سان حڪومت لاءِ هڪ پاليسي ۽ پروگرام مقرر ڪيو، جنهن جا مکيه جزا هيٺيان هئا:-

۱- برصغير هندوستان جي مختلف مذهبن رکندڙ باشندن ۾ يڪجهتي ۽ اتحاد آڻڻ لاءِ اهو امر ضروري هو ته اتي جي رهاڪن جي مذهبي اختلافن کي دور ڪري ڪن متحد اصولي بنيادن تي کين گڏ ڪجي.

۲- اهڙيءَ طرح کين هڪ متحد قوم بنائي ڪاروبار حڪومت ۾ شامل ڪري گڏيل جوابداريءَ سان ملڪي ڪم هلائجي.

۳- حڪومت جي هلائڻ لاءِ هڪ عام پسند آئين جو هئڻ ضروري آهي.

۴۔ هندوستان جي حڪومت جي خارجي پاليسي مذهبي خواه سياسي ڳالهين ۾ بيروني اثرن کان آزاد رکجي.

اها ڳالهه ظاهر هئي ته هندوستان ۾ جتي ۲۵ يا ۳۰ ڪروڙ ماڻهو رهندڙ هجن، اتي ۲ ٽي ڪروڙ مسلمان، سي به ذاتي تعصبن ۽ خود مطلبين ۾ ورهايل، گهڻي وقت تائين فقط طاقت جي زور تي غير مسلم رعيت جي رضامندي کانسواءِ حڪومت هلائي ڪين سگهندا. تنهن ڪري حالتن جي تقاضا اها هئي، ته باندگار حڪومت بنائڻ لاءِ هڪ اهڙي پاليسي اختيار ڪرڻ گهرجي هئي، جنهن ۾ هندو مسلم گڏجي باهمي مشوره سان حڪومت هلائين، تجربي اڪبر کي محسوس ڪرايو ته انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ ۾ وڏي رنڊڪ جهڙي ڳالهه مختلف مذهبن جا اختلاف هئا. تنهن ڪري هو انهن اختلافن کي دور ڪري ڪن بنيادي اصولن تي هندوستان جي باشتدن کي آڻڻ واسطي طريقا سوچڻ لڳو. انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ چشتي طريقي جي بزرگن (جي مسئلي وحدت الوجود هم اوست عقيدو جي قائل هئڻ ڪري مذهبي تعصب کان آزاد هئا) ۽ ملا مبارڪ سنڌي ۽ ان جي پڻ فرزندن ابوالفضل ۽ فيضي کان گهڻي مدد ۽ رهبري ملي. انهي ئي مقصد خاطر هن هندوستان جي مکيه مذهبن جا قابل عالم پاڻ وٽ گهرائي هندوستان ۾ هڪ خيال ۽ هڪ عقيدي جي مسئل تي غور ۽ فڪر ڪرڻ لاءِ ڪٺو ڪيو. سندس درٻار ۾ مسلمان، عيسائي، هندو ۽ پارسي مذهبن جا عالم، نڊت ۽ موبد اچي گڏ ٿيا. جن جي مشوري بعد هڪ گڏيل خيالن جو مذهب ايجاد ڪيو ويو، جنهن تي ”دين الاهي“ نالو رکيو ويو ۽ آهستي آهستي ڪري انهيءَ جي تبليغ شروع ڪئي وئي. انهن سڀني ڳالهين مان سندن مقصد اتحاد هند هو. انهيءَ مطابق بادشاه جي روحاني پيشوا جي عقيدي کي جاري ڪرڻو پيو. انهيءَ تجويز پٽاندر هندوستان جي سڀني رهاڪن کي هڪ يڪي قومي سيرازو ۾ آڻڻ جو مقصد رکيل هو. ان ڪري ملڪ جي حڪومت

جي ڪاروبار ۾ بنا تمیز مذهب ۽ عقیدہ جي ھرھڪ باشندہ کي شریڪ ڪرڻ جو اصول قبول ڪیو ویو. جنھن ڪري ڪيترا ھندو وزیر یا گورنر جھڙن اعليٰ عهدن تي مقرر ڪیا ویا. ھندن سان سڱا بندي (بنا طفرین مان ڪنھن جي مذهب بدلائڻ جي) جو رواج وڌو ویو. حڪومت جو ڪاروبار بجاءِ اسلامي شریعت جي ”آئین اڪبري“ مطابق ھلائڻ شروع ڪیو. اھڙيءَ طرح سان خود مسلمانن جي مذهبي معاملن ۾ پاڻ کي عراق ۽ بخارا جي اثر کان آزاد ڪري مذهبي رھبري جو مرڪز ھندوستان اندر قائم ڪیو ویو. بادشاہ جي رھبريءَ ھيٺ، انھيءَ تجویز جو لازمي نتیجو اھو نڪتو تہ اسلام جي بنيادي اصولن طرف توجھ زیادہ ڏنو ویو ۽ ان جي فروعاتي مسئلن طرف ڪم توجھي ٿيڻ لڳا. ڪيترن مسلمان عالمن کي خوف پیدا ٿيڻ لڳو تہ ان پاليسي ڪري اسلام دین منظم جي حیثیت وڃائي وھندو. ازانسواءِ عالمن جو ھڪ گروہ جو گھڻي وقت کان اڳین مسلمان حاڪمن یا خود مغلن جي حڪومت ۾ ملڪي ڪاروبار جو روح روان ۽ عدالتی کاتي جو مکیہ ھلائیندڙ ھو، سو پنھنجي طاقت ۽ اقتدار کي گھٽ ٿیندو ڏسي ناراض ٿيڻ لڳو. اھڙيءَ طرح سان مسلمانن جو امیر طبقو جو اڳي سموري حڪومتي ڪاروبار جو عملدار ھو، سو پاڻ سان ھندن کي (جن کي ھن وقت تائین رعیت سمجھندا ھئا) شریڪ ٿیندو ڏسي پڻ ناراض ٿیو. اگرچہ ظاہر ۾ ھو مٿان مقرر ٿیل پاليسي مطابق ڪم ھلائیندا رھیا لیکن انھن پنھنجن گروھن بنھن جي وڃايل اقتدار کي وري حاصل ڪرڻ لاءِ حڪومت جي انھيءَ پاليسيءَ جي برخلاف سازش شروع ڪئي ۽ ٽروٻڻگنڊا ڪرڻ لڳا. جنھن جا مکیہ جزا ھيٺیان ھئا:-

- ۱- اڪبر بادشاہ جي دین الاهی واري تحریڪ ۽ ھندوستانین جي متحدہ قومیت لاءِ ڪوشش سبب شریعت اسلامي جي ڪمزور ٿيڻ جو امڪان ھو ۽ ان ڪري مسلمانن جي جدا گانہ ھستی ختم ٿيڻ جو اندیشو ھو.

۲- غیر مسلمانن کي حڪومتي ڪاروبار ۾ شريڪ ڪرڻ ڪري منجهن برابري ۽ همسري جو مادو پيدا ٿيندو ۽ مسلمانن جو اثر ۽ رعب مٿان لهي ويندو ۽ غير مسلمن جو حوصلو وڌي ويندو.

۳- اسلام کان سواءِ ٻين مذهبن جي سچ تي هٿ ڪري تسليم ڪرڻ، اسلام جي ترقي ۽ واڌاري ۾ رڪاوٽ وجهندو. ان ڪري اسلام جي دين مڪمل ۽ آخري هٿ جي دعوا ٿئي. پوندي.

۲- خدائي آئين (قرآن) ۽ دستور سنت جي هوندي ڪنهن قومي آئين کي لاڳو ڪرڻ اسلام جي ديني نظام قائم ڪرڻ جي برخلاف آهي.

انهن ٻنهي گروهن جي باوجود اڪبر ۽ جهانگير جي دور حڪومت ۾ گهڻو ڪجهه ٿي سگهيو. مگر آهستي آهستي انهن مذهبي مهندرن ۽ مسلم اير طبقي جي ڪوشش هئي وڃي هنڌ ڪيو ۽ خود مغلن جي شاهي گهراڻي ۾ ٻه گروه ٿي پيا.

شريعتي نظام جي طرفدارن جڏهن ڏٺو، ته چشتي طريقي جي مسئلن وحدالوجود سندن سياسي اقتدار ۽ اثر کي هڪ طرف ڪمزور ڪري ڇڏيو هو، ته ٻي طرف ماڻهن تان شرعي احڪامن جي پابندي ۽ ديني دستورن جا اثر گهٽ ٿيڻ لڳا هئا جنهن ڪري سندن غلہ اسلام ۽ شرعي حڪومت جا خواب بنا تبديل جي رهجي ٿي ويا، سي فڪر ڪرڻ لڳا ته وحدت الوجود جي مقابلي ۾ ڪو موزون فلسفو هٿ اچي ته انهيءَ تي پنهنجن تجويزن ۽ پاليسيءَ جو بنياد رکي پنهنجن ارادن ۾ ڪامياب ٿي سگهن. بالاخر اڪبر بادشاه جي حڪومت جي پڇاڙيءَ ڌاري دهلي ۾ هڪ وڏو عالم، صاحب شريعت ۽ تقويٰ جو بزرگ پيدا ٿيو جنهن جو نالو خواجہ باقي با الله هو ۽ هو نقشبندي طريقي جو مرشد هو. دهليءَ جي اميرن ۽ علماءِ دين هن جي تقويٰ ۽ تقدس جي شهرت جو فائدو

ولي، هن جي چوڌاري گڏ ٿي پنهنجن تجویزن کي مڪمل ڪرڻ گهريو. انهيءَ وقت هن صاحب جي خدمت ۾ هڪ نوجوان خواجه احمد فاروقي حاضر ٿي سندس حضور مان فيض ياب ٿيو. هن جي اچڻ کي غنیمت سمجھي مٿين گروه انهيءَ جي طرف پنهنجو توجهه ڪيو. اهو صاحب ٿوري وقت ۾ ترقي ڪري امام رباني مجدد الف ثاني جي لقب سان مشهور ٿيو ۽ انهي سان احيائي دين (دين کي وري اوج تي آڻڻ) جون اميدون وابسته ڪيون ويون. هن صاحب مسئلن وحدت الوجود جي مقابلي ۾ وحدت الشهود جي نظريي کي پيش ڪري شريعت اسلام کي ضعیف ۽ خاتمي کان بچائڻ جي ڪوشش ڪئي. امام رباني جي طريقه ڪار ۽ نظريي مان جهانگیر بادشاهه کي سندن طريقه حڪومت ۽ پاليسيءَ جي پرخلافيءَ جا ڪي شڪ پيدا ٿيا جنهن ڪري کيس ٻه سال کن نظر بند رکيائين ليڪن آخر ۾ آزاد ڪيائينس.

شاه جهان جو سمورو توجهه ملڪ جي اڏاوت ۽ سينگار تي صرف پي ٿيو، جنهن ڪري هو ملڪ ۾ پيدا ٿيل سياسي اختلافن طرف گهڻو ڌيان نه ڏيئي سگهيو. نتيجو اهو نڪتو ته خود سندس پٽن ۾ ٻن راین جا خيال پيدا ٿي پيا ۽ ساري دربار ۽ امير طبقو انهن گروهن ۾ وراهجي ويو. شهزادو داراشڪوه حضرت چشتي، میان میر سنڌي بزرگ، سرمد شهید ۽ هندو یوگین جي صحبت ۽ اثر ڪري مسئلن وحدت الوجود جو پوئلڳ ٿي پيو، تنهن ڪري اڪبري سياست قائم رکڻ جو حامي هو. ٻئي طرف وري شهزادو اورنگزیب مسئلن وحدت الشهود جي پیروي ۾ علماءِ دین ۽ مسلم امیرن جي ڪثرت جي سياسي نظريي جو حامي بنجي پيو. انهيءَ نظریہ سیاست جا مکيه جزا هيٺيان هئا:-

۱- هندستان جي مختلف مذهبن جي پیرون کي ڪنهن هڪ تجویز جي بنياد تي گڏي متحده قوم بنائڻ جو خيال ناقابل عمل ۽ شرعاً خلاف هو. ان ڪري صحيح سياست جي تقاضا اها هئي ته مسلمانن جي جدا قومي حیثیت برقرار رکي

انهيءَ جي تحفظ، تنظيم ۽ ترقيءَ لاءِ هر ممڪن طريقي سان ڪوشش ڪئي وڃي.

۲- اهو تڏهن ٿي سگهندو، جڏهن مسلمانن جي جماعتي زندگيءَ کي نئين سر شريعت اسلام جي نظام موجب هلائي انهن کي صحيح مسلمان بنايو وڃي. ان لاءِ شريعت اسلام جي هر حڪم جي علمي پائبندي جو لاڳو ڪرڻ ضروري ۽ مسلمانن جي سياسي اخلاقي ۽ مذهبي اصلاح ڪرڻ لازمي هئي.

۳- حڪومت کي قومي سياسي نظريي (آئين اڪبري) جي بنياد تي هلائڻ جي عيوض شريعت اسلام جي طريقي تي هلايو وڃي. جنهن جو لازمي نتيجو اهو نڪرڻ وارو هو، ته حڪومت جي پاليسي مقرر ڪرڻ جي واڳ ديني عالمن جي هٿ ۾ اچڻ واري هئي. هندو امير طبقي جڏهن مسلمان اميرن ۽ عالمن کي غلبه اسلام جي تحريڪ کي زور وٺائڻ جي در پي ڏٺو، ته انهن ۾ به هن جي رد عمل طور هندو اقتدار کي نئين سر زندهه ڪرڻ ۽ زور وٺائڻ جي هلچل شروع ٿي. مرهٽن ۽ راجپوتن ان ۾ خاص دلچسپي ورتي، شيواجي انهيءَ هلچل جو مکيه اڳواڻ هو.

آخرڪار امير ۽ عالم طبقي جي منصوبن هٿي وڃي هند ڪيو ۽ سن ۱۰۷۶ هجري مطابق سن ۱۶۵۸ع ۾ شاهجهان جي بيماري وقت اورنگزيب پيءُ کي قيد ڪري پاڻ حڪمران ٿيو ۽ دارا شڪوه ۽ ٻين ڀائرن کي مارائي ڇڏيائين. انهيءَ سلسلي ۾ سرمد صوفي کي به قتل ڪرايائين، جو داراشڪوه جو طرفدار هو. اورنگزيب تخت تي وهڻ شرط رڳيل پاليسي مطابق مسلمانن جي جدا قوميت جي اصول جي بنياد تي حڪومت کي خاص طرح مسلمانن جي هٿن ۾ آڻڻ جي پاليسي اختيار ڪئي.

شريعت اسلامي جي تجديد جي سلسلي ۾ فتويٰ عالمگيري ٺهيو. تبليغ اسلامي شروع ٿي ۽ هندن سان حاڪم محڪوم وارو برتاءُ ٿيڻ لڳو. هر معاملي کي ماک ۽ هندوستانين جي نقطه نگاهه جي عيوض مسلمانن نقطه نگاهه سان ڏسڻ شروع ٿيو.

اورنگزيب شخصي طرح پرهيزگار، عالم ۽ متقي هو، پر
مئدس طرفدارن اهڙي پاليسي اختيار ڪئي، جو ملڪي سياست
مذهبي رنگ ۾ رڳجي ويئي ۽ تعصب وڌندو ويو، جنهن ڪري
انهي پاليسي جي رد عمل ۾ مرهٽن بغاوت ڪئي ۽ راجپوتن ۾
ناراضو پيدا ٿيو.

۳- سنڌ جي اندر ٻاهر وارن سياسي ۽ مذهبي نظرين جو سنڌ تي اثر:

ٻارهين صدي هجري جي اول ۾ شاه صاحب جي پيدائش
جي وقت ڌاري جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، سنڌ تي ٽن
سياسي نظرين جو اثر هو ۽ ڪيترائي ماڻهو انهيءَ رجحانات جا هئا.
جن ٽن سياسي نظرين جو اثر هو سي هيٺيان هئا.

۱- سنڌ جي جدا قوميت، خودداري، سياسي اقتدار ۽ ترقيءَ
جو نظريو.

۲- هندوستان جي متحده قوميت، اقتدار ۽ ترقيءَ جو نظريو.

۳- مسلمانن جي جدا قوميت، مذهبي نظام، اقتدار ۽ ترقيءَ
جو نظريو.

(۱) سنڌ جي جدا ترقيءَ جو نظريو:

انهيءَ خيال جا ماڻهو ته سنڌ ۾ گهڻي وقت کان پي رهيا.
اهو انهيءَ جذبي جو ٿي اثر هو، جو سنڌ جي حاڪم دودي
سومري سڄي قوم سوتو دهليءَ جي حاڪمن جي برخلاف لڙي
فنا ٿيڻ قبوليو، ليڪن ان نه مڃي، جيتوڻيڪ اندروني اختلاف
هوندي دهلي جي حاڪمن جي زبردست طاقت اڳيان هو ست
جهلي ڪين سگهيو ته به سنڌ جي سر زمين تي پنهنجي بهادري
۽ حب الوطنيءَ جو اهڙو غير فاني مثال ڇڏي ويو، جو اڃا تائين
کون ۾ مئدس ڪهاڻيون پٽ ۽ مڱهار ڳائيندا رهن ٿا.

سورن کان پوءِ حڪومت سمن جي هٿ ۾ آئي جي

پنهنجي ابتدائي دور ۾ دهلي جي حاڪمن جي اثر هيٺ هئا، پر هو آهستي آهستي سندن آخري حاڪم جي حڪمراني ۾ اندروني آزادي حاصل ڪري چڪا هئا. انهيءَ دور ۾ سنڌ اندر علم، هنر ۽ سلامتي جي واڌاري ڪري سنڌين ۾ سندن زبان، تهذيب، تمدن جي ترقيءَ ۽ سياسي آزاديءَ جو جذبو پيدا ٿي چڪو هو. ڄام نظام الدين جي عام ۾ شهرت ۽ مقبوليت جو وجهه وٺي سندس وزير دريا خان، سنڌ جي قومي تحريڪ جي سرپرستي ڪئي. مخدوم بلاول عليه رحمته جهڙي زبردست عالم ۽ پير طريقت سندس ٻن خليفن سيد حيدر عليه الرحمته ۽ مخدوم ساهڙ (جنهن جو شاگرد رڪن الدين جي معرفت مٽياري ساداتن تي اثر پيو) سميت انهيءَ تحريڪ جي واڌاري لاءِ خاص دلچسپي ورتي. سندن ساري تحريڪ جو بنياد هيٺين مکيه ڳالهين تي هو:-

(۱) کين تاريخ اسلام جي مطالع ۽ ذاتي تجربن مان بخوبي معلوم ٿي چڪو هو ته ملڪ جي حاڪمن جي سياست هميشه خود غرضي ۽ طبقاتي مفاد جي بنياد تي ٻي هلي آهي.

عوام جي اڪثريت کي ڪڏهن به ان مان فائدو نه پهتو آهي، تنهن ڪري عام ماڻهن هميشه حڪومت کي ناپسنديده نگاهن سان ٻي ڏٺو آهي. اسلام جي واڌاري ۽ ساري انسان ذات جي سڌاري جهڙا وڏا مقصد حاڪمن جي حڪومت جي ذريعي حاصل ڪرڻ خيال خام هو. اهو ڪم بهتر نموني تي درويشن ۽ عالمن جي تزڪيه نفس ۽ اخلاقن جي درستيءَ واري تعليم ذريعي زياده آساني سان حاصل ٿي سگهندو، ان ڪري هنن سياست کي مذهب کان الڳ رکڻ مناسب ٿي سمجهيو.

(۲) سنڌ جي زبان، تهذيب، تمدن ۽ سياسي آزاديءَ جي حفاظت ۽ بچاءَ لاءِ اهو امر نهايت ضروري هو ته سنڌ جي جملي باشندن جي بنا تميز مذهب جي، انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ همدردي ۽ مدد ورتي وڃي. تنهنڪري سنڌ جي رهائڪن کي هڪ قوم ڪري شمار ڪرڻ ضروري هو.

(۳) هر اها سياسي تحريڪ جا مذهب جي نالي ۾ هلائي ويندي، خصوصاً ان وقت مخدوم محمد ميزان جونپوري جي هلايل ”مهدي“ هلچل، جا ڪم و پيش اڄ ڪلهه جي پٺن اسلامزم جي تحريڪ جا جزا پاڻ ۾ رکندڙ هئي، سا سندن نظر ۾ سنڌي مفاد لاءِ نقصانڪار هئي. ان ڪري اسلام جي نالي ۾ هوشيار ۽ طاقتور مسلمان حاڪمن، قومن ۽ تهذيبن جو تسلط ۽ اقتدار سنڌ تي قائم ٿيڻ جو امڪان هو.

(۴) هندوستان جي متحده قوميت جو نظريو.

هندوستان ۾ آيل مسلمان درويش ۽ بزرگ ابتدا کان وٺي بن رايڻ ۽ گروهن ۾ وراهيل هئا:-

هڪڙا:- مذهب ۽ سياست کي اسلام جي اصولن موجب ڌار ڏيئي نه سمجهي، انسان ذات جي ترقيءَ ۽ فلاح شريعت اسلام جي ذريعي حاصل ٿيڻ ۾ اعتماد رکندا هئا، تنهن ڪري شريعتي حڪومت جي لاڳو ڪرڻ جا حامي هئا.

ٻيا:- مذهب کي سياست سان گڏي هلائڻ جي پاليسيءَ کي اسلامي تاريخ ۾ ناڪامياب ٿيندو ڏسي ۽ ان مان جي عوام کي نقصان پهتا هئا، انهن کي مدنظر رکي مسلمانن جي مذهبي اعتقادات کي سياست کان الڳ رکڻ جي فائدي ۾ هئا. انهن کي معلوم هو ته خود خلفاء راشدين جي تسليم شده بهترين دور حڪومت ۾ اندروني اختلافن ڪري ئي خليفو قتل ٿيا. ڪربلا جو واقعو انهيءَ پاليسي جو نتيجو هو. بني امين ۽ بني عباسين جا باهمي جهيڙا، خونريزون ۽ عربن جون ٻيون خانہ جنگيون انهيءَ پاليسيءَ جي غير مفيد ثابت هئڻ لاءِ ڪافي دليل هيون.

ازانسواءِ خود اسلام جي تخيل نسبت مسلمانن ۾ اختلاف پيدا ٿي چڪو هو. انهن مان ڪي ان راءِ جا هئا ته اسلام جو اصل مقصد يعني انسان ذات جي ترقي ۽ فلاح حاصل ٿي ٿي ڪين سگهندو جيستائين ان کي منظم دين ڪري، هڪ جدا گانه ملڪ

جي آئين (جوڙجڪ) طور نه هلايو ويو آهي. انهن جي نظر ۾ مسلمان هڪ چونڊيل قوم هئا ۽ اسلام انهن جي رهبريءَ جو قانون هو.

پن جي راءِ موجب اسلام دين فطرت. دنيا جي سڀني مذهبن جو نچوڙ ۽ انسان ذات لاءِ بنا ڪنهن تميز ملڪ، نسل، قوم، لباس، زبان ۽ مذهب جي هڪ بهترين لائحہ (دستور) عمل ۽ اسوه حيات (طريقہ زندگي) هو. ان ۾ تنگ خيالي ۽ تعصب کي ڪا جاءِ نه هئي. اسلام جي دائري کي ڪنهن گروه يا فرقي ۾ محدود ڪرڻ سندس بنيادي اصولن جي برخلاف هو.

انهن ”فائينامتو لوافتم وجهه الله“ جي مطابق هر هند انهي بنيادي حق (اسلام) جا ترورا ڏٺا هئا. تنهن ڪري مسئلہ وحدت الوجود جي ماتحت عملي سياست کان علحدو ٿي آواز حق بلند ڪرڻ لڳا.

خواجہ معين الدين اجميري انهيءَ گروه جي مکيه ڪارڪن مان هو. اڪبر بادشاهه انهيءَ گروه جي اثر هيٺ اچي هندوستان جي متحده قوميت جي نظريه کي ڪن بنيادي اصولن جي ماتحت عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. سندن ساري تجويزن جو نچوڙ هيٺيون ٿي سگهي ٿو.

(۱) جنهن صورت ۾ دنيا جي اڪثر مذهبن جي بنيادي اصولن پٽاندر هندوستان جي رهاڪن کي هڪٻئي جي نزديڪ آڻي هڪڙيءَ ڏوري ۾ پوئي متحده قوم بنائڻ ضروري هو، هنن جي خيال موجب خود اسلام به انهيءَ مقصد لاءِ آيو هو. خدا کي معي، سڀني پيغمبرن ۽ ان جي ڪتابن تي بنا ڪنهن فرق جي ويساه آڻڻ، حيات بعد المات (موت کانپوءِ جي حياتي) جزاءِ اعمال (ڪيل عملن جو ڦل) چڱن ۽ نيڪ ڪمن ۾ اعتبار ڪرڻ، آئين جي وجهه سياسي، اقتصادي ۽ معاشرتي عدل ۽ انصاف قائم ڪرڻ اسلام جا بنيادي مقصد هئا. انهن مان ڪابه ڳالهه اتحاد هندي کان روڪيندڙ نه هئي.

(۲) هنن جي راءِ اها هئي ته جيڪڏهن اسلام کي منظم دين ۽ مسلمانن کي هڪ جدا گانه ملت جي صورت ۾ قائم رکيو ويندو ته هن جو عالمگير ۽ بين الاقوامي جذبو ۽ کشش فنا ٿي ويندو ۽ هو هڪ فرقي جي محدود دائري ۾ بند ٿي پوندو. هندوستان جهڙي ملڪ ۾ جتي گهڻو تعداد غير مسلمانن جو هو اهڙي پاليسي اختيار ڪرڻ ڪري خود اسلامي مقصدن جي تبليغ، فروغ ۽ ترقيءَ ۾ رنڊڪ پئجي ويندي سندن خيال ۾ فصل (جدائي) کان وڌيڪ وصل (ملاپ) جي ذريعي زياده فائدو حاصل ٿيڻ وارو هو.

(۳) هنن جي راءِ موجب مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ ملڪ ۽ ماڻهن کي فائدي جي بدران نقصان پهچائيندو. هڪ طرف سياست ملن مولوين جي تعصب، ذاتي هڪاوڻن (دشمنين) خود غرضين ۽ اختلاف راءِ جو آکاڙو بنجي پوندي، ته ٻئي طرف وري مذهب انسانن ۾ محبت ۽ ميلاپ آڻڻ جي بدران زور ۽ زبردستي بغض ۽ عناد پيدا ڪرڻ لاءِ ڪتب آندو ويندو. ان کي اهل سياست جي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ اوزار ڪري ڪتب آڻڻ جو انديشو رهندو جنهن جي رد عمل ڪري مذهب جو نالو بدنام ٿيندو ۽ سندس جاذبيت جو مادو گهٽ ٿيندو.

(۴) حڪومت عوام جي ڀلي لاءِ هئڻ گهرجي ۽ نه ڪنهن خاص طبقي، گروه يا قوم جي مفاد لاءِ جيئن ته غير مسلم هندوستان ۾ تمام گهڻا هئا، ان حالت ۾ حڪومت کي صرف مسلمانن جي قبضي ۽ اثر هيٺ رکڻ ۽ سندن مذهبي پاليسيءَ موجب هلائڻ، حاڪم ۽ محڪوم جو فرق رکڻ، انصاف، عدل ۽ اسلامي اصولن جي عين برخلافي هئي. تنهن ڪري هنن 'آئين اڪبري' ٺاهي حڪومت ۾ هندو مسلمانن کي شريڪ ڪري ڪاروبار هلائڻ پسند ڪيو.

سند ۾ مغلن جا گورنر، انهن جا همدرد ۽ صوفي حضرات ان نظريي جا پوئلڳ هئا.

(۳) مسلمانن جي جداگانہ قوميت جو نظريو.

جنن مٿي ڏيکاري آيو آهيان انهيءَ نظريي کي مڃڻ وارن جو ۽ ابتدا کان وٺي هندوستان خواه سنڌ ۾ هڪ گروه رهندو هي آيو آهي. خلافت جو قيام مهدين ۽ مجددن جو پيدا ٿيڻ. شريعتي حڪومت ۽ غلبه اسلام آڻڻ جون تجويزون، جهاد جا جذبا ۽ موجوده زماني جو پٿڻ اسلامزم ۾ سڀ هڪ سلسلي زنجير جون جدا جدا ڪڙيون آهن. جهڙي طرح سان متحده قوميت جي نظريي خاص طرح شهنشاهه اڪبر جي ڏينهن ۾ زور ورتو اهڙيءَ طرح مسلمانن جي جدا قوميت جي نظريي اورنگزيب جي ڏينهن ۾ زور ورتو انهيءَ وقت ڌاري سنڌ جي سياست تي مخدوم ميران جونيوري جي مهدي تحريڪ (جنهن ارغونن ۽ ڪلهوڙن تي ڪافي اثر ڪيو ٿو ڏسجي) ۽ اورنگزيب سياست جو اثر پيو. تنهن ڪري بهتر ائين ٿيندو ته اول مهدي تحريڪ جنهن جو روح روان سنڌ ۾ شاه يڪ ارغون جي ڏينهن ۾ قاضي قاضن هو، جو مختصر احوال پيش ڪجي.

(الف) مهدي تحريڪ:

هن تحريڪ جو باني سيد محمد جونيوري هو. جو جونيور جي شهر ۾ ۸۴۷ هجري ۾ پيدا ٿيو ۽ افغانستان جي ڪوٽ فراه ۾ سن ۹۱۱ هجري ۾ وفات ڪيائين. سيد صاحب زهد، تقويٰ ۽ درويسيءَ ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هو. هن صاحب متن سالن تائين لاڳيتو ورد ۽ وظائف ڪيا ۽ روزه رکيا ۽ هڪ گوشه نشين زاهد جي زندگي گذاري. انهيءَ عرصي جي دوران ۾ چيو وڃي ٿو ته کيس هڪ ازغيب آواز ٻڌڻ ۾ آيو ته ”انت مهدي“ اول ۾ هن آواز کي ڪا اهميت ڪانه ڏني، ليڪن جڏهن اهو آواز مسلسل ڪيترن ورهن تائين سندس ڪنن ۾ گونجڻ لڳو تڏهن هن کي يقين ٿي ويو ۽ پاڻ کي مهدي ڪوٺائڻ لڳو.

هي نوين صدي هجري وارو زمانو هندوستان اندر سخت بدامني ۽ طوائف الملوڪي جو هو. روزبادشاهيون لهنديون ۽ ڊهنديون هيون اهڙي ڪا مرڪزي حڪومت باقي نه رهي هئي جا هندوستان اندر مسلمانن جو شيرازو درست ڪري دستور شريعت جاري ڪري سگهي. حق تي هلندڙ عالم دين گهٽ ٿي ويا هئا ۽ منجهن دنيا طلبي ۽ رياست گهر ڪري ويهي ويا هئا. جاهل پيرن جي عملن ڪري مسلمانن ۾ گمراهي ڦهلجڻ لڳي هئي. هي حال ڏسي سيد صاحب شريعت جي زندہ ڪرڻ ۽ چڱن عملن جي ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي ترعيب ڏيڻ واسطي آواز ڪڙو ڪرڻ ضروري سمجهيو ۽ خلق خدا کي ستين راه تي آڻڻ ۽ مسلمانن کي نظام شريعت مطابق هلائڻ جي ضرورت محسوس ڪئي هن جي صداقت ۽ قلب جي پاڪائي هن جي آواز ۾ اهڙو اثر رکيو هو، جو ٿوري عرصي ۾ هزارها ماڻهو سندس معتقد ٿيا ۽ خودڪيترن ملڪن جا والي به سندس مريد جي دائري ۾ داخل ٿي ويا. سندس مريدن جا طور طريقا عائشانا ۽ والهانا انداز جا هئا جنهن ڪري امير ۽ فقير اعليٰ ۽ ادنيٰ سڀ هڪ صداقتمندي جي رسيءَ ۾ پوئجي هڪ ٿي ويا. انهيءَ تحريڪ جا مکيه اصول هيٺيان هئا.

(۱) هجرت ڪرڻ. سندن چوڻ هو ته جيستائين ماڻهو قيد وطن کان آزاد ٿي، گهر ٻار جو سانگولا هي لڳ لاڳاپا ڇڏي جماعت ۾ داخل نه ٿيو آهي ان وقت تائين منجهانئس ڪا وڏي اميد رکڻ اجائي آهي. ان ڪري ان راه ۾ ترڪ وطن ضروري هو.

(۲) ترڪ مال. سندن رايو هو ته ٻي وڏي زندگ انسان جي راه ۾ کيس اعليٰ ارادن ۽ ڪمن کان روڪڻ لاءِ مال ۽ ملڪيت جي محبت هئي ۽ ان ڪري سندن تحريڪ جي حقيقي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اهو ضروري هو ته هو پنهنجي ملڪيت ميمبران تحريڪ جي حوالي ڪري ته اهي ان کي تحريڪ جي راه ۾ خرچ ڪن.

(۳) جان جي قربانيءَ انهيءَ تحريڪ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اهو به ضروري شرط هو ته لاڳاپا لاهي، خوف خطرا ڦٽا ڪري، سر تريءَ تي رکي، مخالفن کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿي وڃڻو هو، سندن اهو عقيدو هو ته نظام شريعت قائم ڪرڻ لاءِ طاقت جو هٿ ۾ هئڻ ضروري آهي. ان لاءِ زور زبردستي ۽ تلوار استعمال ڪرڻ کان نه ڪپاڻڻو آهي.

رواجي طرح لفظ مهدي جي معنيٰ ”هدايت حاصل ٿيل“ آهي ۽ انهيءَ نقطه نگاهه کان هر مذهبي رهبر پاڻ کي انهيءَ نالي سان سڏائي سگهي ٿو. ليڪن مهدي جي نالي سان حديثن ۽ روايتن مطابق خاص معنيٰ ۽ مطلب ڪڍيا پئي ويا آهن. ۽ ان لاءِ ڪي خاص ڪم به مخصوص ڪيا ويا آهن. جهڙوڪ عيسائين ۽ يهودين مان جنگ، اسلام کي نئين سر زنده ڪرڻ (اسلام لاءِ جهاد) ڪمبي جي لڪل خزانن کي هٿ ڪرڻ ۽ ورهائڻ وغيره. ان ڪري مسلمان انهيءَ نالي کي رواجي طرح ڪتب آڻڻ جي برخلاف پي رهيا آهن ۽ انهيءَ سان ڪي اميدون وابستہ پي رکيون اٿن. انهي سبب ڪري عام مسلمانن ۽ عالمن ۾ سيد صاحب جي مخالفت وڌي ويئي. ان کان سواءِ سندن مريدن ۽ پوئلڳن به زيادتي کان ڪم وٺي کيس مهدي آخر زمان سان تشبيهه ڏيڻ شروع ڪئي. مجدد ۽ مهدي مذهب اسلام جا نئين سر زنده ڪندڙ رهبر پي تسليم ڪيا ويا آهن. سمجهيو ويندو آهي ته مجدد هڪ هزار سالن گذرڻ بعد، جڏهين مسلمان مذهب کي وساري ڇڏيندا آهن ۽ مذهب ۾ ڪيئي بدعتون پئجي وينديون آهن، پيدا ٿيندو آهي. ليڪن مهدي ڪم و بيش ساڳين مقصدن لاءِ صرف هڪ دفع پيدا ٿيڻ وارو آهي، جيتوڻيڪ انهيءَ دعويٰ سان اڄ تائين ڪيئي ماڻهو پيدا ٿي چڪا آهن. اهي تحريڪون موجوده زماني جي زبان ۾ پڻ اسلامزم جي تحريڪ سان تشبيهه رکندڙ ۽ هڪئي سلسلي جون ڪريون هيون جن جو مکيه مقصد اهو به رهيو آهي ته مسلمانن کي منظم ڪري دنيا تي اسلام جو غلبو آڻجي.

(ب) اورنگزيبی سياست:

مٿي ذڪاري آيو آهيان ته مهدي تحريڪ ڪيائين سواءِ سنڌ تي اورنگزيبی سياست جو گهڻو اثر پيو، ان لاءِ اهو ضروري آهي ته ان سياست جا بنيادي اصول بيان ڪيا وڃن جن جي آڌار تي ان کي قائم ڪيو ويو هو.

(۱) هنن جو چوڻ هو ته جنهن صورت ۾ پيغمبر اسلام آخري نبي ۽ سندس مذهب مڪمل دين آهي تنهن صورت ۾ انسان ذات جي فلاح، بهبودي ۽ نجات صرف انهي دين جي وسيلي حاصل ٿي سگهندي، اهو مقصد تڏهن حاصل ٿي سگهندو جڏهن انهي جي پوئلڳن کي خلافت يا اسلامي حڪومت جي ذريعي منظم ڪري غلبه اسلام آندو ويندو، انهيءَ قوم جي رهبري لاءِ آئين قرآن شريف جي بنياد تي هئڻ گهرجي ۽ ان جي سمجهاڻي لاءِ سنت نبوي ڪافي آهي، تنهن ڪري سياست کان مذهب کي جدا ڪري نه سگهيو.

(۲) انهيءَ دين جي پوئلڳن يا مڃيندڙن کي دنيا جي ٻين قومن کان جدا نسل، زبان، رنگ ۽ جاگرافي جي اختلافن جي ويجهي بنان، اعتقادن تي، هڪ ڌار قوم يا ملت ڄڻي رهڻو آهي انهيءَ قوم يا موجوده زماني جي زبان ۾ ”پارٽي“ جي تنظيم، اصلاح ۽ ترقيءَ ۾ دنيا جي تعمير ۽ ترقيءَ جو راز سمايل آهي. تنهن ڪري قومن جي اڳواڻي رهبري ۽ حڪومت جو حق صرف انهيءَ کي ئي آهي ۽ ٻي ڪنهن قوم يا جماعت کي ملڪي معاملن ۾ دخل اندازي يا شموليت جو حق نه هئڻ گهرجي. اهو نظريو نسطائيت جا جزا رکندڙ هو.

(۳) سندن نظر ۾ اسلام جا عالمگير اصول، عملي دنيا ۾ ڪا خاص صورت اختيار ڪري ڪين سگهندا جيستائين انهن جي فروعات تي ڪافي توجهه نه ڏنو ويو آهي. جهڙيءَ طرح ڪنهن ۾ ملڪ جو آئين (ڪانسٽيٽيوشن) تڏهن ڪارگر ٿي سگهندو آهي

جڏهن ديواني ۽ فوجداري ڪاروبار هلائڻ لاءِ قاعدا قانون لاهي ان تي عمل ڪيو ويندو آهي. تنهن ڪري فروعات دين يعني شرعي قانون تي توجهه ڏيڻ از حد ضروري آهي. انهن جي ئي ذريعي اصول دين جي حفاظت ٿي سگهي ٿي ۽ مسلمانن جي ترقي ٿيندي.

(۴) سندن اهو رايو هو ته جنهن صورت ۾ اسلام مڪمل دين آهي ۽ ان جا پوئلڳ جدا قوم ۽ هڪ خاص نصب العين جا مالڪ آهن ته ان حالت ۾ انهن لاءِ آئين به خاص ۽ جدا هئڻ جي ضرورت آهي، انساني عقل خام ۽ اڻپورو آهي، انهيءَ ڪري اهڙيءَ خاص قوم لاءِ آئيني جوڙجڪ سواءِ الهائي ڪتاب جي، جو قرآن جي صورت ۾ انساني هدايت لاءِ آخري سند ٿي آيل آهي ٻيو ڪوبه ٿي نٿو سگهي. اسلامي حڪومت جي رهبري لاءِ قرآن، سنت نبوي، روايات خلفاء راشدین، مذهب ائم سنت ۾ ڪافي مواد ۽ ذخيره موجود آهي. تنهن ڪري ڪنهن ٻي قومي آئين ٺاهڻ جي ڪابه ضرورت نه آهي.

مختصر طور اورنگزيب جي ڏينهن ۾ اهي مسلمانن جي جدا گانه قومي نظريي جا بنيادي اصول هئا.

ڪهڙن واري نيان عبدالرحمان بزرگ جو قتل به انهيءَ سلسلي جي ڪڙي هو.

۱. سمجهان ٿو ته سنڌ اندر يا ٻاهر سياسي ۽ مذهبي نظرين جو نيان غير مڪمل رهجي ويندو جيڪڏهن ۱. هن مکيه مسئلن جن سانجي سنڌي سياست تي گهڻو اثر ڪيو آهي تن جي مختصر سمجهائي پيش ڪندس. يعني ته

۱- مسئل وحدت الوجود ۲- مسئل وحدت الشهود.

مسئل وحدت الوجود:-

مسلمانن ۾ انهي نظريي جو ٻائي ميان شيخ محي الدين محمد بن علي عرف ابن عربي عوه کيس شيخ الاڪبر به ڪري

سڏيندا هئا. هو ڏکڻ اسپين ۾ مورثيا جي شهر ۾ ۵۳۰ هجري مطابق ۱۱۶۴ع ۾ ڄائو هو ۽ حاتم طائي جي اولاد مان هو. هن ۵۶۸ هجري ۾ پورچوگال جي موجوده گاديءَ جي شهر ليزبن ۾ شيخ ابوبڪر بن خداف کان ابتدائي تعليم ورتي هئي. انهيءَ وقت ۾ پرتگيز اسپين جو گورنر سلطان محمد هو. ابن عربي ابتدائي تعليم وٺڻ کانپوءِ سيولي ۾ ويو. جتان ڪارڊوا ۾ ويو ۽ اتي جي قاضي سان ملاقات ڪيائين. اتان فيز، موراڪو، مصر ۽ بيت المقدس مان ٿيندو ميڙ سفر ڪندو اچي دمشق ۾ رهيو جتي سن ۶۳۸ هجري مطابق ۱۲۴۰ع ۾ وفات ڪيائين.

جبل قاضيون تي قاضي محي الدين زڪي جي مقام ۾ دفن ٿيل آهي. ستينءَ صديءَ جي شروع ۾ جنهن اسلامي تصوف واري نظريي وحدت الوجود جو بنياد شيخ ابن عربي وڌو هو. شاه صاحب جي زماني ۾ سڏيندو ان نظريي جا گهڻائي اثر رسوخ وارا درويش ۽ بزرگ قائل هئا. بلڪ وحدت الوجود جا علمبردار هئا. خصوصاً محمد معين، ٺٽوي شاه، ولي الله دهلوي جو شاگرد، شاه عنايت صوفي جهڙوڪ وارهو، صاحبذوق، فقير درازن وارو جن سان شاه عبداللطيف جون ملاقاتون ٿيل هيون ۽ سندس وڏو ڏاڏو شاه عبدالڪريم خود وحدت الوجود جا قائل هئا. شاه صاحب خود مشنوي مولانا روم پڙهندڙ هو انهيءَ ۾ وحدت الوجود جو ذڪر هو.

نظريي وحدت الوجود کي ”هم اوست“ به سڏيندا آهن. جنهن جو مطلب اهو آهي ته جملي هستيءَ جو حقيقي بنياد ”هستي مطلق“ يا ”وجود ڪل“ آهي. اهو ”وجود ڪل“ ئي خدا آهي ۽ ان کانسواءِ ٻي ڪا به چيز عالم ۾ موجود نه آهي. جملہ ڪائنات سندن پرتوي جو مظهر يا عڪس آهي. جنهن شي کي ”عالم صفات“ ڪري سڏجي ٿو ان کي ڪا جدا هستي نه آهي.

جيئن ماڻهو جو آئيني ۾ عڪس يا زمين تي پاڇولو يا سڏ جو پڙاڏو ڪا جدا حيثيت ڪانه ٿا رکن ان وانگر صفات به.

ڪا جدا حيثيت ڪانه ٿي رکي بلڪ ذات حقيقي تي مدار رکندڙ ۽ عڪس مثل آهي. انهيءَ مسئلي جي فلسفياڻا پهلو ۽ جو بيان ڪرڻ اسان جي هن ڪتاب جو مقصد نه آهي ان ڪري ان کي ڇڏي هتي صرف هي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ته انهيءَ نظريي جو اثر ملڪي سياست تي ڪهڙو ٿو پوي جنهن صورت ۾ ان نظريي مطابق وجود ڪل شيءِ جو هڪ ئي آهي ان ڪري ان جي مڃيندڙن جي رهبر پاليسي محبت ۽ ميلاپ رهي ٿي ۽ نه نفرت ۽ نفاق. اهو فلسفو ”عالم ڪثرت“ جي ظاهري اختلافن جي پويان هڪ لڪل يڪوجووي جو راز کولي ظاهري ڪري ٿو.

اهو مذهبن جي اختلافن، سچ ۽ ڪوڙ، سزا ۽ جزا، نفع ۽ نقصان، گناه ۽ ثواب وغيره جي ظاهري تقابطن تي هڪ اهڙي نموني جي روشني وجهي ٿو جنهن ڪري انهن جي صورت نسي بدلجيو پي ٿيو وڃي. مذهبي حڪومت جي طرفدارن، ڪٽر ملن ۽ مولوين هميشه ان کي خطري جي نگاه سان ڏسي ان جي مخالفت پئي ڪئي آهي، اهو نظريو جيتوڻيڪ محبت ۽ ميلاپ فراخدلي ۽ ترقي پسند خيالن جو پيدا ڪندڙ آهي، ليڪن هر شيءِ حد کان وڌي وڃڻ جي حالت ۾ صحيح طرح استعمال نه ڪرڻ ڪري فائدي بدران نقصان ڪري ٿي. اهڙيءَ طرح سان هن نظريي جي غلط استعمال ڪري دهرمت، بت پرستي، لاديني، انارڪزم (يعني ڪنهن به پابنديءَ کي نه قبولڻ) پيدا ٿين ٿا. جڏهن مذهب جا طرفدار مذهب جي نالي تي غلط طرح استعمال ڪن ٿا ۽ ان ڪري گهڻا ظلم ۽ خرابيون ٿين ٿيون تڏهن ان جي رد عمل ۾ وحدت الوجودي فلسفي پيدا ٿين ٿا. سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي مذهب کي غلط نموني استعمال ڪرڻ ڪري ان جي مخالفت ۾ هڪ اهڙو گروه پيدا ٿيو جو کليو ڪلايو مذهبي پابندين ۽ اعتقادن جي برخلافي ڪرڻ لڳو. انهيءَ وقت جي شاعرن جي ڪلام مان هيٺيان اقتباس ان جي ثابتي به ڏين ٿا:-

"جڏان منبر، مسجد، مناري ويران نه ٿين،
حال حقاني ميان سچو حاصل نه ٿيو."

(سچل)

.....

"هڪ هندو ٻيا مسلمان ٿيون وڃ وڌائون ويو،
انڌن اونده نه لهي تن کي سچ چونڊوڪير."

(روحل)

.....

"بهشت دلاسو دوزخ ڌڙڪو،
ڪوڙي سامي تنهنجو ڪوڙو ڪڙڪو."

(شاه نصير)

.....

مسئله وحدت الشهود:

هن جو پيو نالو "هم ازوست" جو نظريو آهي. هن مطابق
اگرچ جملي هستيءَ جو بنياد وجود ڪل (خدا) آهي ليڪن پيدا
ٿيڻ بعد عالم ناسوت (مادي دنيا) به پنهنجي جدا هستي رکي ٿو.
هستي مطلق (خدا) پاڪ ۽ اعليٰ آهي. عالم صفات سان
ان کي تشبيه ڏئي نٿي سگهجي. مادو پنهنجي دائري اثر هيٺ
قادر آهي. انهيءَ مسئلي جي فلسفيانا باريڪبينن کي ڇڏي آڻ
هتي ان جي سياست تي اثر بنسبت روشني وجهڻ جي ڪوشش
ڪندس. انهيءَ نظريي ڪري هر شيءِ جا ٻه پهلو ٿين ٿا. هڪ
طرف جي روح آهي ته ٻي طرف مادو آهي. سچ آهي ته ڪوڙ به
آهي. جي ثواب آهي ته گناه به آهي. تنهن ڪري تقوىٰ نقصان،
سزا ۽ جزا به لازمي شيون ٿيو پون. ان ڪري جماعت انساني
کي گناه ۽ گمراهي مان ڪڍي راه ثواب ۽ حق طرف هلائڻ لاءِ
مذهبي شريعت، جماعتي قاعدن ۽ قانونن جي ضرورت پوي ٿي. اهو
فلسفو عالم وحدت جي پڪوجود کي ۽ جي باوجود عالم ڪثرت جي

ظاهري اختلافن کي هڪ حقيقت ڪري-مڃي ٿو. ان مطابق ”سوپرين سوپسائڊ“ ۽ ”سوپري سو واهرو“ نه آهي. اتي محبت سان گڏ ڪلفت کي به جاءِ آهي. جيتوڻيڪ اهو نقطه نگاهه به هڪ حد تائين پنهنجي اندر کي خاصيتون رکي ٿو مگر جي ان کي بنيادي طرح ڏسڻ جي ڪوشش ڪري ته اهو ڏوئي ڏي چڪيندڙ آهي. جيئن انسان اڪثر افراط تقريظ جو شڪار پي رهيو آهي تيئن هن نظريي جو ملڪي سياست تي غلط نموني اثر پي پيو آهي جنهن جي نتيجي ڪري ملڪ ۾ مذهبن جا اختلاف نسلي ۽ ملڪي امتيازات، فرق بنديون، نفرت، تعصبي قانون اندا ڏند مذهبي شريعتن جي تقليد، فسطائيت (ڊڪٽيٽرشپ) پي پيدا ٿيا آهن. آزاد راءِ جمهوريت ۽ وسيع النظري کي گهڻو نقصان پي پهتو آهي.

دنيا ۾ جڏهن شخصي آزاديءَ جو ايتري قدر ناجائز فائدو ورتو وڃي ٿو جو جماعتي اخلاق ختم ٿيڻ کي اچيو ويجهو پئي ۽ چڙواکي ايتري قدر زور وٺيو وڃي جو ساري اجتماعي زندگي ورهه ٿيو پوي ۽ جڏهن ڪشاده خياليءَ جي نالي ۾ مفاد عام جو خيال نه رکي هر چيز کي جائز قرار ڏنو وڃي ٿو ته ان جي رد عمل ۾ مذهبي ڪٽر پڻو فسطائيت (ڊڪٽيٽرشپ) منهن ڪڍڻ ٿا ۽ مذهب ۽ قوم جي نالي ۾ چند اشخاص عجيب غريب ڪم ڪن ٿا.

شاھ صاحب جي زماني ۾ ڪلهوڙن جي مذهبي حڪومت انهيءَ نقطه نگاهه جي پيدائش هئي. شخصي اعتقادن يا رايي جي اختلاف تي به حاڪم ڪاوڙجي ويندا هئا ۽ مذهب جي نالي ۾ مخالفن کي موت جي سزا تائين سزائون ڏنيون وينديون هيون. غير مسلمانن کي زوريءَ مسلمان ڪرڻ هڪ دستور ٿي ويو هو. مذهبي تعصب وڌي ويل هو. مذهبي آزادي يا اعتقادي اختلاف برداشت نه ڪيا ويندا هئا. مذهب اسلام ان جي بنيادي اصولن کان هيٺ لهي فروعات ۽ فرق بنديءَ جو شڪار بنجي پيو هو. مسلم وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جي هن مختصر

سمجھائي پيش ڪرڻ بعد آخ شاه صاحب جي زماني ۾ اهل طريقت جي هيٺين مکيه طريقن يعني، ۱- قادري ۲- چشتي ۳- نقشبندي ۴- سهروردي جو مختصر احوال پڙهندڙن کي معي معلومات لاءِ پيش ڪندس.

سنڌ جا اڪثر بزرگ انهن ئي طريقن جا پوئلڳ پئي رهيا آهن ۽ انهن بزرگن جو سنڌ جي سياسي ۽ معاشرتي زندگيءَ تي گهڻو اثر پئي پيو آهي.

۱- قادري طريقي:-

هن طريقي جو باني شيخ محي الدين ابو محمد عبدالقادر بن ابي صالح موسيٰ جيلاني رحمته الله عليه آهي جو سن ۴۷۰ هجري مطابق سن ۱۰۷۷ع ۾ ڄائو هو ۽ سن ۵۶۱ هجري مطابق سن ۱۱۶۶ع ۾ وفات ڪئي هئائين سندس مقبرو بنگاهه ۾ آهي ۽ کيس عام طرح سان ”بادشاه پير“ غلامي رحمته جي لقب سان سڏيو ويندو آهي. غنيته الطالبين، فتوح الغيب ۽ مجالس هتئين سندس مکيه تصانيف آهن. جن ۾ قادري سلسلي جو تفصيلوار ذڪر آيل آهي. انهيءَ طريقي جا پوئلڳ اڪثري وحدت الوجودي آهن.

هي حسيني سادات مان هو ۽ عباسين جي حڪومت جي زماني ۾ پيدا ٿيو. ڪربلا جي واقع کان وٺي بني اميه ۽ بني عباس حاڪم، بني فاطمين کي شڪي نگاه سان ڏسندا هئا ۽ انهن تي سختيون ڪندا هئا. ڇاڪاڻ ته کين انهن مان سياسي طرح غظرو هوندو هو ”بادشاه پير“ پهريون ئي سادات هو جنهن مان بني عباس حاڪم راضي هئا. ان جو مکيه ڪارڻ اهو هو ته هي صاحب سياست کان علحده ٿي ماڻهن جي تزڪيه نفس (اندر اچارڻ) ذريعي اصلاحيت (سڌاري ڪرڻ) جو قائل ٿيو ۽ مذهب کي سياست کان علحده رکڻ جي ڪوشش ڪيائين. سنڌ ۾ ان وقت عباسي حاڪمن جي حڪومت ختم ٿي چڪي هئي، ليڪن علمي

۽ روحاني لاڳاپا جاري هئا. ان ڪري سنڌ ۾ قادري طريقي جو گهڻو اثر پيو.

سنڌ ۾ جيلاني پيرن کان سواءِ جي سڀ انهي طريقي جا پوئلڳ آهن ۽ ٻيا به ڪيترائي بزرگ انهي سلسلي سان واسطو رکندڙ آهن. راشدي خاندان، شاه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو ۽ ان ڪري شاه عبداللطيف ڀٽائي ۽ صوفي حضرات انهيءَ سلسلي سان واسطو رکندڙ هئا.

انهي طريقي جون مکيه ڳالهون هيٺيون آهن.

- ۱- برن ڪمن جي ڪرڻ کان توبه ڪري، اخلاق کي درست ڪرڻ لاءِ سچي دل سان مرشد جي هٿ تي بيعت ڪرڻ.
- ۲- اعمالن جي درستي سان گڏ تزڪم نفس لاءِ عبادت ڪرڻ ۽ وڏي آواز سان خدا جي نالي جو ذڪر ڪرڻ.

۳- مسلمانن جي جماعتي نظام ۽ معاشرتي ترقيءَ پلڻ مڃائڻ، اندر اجارڻ، اخلاق درست ڪرڻ ۽ سلسلہ طريقت جي ذريعي حاصل ٿي سگهندو ۽ نه حڪومت جي دٻاءُ وسيلي. انهن ڳالهين جو سياست تي اهو اثر پوي ٿو ته مخلص ڪارڪنن جو هڪ گروه حڪومتي ڪاروبار کان علحدو ٿي ماڻهن کي اشرف المخلوقات جو صحيح نمونو بنائڻ جي لاءِ ڪوشش ڪري ٿو. قادري طريقي عبادت ۽ رياضت طرف مائل ڪري سياسي مهاڃار کان علحدگي جا اثر پيدا ڪري ٿو.

چشتي طريقي.

هن طريقي جو باني حضرت خواجہ معين الدين محمد حسن چشتي سنجزي عليه رحمته هو جو سن ۵۳۷ هجري مطابق ۱۱۴۲ع ۾ سجنان ۾ ڄائو، وڏي ٿيل بعد هن سمرقند ۾ وڃي دنياوي علم حاصل ڪيو. اتان هارون جي ڳوٺ ۾ اچي حضرت شيخ عثمان هاروني کان سلسلہ طريقت ۾ بيعت ڪري فيض ياب ٿيو. مرشد سان گڏ گهڻن شهرن جو سير ڪيائين. انهي سير و سياحت جي

دوران ۾ هن بغداد ۾ شيخ نجم الدين ڪبري ڪبري طريقي جي شيخ، حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني ۽ شيخ شهاب الدين سهروردي سان ملاقاتون ڪيون. اتان خراسان ۽ دهلي جو سير ڪندو آخر اچي اجمير جي شهر ۾ رهيو ۽ اتي ئي سنہ ۶۳۳ هجري مطابق سنہ ۱۲۳۶ع ۾ وفات ڪيائين. سندس سلسلہ طريقت جو جيتوڻيڪ سڌيءَ طرح سنڌ تي گهڻو اثر نہ پيو ليڪن جيئن ته ساري هندوستان تي سندس سلسلہ طريقت جو خاص اثر پيو ان ڪري سنڌ ۾ ان سڌيءَ طرح ان کان مستفيد ٿيندي رهي.

سندس سلسلہ جو اثر شاهان مغل تي گهڻو پيو ۽ انهن مان پهرين جي سياست ته انهيءَ رنگ ۾ رنگجي ويئي.

چشتي طريقي جون مکيه ڳالهيون هيٺيون آهن:

- ۱- ظاهري ۽ باطني اخلاق درست ڪرڻ.
- ۲- فروعات کان وڌيڪ مذهب جي بنيادي اصولن تي زور ڏيڻ.
- ۳- سچ جي ڳولا هرجاءَ ۽ هر هنڌ ڪرڻ.
- ۴- خلق خدا کي خلق ۽ محبت رستي نيڪي ۽ اصلاح جي رستي تي هلڻ لاءِ چڪڻ.

اڪبري سياست جو بنياد انهي سلسلہ طريقت جي اثر هيٺ ئي پيو. شاه صاحب تي انهي سلسلي جي ڪيترن ئي ڳالهين اثر ڪيو ٿو ڏسجي. راڳ، سرود، پيغام، محبت فرق بنديءَ کان گوشو وغيره سڀ چشتي فيض جون حاصلات هيون.

سهروردي طريقو:

هن طريقي جو باني شيخ ابوالنجيب سهروردي عليه رحمته هو. سندس نالو عبدالقاهر ڪنيت ابوالنجيب ۽ لقب ضياءُ الدين ۽ نجيب الدين هئا. هو صديقي خاندان مان هو سنہ ۴۹۱ هجري

مطابق ۱۰۹۷ ع ۾ سهرورد شهر ۾ ڄائو هو ۽ ٻاھتر سال جي عمر ۾ سنہ ۵۶۳ ھجري مطابق ۱۱۶۸ ع ۾ شهر بغداد ۾ وفات ڪيائين. هن سندس چاچي ابو حفص وجيھ الدين سهروردي، امام محمد غزالي مشهور عالم جي ڀاءُ امام احمد غزالي، شيخ حماد ۽ شيخ محي الدين عبدالقادر جيلاني رحمۃ الله عليه جي صحبتن مان فيض پرايو. ظاهري علم بغداد جي نظاميه درسگاه مان حاصل ڪيائين. هو ڪو وقت انهيءَ وڏي درسگاه جو مدرسو اعليٰ ۾ ٿي رهيو. سندس ڪيترا خليفو ٿي گذريا آهن، جن جي نالن تي سهروردي طريقي جون شاخون نڪتيون ۽ ملڪان ملڪ پکڙيون. جن مان مکيه شاخون هي آهن:-

۱- شهابيه سهرورديه- هن شاخ جو باني شيخ شهاب الدين

سهروردي هو جنهن جو مکيه حليفو شيخ بهاولدين ڏکريا ملتاني ٿيو. مخدوم نوح عليه رحمته جو به تعلق ان شاخ سان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. انهي سلسلي جو غوث بهاولحق ۽ مخدوم نوح عليه رحمته ذريعي سنڌ تي گهڻو اثر پيو.

۲- ڪبرويه سهرورديه- هن شاخ جو باني شيخ نجم الدين

ڪبري هو جنهن سلسلي سان واسطو رکندڙ لنواري واري بزرگن جا وڏا ۽ مخدوم بلاول عليه رحمته هئا.

۳- فردوسي سهرورديه- هن شاخ جو باني شيخ نجيب الدين

فردوسي هو، جو ٽن واسطن سان شيخ نجم الدين ڪبري سان وڃي ملي ٿو.

۴- مولوي رومين سهرورديه- هن سلسلي جو باني مولانا

روم (صاحب مثنوي) آهي ڇو هڪ نسبت سان ڪبرو ۽ ٻي نسبت حضرت قطب الدين ابوري سان حضرت ابونجيب تائين پهچي ٿو.

۵- جلاليه بخاريه سهرورديه- هي شاخ مخدوم جهانپاڻ سيد

جلال بخاري جي نالي سان منسوب آهي. هي سلسلي حضرت غوث

بهاوالحق ذڪري جي واسطي سان ابونجيب سهروردي تائين پهچي ٿو. هن سنسلي جا پوئلڳ به سنڌ ۾ گهڻا آهن، ڪي اڄ جي درگاه سان واسطو رکندڙ آهن ته ڪي انهيءَ ڪتنبه جي شاخ حضرت قطب الدين جهانيا پوٽو حيدرآباد سان واسطو رکندڙ آهن.

۶- صفوي سهرورديءَ هي سلسلو شيخ صفي الدين اردبيلي جي نالي سان منسوب آهي جو چئن واسطن سان حضرت قطب الدين ابهرجي جي وسيلي شيخ ابونجيب تائين پهچي ٿو.

۷- خلوتي سهرورديءَ هي شاخ شيخ محمد خلوتي جي نالي سان منسوب آهي.

۸- شطاري سهرورديءَ هي شاخ حضرت عبدالله شطار جي نالي سان منسوب آهي.

۹- ابراهيم سوقي سهرورديءَ هي شاخ حضرت ابراهيم سوقي قطب مصري جي نالي سان منسوب آهي.

۱۰- رسول شاهي سهرورديءَ هي شاخ سيد رسول شاه خليفه حضرت جهانيه جي نالي سان منسوب آهي.

۱۱- سدا سهاگي سهرورديءَ هي شاخ حضرت شاه موسي سدا سهاگ احمد آبادي المتوفي سنه ۸۵۲ هجري جي نالي سان منسوب آهي جو حضرت ابراهيم سيد واسطي سان شيخ ابونجيب تائين پهچي ٿو.

هن طريقه ۾ مکيه ڳالهيون هيٺيون آهن.

ذڪر ۾ سماج ۽ رقص ۾ راڳ جو ٻڌڻ ۽ وجد ۾ اچڻ ۽ سياسي نظم نگه کان هن طريقه جا اڪثر مشائخ حڪومت وقت سان دوست بي رهيا آهن. منڊ ۾ هن سلسلہ طريقت جو ڪو به اثر نه رهيو آهي.

نقشبندی طریقو:

هن طريقي جو باني محمد بن محمد عرف خواجه بهاوالدين نقشبندی عليه رحمة هو جو بخارا جي شهر ۾ سنہ ۷۲۸ هجري مطابق ۱۳۲۷ع ۾ ڄائو ۽ اتي ۷۹۱ هجري مطابق ۱۳۸۸ع ۾ وفات ڪيائين. هندوستان ۾ انهيءَ طريقي خواجه باقي بالله ۽ امام احمد رباني مجدد الف ثاني سرهندي جي ڪري زور ورتو.^۳ سنڌ ۾ شاھ صاحب جي زماني کان پورو اڳ انهيءَ سلسلي طريقت جو چڱو اثر پيدا ٿيو. مخدوم آدم ٺٽوي، مخدوم ابوالقاسم، مخدوم محمد زمان لنواري وارو سندس خليفو سيان عبدالرحيم گروڙي، مخدوم محمد معين ٺٽوي، سيد محمد بقا لڪياري ڪن واسطن سان ۽ حضرات سرهندي انهي سلسلي طريقت جا مکيه بزرگ هئا.

هن طريقي جون مکيه گاليهون هيٺيون آهن:-

۱- تزڪيه نفس لاءِ شريعت جي پابندي، مخفي (گجهو) ذڪر ۽ مراقبه ڪرڻ.

۲- احڪام مذهبي رائج ڪرڻ لاءِ منظم طريقي ڪوشش ڪرڻ. انهيءَ طريقي جو هندوستان خواه سنڌ جي سياست تي گهڻو اثر پيو. هندوستان ۾ اورنگزيبِي سياست ۽ سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي مذهبي حڪومت تي انهيءَ طريقي جي باني جي مذهبي خيالات تي گهڻو اثر وڌو.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جيڪي مذهبي احڪامن لاءِ فرمان حڪومت کان جاري ڪرايا (جن ۾ مذهب سان بدعتن جي دور ڪرڻ، صورت ۽ سيرت شريعت موافق ڌارڻ لاءِ حڪم ٿيل هئا) سي به انهيءَ سلسلي جون ڪڙيون هئا.

(۴) جن بزرگن سان شاھ صاحب مليو انهن

جو مختصر احوال

جن بزرگن سان شاھ صاحب ملاقاتون ڪيون هيون تن

جا نالا ۽ مختصر احوال اگرچ پهرئين فصل ۾ اچي چڪر آهي ليڪن شاه صاحب جي زندگيءَ تي انهن جي صحبت مان ڪهڙو اثر پيو ان ڪري هيٺ ذرا وڌيڪ تفصيل سان انهن جو حال ۽ طريقن جو ذڪر پيش ڪجي ٿو ته ناظرين کي شاه صاحب تي جن ڳالهين جو اثر پيو انهن کي معلوم ڪرڻ بعد شاه صاحب جي ڪلام کي سمجهڻ ۾ سهوليت ٿئي. انهن مان مکيه هي هئا:-

- ۱- شاه عنايت صوفي ۲- مخدوم محمد مسعين ٺٽوي
 - ۳- مخدوم محمدي ڪهڙن وارو ۴- صاحبڏنو فقير درازن وارو
 - ۵- مخدوم محمد زمان لنواري وارو ۶- مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
 - ۷- مخدوم عبدالرحيم گروڙي ۸- مدن ڀڳت ۽ ڪي هندو يوگي.
- ازانسواءِ ٻيا ٽي بزرگ جن کي اگرچ پاڻ مليو ڪونه هو، ڇاڪاڻ ته هو گهڻو وقت اڳ گذر ڪري ويا هئا. پر انهن جي تعليمات مٿس خاص اثر ڪيو ٿو ڏسجي تنهن ڪري انهن جو مختصر ذڪر ڪرڻ به ضروري آهي. اهي بزرگ ۱- مخدوم بلاول عليه ۲- مخدوم نوح عليه ۳- شاه عبدالڪريم عليه بلڙي وارو آهي.

۱- شاه عنايت صوفي:

شاه عنايت الله ولد مخدوم فضل الله سنڌ جي مشهور درويش مخدوم صدولانگاه جي اولاد مان هو. هي درويش ميرانپور جي ڳوٺ ۾ رهندو هو جو ميرانپور بنورو تعلقي جي هاڻوڪي جهوڪ جي ڳوٺ جي نزديڪ هو. هي صاحب مخدوم عبدالملڪ برهانپوري قادري طريقي جو مريد هو جو شاه عبيدالله جيلاني جو فرزند هو، شيخ عبدالقادر جيلاني جي اولاد مان قادري طريقي جو بزرگ هو شاه عبداللطيف پنهنجي قوم جواني جي وقت ۾ صوفي صاحب جي بزرگيءَ ۽ درويشيءَ جي هاڪ ٻڌي سندس ملاقات ڪئي ٿي ڏسجي. ميرانپور جي ڳوٺ شاه عبدالڪريم رحمت الله عليه جي

مزار واري ڳوٺ بلڙي کان ڏيڍ ميل پنڌ تي هو ان ڪري به کيس شاه عنايت سان ملڻ جا موقعا پي بنيا جو شاه صاحب اڪثر پنهنجي ڏاڏي جي درگاهه تي زيارت لاءِ ايندڙ هو.

شاه عنايت جي ياد خدا ۽ فيض عام جي شهرت جڏهن وڌي ويئي ته چوڻي ڪان ماڻهو جوڪ در جوڪ انهيءَ چهر شيرين مان سيراب ٿيڻ لاءِ گڏ ٿيڻ لڳا. جنهن ڳالهه آس پاس جي زميندارن، عالمن ۽ پيرن ۾ حسد پيدا ڪري. وڏو انهن مان مڪي وڌيرو نور محمد پليجو ۽ جبل خان جت ۽ سيد عبدالواسع سجاده نشين درگاهه شاه عبدالڪريم عليه رحمته هئا. معلوم ائين ٿئي ٿو ته صاحبڏنو فقير درازن وارو جو مخدوم عبدالملڪ جي والد شاه عبيدالله جو مريد هو ۽ شاه عنايت جو هڪ چهر مان فيض حاصل ڪيل هو. صاحبڏنو فقير جي پوٽي سچل فقير جي ڪلام کي، (جو اسان وٽ پورو پڙهجي سگهيو آهي) هن ڏس مان پورو پتو پوي ٿو ته اهي شيخ فریدالدین عطار جي سلسلہ تصوف جا قائل هئا. اهڙا حوالا سندس ديوان آشڪار مان گهڻا ملي سگهن ٿا. صوفي صاحب جي تعليم تنگ خيالي ۽ مذهبي ڪٽر پئي جي برخلاف ڪليو چئلينج هو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهي وقت ڌاري ملن ۽ پيرن شريعت ۽ طريقت کي پنهنجي طاقت ۽ اقتدار هٿ ڪرڻ لاءِ رانديڪوڪڻي بنايو. هو جنهن ڪري صوفي صاحب جهڙن آزاد خيال، بزرگن کي انهيءَ تصنع ۽ ڀونگ جي برخلاف کلي بغاوت جو اعلان ڪرڻو پيو. بدقسمتيءَ سان صوفي صاحب جي احوال بابت گهڻو ذخيرو ملي نٿو سگهيو جنهن مان سندس حياتيءَ تي پوري روشني پئجي سگهي. تنهن هوندي به تاريخ تحفة الکرام، مقالات الشعراء، سندس هر شرب صوفين جو ڪلام ۽ مڪاني معلومات مان جيڪي احوال معلوم ٿي سگهيا آهن تن جي آڌار تي هيٺيان نتيجا اخذ ڪري سگهيو آهيان.

صوفي صاحب اگرچ پاڻ به شاعر هو ليڪن سندس ڪلام سواءِ چند بيتن جي اڃا تائين منهنجي نظر تي چڙهي نه سگهيو.

آهي، لیکن هن ڳالهه کان انڪار ٿي نٿو سگهي ته هو سندس وحدت الوجود يا هم اوست جو قائل هو. انهيءَ نظريي جا پوئلڳ ٻن گروهن ۾ ورهاجي ويا. هڪڙا انهيءَ نظريي جي باني شيخ الاڪبر محي الدين ابن عربي جي فلسفي، جو سنڌ ۾ شاه ولي الله دهلوي، ٻين قادري ۽ سهروردي طريقن جي بزرگن وسيلي پکڙيو، جا قائل هئا ۽ ٻين منصور بن حلاج جي نقطه نگاهه (جو شيخ فريدالدين عطار عليه ۽ شمس تبريزي عليه جي معرفت سنڌ ۾ پکڙيو) جا پوئلڳ هئا، اکرچ خود شيخ ابن عربي تي به منصوري خيال جو گهڻو اثر هو، لیکن انهن جي نقطه نگاهن کي باريڪ نظر سان ڏسو ته تفاوت معلوم ٿي ويندو. منصور جو چوڻ هو ته ”ذات ماضي صفات آهي“ ۽ ”آءُ خود حق آهيان ۽ انهي ڪري ڪڏهن به حق کان جدا نه آهيان.“ هو خدا بي محاط ٿي چوي ٿو ته ”مون ۾ ۽ تو ۾ ڪوبه تفاوت نه آهي سواءِ هن ڳالهه جي ته تنهن جو نالو خدا آهي“ هڪ هنڌ چوي ٿو ته ”اهو ڪير آهي اهو اءُ آهيان، مون ۾ ۽ تو ۾ ڪوبه تفاوت نه آهي سواءِ عارضي ۽ دائمي جي“.

سندس انهي رايي مان معلوم ٿيندو ته انسان ۾ ذات ۽ صفات جي جداگانه حيثيت قبول ڪرڻ جي باوجود به هو ڪن حالتن هيٺ ان کي گڏي ٿو، انهن حالتن هيٺ سندس نظريي مطابق صفات پاڻ کي ذات سڏي سگهي ٿي.

ابن عربي انهي نموني ذات ۽ صفات جو گڏجڻ قبول ڪري ٿو لیکن حلول ۽ الوهيت جو قائل نه آهي. هي هڪ هستيءَ مطلق کي ٻن نقطه نگاهن سان ڏسي ٿو، پر ٻنهي جو تفاوت سندس اکين اڳيان چٽو آهي. منصور جي نعره ”انا الحق“ بابت هو چوي ٿو ته:-

”انا سرالحق مالحق انا“ يعني ”آءُ حق جو ڪجهه آهيان پر خود حق نه آهيان“ ڪجهه مان سندس مطلب ذات جو مظهري جلوه آهي جنهن ۾ حق ڇپيل رهي ٿو لیکن ٻئي طرف هميشه

موجود رهن ٿا ۽ اهو چوڻ اجايو ٿيندو ته هڪ ٻيو ٿي پوي ٿو. صوفي صاحب منصوري فقط نگاهه جو هو. باوجود پرهيزگار خدا پرس ۽ عبادت گذار هئڻ جي، هن امڙن خيالن جو اظهار ڪيو جو ملن جي تخيل واري مذهب جي خلاف کلي بغاوت سان تصور ڪيو ويو. هر انتها پسند صوفي فطرتاً ”انارڪست“ آهي. هو سوسائٽي (جماعت) جي قانون ۽ پابدين جو محتاج رهن ٿو گهري. هن جي خيال موجب قانون سندس فائده لاءِ ٺاهيا ويا آهن. هو قانونن جي مقصدن ۽ مرادن تي نظر ڪري ٿو ته قانونن کي پنهنجي تخليق سمجهي ٿو. مذهب، حڪومت ۽ ملڪي رسم رواج جي قيدن کان هو پاڻ کي آزاد ٿو سمجهي. ”هم اوست“ جي عالم ۾ هن وٽ ڪوڙ ۽ سچي گناهه ۽ ثواب، نفعي ۽ نقصان جا تفاوت گم ٿيو وڃن. تنهن ڪري سزا ۽ جزا جا سوال هن وٽ رهن ٿي ڪين ٿا. هو معويت جي عالم ۾ رهي ٿو ۽ هو نه ڪنهن سان واسطو رکڻ گهري ٿو، نڪو ٻين جي دستورن جو محتاج ٿيڻ گوري ٿو. صوفي اگرچ بي ضرر ۽ مونن ۾ منهن وجهي گذارڻ وارا آهن. ليڪن هر منظم طريقي جي مدار المھامن ملن، حاڪمن، پيرن انهن جي تعليم ۾ خطرو پي محسوس ڪيو آهي. جيڪڏهن غور سان شاد، عنايت جي زندگيءَ تي نظر ڪبي ته هن سنڌي سوسائٽيءَ ۾ اهو انقلاب ٿي آڻڻ گهريو جو ان وقت جي قبول ڪيل نظرين، دستورن ۽ قانونن جي پاڙ پٽي ڇڏي. ها، تنهن ڪري انهيءَ وقت جي وڏيرن، ملن، پيرن ۽ حاڪمن جا خوف ۽ خطرا سندن نقطه نگاهه ۾ حق بجانب هئا. ۽ هنن مالي دهائي جي بادشاهه فرخ سير جي طرفان سنڌ ۾ مقرر ڪيل نواب اعظم خان کي صوفي صاحب جي برخلاف بدظن ڪري، فرخ سير بادشاهه کان هن جي ختم ڪرڻ جي اجازت گهراڻي. جيتوڻيڪ پوريءَ طرح حقيقتون معلوم نه ٿي سگهيون آهن پر جيتري قدر معلوم ٿي سگهيو آهي منهنجي نظر ۾ صوفي صاحب جا هيٺيان ڪم سندس ان مخالفت جو ڪارڻ بڻيا.

۱- انهيءَ وقت ملن جي تخيل واري شريعتي بانددي ۽ اعتمادن ۽ پيران وقت جي رائج ڪيل سلسلہ پيري مريدي کي نه معن ۽ آزاد خيالن جو پرچار ڪرڻ.

۲- مذهبي فرقن کي ٽوڙي آزاد خيال لاڳاپن جي بنياد تي بنا تفاوت مذهب، فرقي، ذات ۽ طبقي جي پنهنجي جماعت ٺاهڻ، جنهن ڪري موجوده مذهبن جي اثر ۽ اقتدار کي نقصان پهچڻ جو انديشو محسوس ڪيو ويو.

۳- پنهنجي جماعت جو ويس هڪ اهڙي رنگ جو ڪرڻ جو هندو، سياسي يا بد ذم جا لاما ڪندڙ هئا يعني ڪيڙويس. انهيءَ ويس لاءِ مسلمان ملن کي خاص تعصب هو.

۴- صوفي صاحب جي جماعت وارن جو حڪومت کي ڏين ڏيڻ کان انڪار ڪرڻ. انهيءَ لاءِ عذر اهو ڏنو ٿي ويو ته اهي زمينون کين سندن نقصان جي عيوض ۾ مليل شيون جي انعام طور ڪري شمار ڪرڻ گهرجن.

۵- هو ان راءِ جا هئا ته ماڻهن جا شخصي اعتقاد جن تي هو غور ۽ فڪر بعد صداقت سان پهتل هجن سندن خانگي معاملات هئا. سوسائٽي ۽ حڪومت کي انهن ۾ دست اندازي ڪرڻ جو ڪوبه حق ڪونه آهي.

انهن سڀني ڳالهين جو نتيجو اهو ٿيو جو سنڌ جي ڪڇ حصي جا ملان، پير، زميندار سندن برخلاف ٿي پيا ۽ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي رهبري هيٺ دهلي جي بادشاهه جي حڪومت ۽ سندن ٿئي واري نواب جي مدد سان هڪ لشڪر صوفي صاحب تي ڪڍي ڪري ويو ۽ ڇهن مهينن تائين صوفي صاحب تي گهيرو ڪري ويٺو هو. صوفي صاحب جا مريد ۽ فقير مقابلو ڪندا رهيا. آخر ميان يار محمد ڪلهوڙي ۽ مير شهداد خان ٽالپر قسم ۽ وعدا ڏيئي صوفي صاحب کي ٿئي جي نواب جي درٻار ۾ وٺي آيا، جتي ڪجهه بحث مباحثي بعد مولوين کان فتويٰ وٺي مذهب جي بهاني

تي فتل ڪرايو ويو. اهو واقع سن ۱۳۰ هجري مطابق سن ۱۷۲۱ع
۾ سرزد ٿيو. شاه صاحب تي شاه عنايت جي تعليم جو گهڻو
اثر ٿيو ٿو ڏسجي. پاڻ چوي ٿو ته:-

”صوفي لاکوفي، ڪونه ڀائينس ڪير،
منجهائيءَ منجه وڙهي، پٿر نه آهس پير،
جنين سانس وٺي هي تنين جو واغرو.“

بي هند اهڙن ماڻهن جي مخالفن کي مخاطب ٿي چوي
ٿو ته:-

سپت پچار ڀرين جي، سپت هوت حضور،
ماڪ مرڻي منصور، ڪهي ڪندين ڪيترا؟

صوفي صاحب جي شهادت وقت شاه صاحب ۲۸ سالن
جي عمر جو هو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته ان واقعي مٿس ايڏو اثر ڪيو
جو رامڪليءَ سر جا ۸ بيت انهيءَ جي درد ۾ مرڻي طور چيا
اٿس. انهن بيتن مان هڪ هيٺيون آهي:-

اڄ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين،

آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين،

جي جيءَ کي جمارين، سي لاهوتي لڏي ويا.

(شاه)

(۲) مخدوم محمد معين ٺٽوي:

محمد معين ولد محمد امين قوم دل ٺٽي جي قديم ملن
جي خاندان مان هو. سندس والد امين مشهور شاعر مير فاضل خان
جي گهران شادي ڪئي. ان مان يارهين صدي هجري جي آخر
۾ محمد معين پيدا ٿيو. هن اول ٺٽي جي مدرسن ۾ تعليم حاصل ڪئي،
پوءِ اتان دهلي وڃي شاه عبدالرحيم ع سندس فرزند شاه ولي الله
دهلوي جي خدمت ۾ وڌيڪ علم پرايائين. اتان موٽڻ بعد سنڌ

۾ محدث ۽ غير مقلد عالم ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. ان کانپوءِ هن جي شهرت چؤطرف پکڙڻ لڳي. هو صوفي، محدث، فلسفي، شاعر ۽ فاضل ترين عالم هو. سندس ٻيو نالو مخدوم نارو هو. صوفيانہ مسلڪ ۾ محي الدين ابن عربي جو تابع هو. هن پنهنجي تصنيفات ۾ اڪثر ابن عربي جو نالو حوالي طور ڏنو آهي. علامہ معين ڪن خيالن ۾ تفضيلي شيعن جو حامي هو. هو طريقت ۾ شيخ ابوالقاسم نقشبندي (جو مخدوم آدم جي واسطي سان امام رباني جي سلسلي سان ملحق هو) جو مريد هو.

مخدوم محمد هاشم اگرچہ علامہ معين صاحب جو شاگرد هوليڪن پنهني جي خيالن ۾ اختلاف هوندا هئا.

علامہ صاحب باوجود محدث ۽ نقشبندي هئڻ جي به راڳ ۽ سرود جي مجلسن ۾ وهندو ۽ ٻڌندو هو. هو وڏي ٻائي جو شاعر هو ۽ سندس تخلص فارسيءَ ۾ ”تسليم“ ۽ هنديءَ ۾ ”بيراڳي“ هو. سندس تصنيفون گهڻيون آهن. آخر عمر ۾ گوشه نشين ٿي وقت گذارڻ لڳو ۽ پنهنجو وقت راڳ ٻڌڻ، غور ۽ فڪر ڪرڻ ۾ صرف ڪرڻ لڳو. وفات به راڳ ٻڌندي ڪيائين. سندس وفات مهل به شاه عبداللطيف حاضر هو.

شاه صاحب جون سائنس گهڻيون ملاقاتون ٿينديون رهيون. شاه صاحب جي ڪلام ۾ جو وحدت الوجود جو رنگ آهي ان جو فلسفيانہ طرف ۽ اثر محمد معين جي صحبتن جو نتيجو آهي. اڄ ڪلهه مولانا عبیدالله سنڌي جي تعليم ڪري شاه ولي الله دهلوي جي تصوف، سياست ۽ اقتصاديات جي نظرين جي ڄاڻ گهڻن تعليم يافتہ سنڌين کي پنهنجي چڪي آهي. ليڪن انهيءَ تعليم کي سڀ کان اول سنڌ ۾ مخدوم محمد معين پهچايو. شاه صاحب جي ڪلام ۾ وطن جي محبت ۽ ان جي مارڻ لاءِ سک (جن ۾ اڪبري سياست جا جزا ڇپيل آهن) هڪ جد تائين مخدوم صاحب جي معرفت شاه ولي الله دهلوي جي تعليم جو نتيجو آهي. مخدوم

صاحب سن ۱۱۶۰ هجری ۾ وفات ڪئي ۽ سندس مقبرو ان جي مرشد مخدوم ابوالقاسم نقشبندیءَ جي پيرانديءَ کان آهي.

(۳) مخدوم محمدي کهڙن وارو:

هي مخدوم عبدالرحمان (شهيد) جو فرزند ۽ عباسي خاندان مان هو. هنن جو وڏو ڏاڏو محمد ابراهيم بن اسحاق خلقي معتصم بالله جي ڏينهن ۾ عرب مان لڏي سن ۲۴۸ هجری کان اڳ سنڌ ۾ آيو ۽ حيدرآباد شهر (جنهن کي انهيءَ زماني ۾ نيرون ڪري سڏيندا هئا) جي اتر ۾ هڪ ٽڪريءَ جي ڀر واري ڪلور نالي ڳوٺ ۾ اچي رهيو، جتي ماڻهن کي وعظ ۽ نصيحتون ڪندو هو. جنهن ڪري ماڻهن ۾ ”ڪلور واري“ بزرگ جي نالي سان مشهور ٿي ويو، جنهن لفظ مان بدلجي (ڪلهوڙهه) لفظ ٺهي پيو ۽ ڪلهوڙا انهيءَ بزرگ جي اولاد مان هئا. (۱)

ان بزرگ جي شهادت چورن هٿان ٿي. ان کان پوءِ ان جا پويان سنڌ جي گهڻن ڳوٺن کان ڦرندا گهرندا آيا. آخر منجهانئن مخدوم عبدالخالق سن ۱۰۵۰ هجری ڌاري لڏي اچي کهڙن جي ڳوٺ ۾ ويٺو. مخدوم عبدالرحمان وڏو اهل الله ۽ هم صفت موصوف بزرگ هو. ان جي رجوعات کي ڏسي سنڌ جي حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙي کي تعصب پيدا ٿيو. آخرڪار هن ڪنهن بهاني تي مخدوم صاحب تي لشڪر چاڙهي موڪليو ۽ کيس ۲۸۰ فقيرن سميت بنا مقابلي جي مسجد شريف ۾ سن ۱۱۴۵ هجری ۾ شهيد ڪرايو. ان وقت مخدوم محمدي صغير هو. ٿوري عرصي گذرڻ بعد هو پنهنجي والد بزرگوار جون سڪون لاهڻ لڳو. سندس علم ۽ فضل جي هاڪ جو طرف پکڙجي ويٺو. هڪ دفعي شاه صاحب پنهنجي صغر دوران ۾ کهڙن جي ٻاهران ميان مسجد ڏٺي اچڻ فقير جي کوه تي اچي منزل ڪئي ۽ جڏهن مخدوم

محمدیء کي خبر پئي تڏهين دعوت ڏني کيس وٺي ويو ۽ هڪ هفتو وٽس ٽڪيو پيو هو. (۱)

مخدوم صاحب سيد موسيٰ شاه گهوٽڪيءَ واري جامع مقد هئا ۽ سندن طريقو قادري هو. شريعت جا پورا بابا هئا سن ۱۱۷۱ هجري ۾ وفات ڪيائون.

(۴) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي.

مخدوم محمد هاشم ميان عبداللطيف جو فرزند هو ۽ هو ۱۰ ربيع الثاني سن ۱۱۰۴ هجري ۾ ميرپور بٺوري جي ڳوٺ ۾ ڄائو هو. پهرين تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪري پوءِ ٺٽي ۾ مخدوم محمد سعيد وٽ اچي وڌيڪ تعليم حاصل ڪيائين. ميرپور بٺوري کان لڏي پهرين پاڻ بهرامپور جي ڳوٺ ۾ آيا جتان آخر ٺٽي جي شهر ۾ سڪونت گزين ٿيا. علم حاصل ڪرڻ بعد پنهنجي زماني جو وڏو چيلد پرهيزگار ۽ پابند شريعت اسلامي عالم ٿيو. سندس تصنيفون اٽڪل ۱۵۰ کن ٿيل آهن. انهيءَ وقت ۾ سنڌ جا عالم ٻن گروهن ۾ ورهايل هئا. هڪڙا فلسفي ۽ حديث ۾ ماهر هئڻ ڪري غير مقلد ٿي ويل هئا، ليڪن مٿن تصوف جو اثر به قائم رهيو. ٻيا فقهي ۾ مهارت حاصل هئڻ ڪري مقلد، زاهد، صاحب شريعت مشهور ٿيا.

مخدوم محمد معين پهرئين گروه مان مڪي هو ۽ ٻئي گروه جي مهنداريءَ جي پڳ مخدوم محمد هاشم تي آئي. هي صاحب پابند صوم ۽ صلوات، سنت اسلامي جو پيرو هو ۽ مذهب مان بدعتن (غير نئين ڳالهه) جا اهل سنت و جماعت جي حنفي فرقي جي حڪمن جي برخلاف هجي) ڪڍڻ جي تحريڪ شروع ڪئي. جيئن اهو ڪم موثر طرح حاڪم وقت ڪلهوڙن ۽ ٻين معززن اميرن جي مدد ۽ همدردي کان سواءِ پوريءَ طرح حاصل ٿيڻ مشڪل هئا ان ڪري هن انهن سان لاڳاپو وڌايو. جيئن انهن حاڪمن جي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد کي انهن ڳالهين ڪري ڪو نقصان نٿي پهتو تنهن ڪري انهن مخدوم صاحب جو ساٿ ڏنو.

(۱) (ماخوذ از آئين جهان نما)

۽ مخدوم صاحب جو اثر وڌڻ لڳو. مخدوم صاحب اصولي ڳالهين کان فروغي ڳالهين ڏي زياده توجهه ڏيئي تجديد شريعت جي نالي سان تحريڪ شروع ڪئي. جنهن صورت ۾ زبردست عالم ۽ پرهيزگار شخص هو ان ڪري سندس انهن ڳالهين جو ملڪ ۾ جهڙو پئجي ويو، عام فہم ماڻهن ۽ ملن ۾ سندس نالو مشهور ٿي ويو. هن ان وقت جي بلند پايه عالمن ۽ صوفين جي اڪثري شريعت جي نالي ۾ مخالفت ڪئي. مخدوم محمد معين، مخدوم محمد زمان لنواري وارا ۽ شاه صاحب سڀ سندس نقط چيني کان بچي نہ سگهيا. اڄ ڪلھ جي زبان ۾ سندس سياسي مسئلڪ قدامت پسند يا رجعت پسند شمار ڪري سگهجي ٿو. سندس رايون ۽ خيالات جو پتو سندس چوڻ تي ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي جاري ڪيل هڪ فرمان مان پئجي سگهي ٿو.

فرمان.

”هن حڪومت جي سڀني ڪارڪنن کي معلوم هجي ته جناب مخدوم محمد هاشم جي شرعي فيضن جي جاري ڪرڻ لاءِ ڪوششون وٺڻ ۽ عاشورن ۾ ماتم ۽ تابوت وغيره بدعات جي منع ڪرڻ، نشيدار شين جي پيڻ ۽ وڪري تي بندش وجهڻ، شرط رکڻ، بجا ڪرڻ، فاحش زالن ۽ ڪڍڻ تي روڪ وجهڻ، زالن کي مقامن ۽ باغن ۾ وڃڻ کان روڪڻ، ماڻهن جي وفاتي وقت روج ۽ راڙو ڪرڻ کان منع ڪرڻ، ساهواري جانور جي تصوير ڪڍڻ کان روڪ ڪرڻ، هندن کي چوٽين، ڌوٽين پائڻ ۽ دڪانن تي گوڏا اگهاڙا ڪري وهڻ کان منع ڪرڻ ۽ سلسلن کي من کان ننڍي ڏاڙهي ڇڏائڻ، ڏاڙهيءَ جا خط وٺائڻ ۽ مڇن رکائڻ تي بندش وڌي وڃي. هندن کي شولي، پڳت ۾ سرود، شرنائي، دهل، ناد وڄائڻ کان منع ڪرڻ ۽ هندن کي بتن ۽ درياءَ اڳيان سجدو ڪرڻ کان روڪيو وڃي. مٿي ڏيکاريل جملي ڪمن لاءِ عملدار ڪليوڪلايو سختيءَ کان ڪم وٺي حڪمن

جي پوٽواري ڪن ۽ انهن جي ڏوهاري ماڻهن کي اهڙيون سزائون ڏين؛ جيئن رعيٰ ۾ ڪوبه اهڙو ڪم نه ڪري سگهي. ازانسواءِ ماڻهن کي نماز، روزي ۽ ٻين عبادتن لاءِ تڪيد ڪيو وڃي. انهن حڪمن جي بجا آوري ۾ ڪابه انحرافي نه ٿيڻ گهرجي" ۲ شعبان سن ۱۰۷۲ هجري.

مخدوم صاحب شرعي ڪمن جي اهڙيءَ طرح پابندي ڪرائي، جو وضو ۽ غسل لاءِ شرعي مقدار تي ڪوڙا يا ماڀا ٺهرايائين جن کي هاشمي ڪوڙا ڪري سڏبو هو.

انهي سڀني ٻالھين مان پتو لڳائي سگهجي ٿو ته سندس انهي شريعت جي نالي ۾ جدوجهد جا ڪهڙا نتيجا نڪرڻا هئا.

مذهب ۽ ان جي شريعت جو دائرو تنگ ڪري ان کي چند رسمن جي پابنديءَ تائين محدود ڪيو ويو. غير مذهب ماڻهن کي سندن اعتقادن پٽاندر رهڻ لاءِ آزاديءَ تي روڪ وڌي ٿي ويئي. ماڻهن جي خانگي زندگيءَ جي معمولي سوالن ۾ دست اندازي ٿيڻ لڳي. تان جو صورت ۽ سيرت جي معاملات ۾ به ماڻهن کي مولوي صاحب جي مقرر ڪيل دستور ۽ قانون مطابق هلڻو ٿي پيو. معاشرتي سڌاري ۽ اخلاق جي درستيءَ جي آر ۾ مولوي صاحب پنهنجي پورن کي پورو ڪرڻ ٿي گهريو. مولويءَ صاحب جا مداح ملان ڇا به چون، ليڪن ان ٻالھ کان انڪار ٿي نٿو سگهي ته اهو اهڙيءَ پاليسيءَ جو ئي نتيجو هو، جو آزاد خيال انتها پسند صوفي اهڙي قسم جي تنگ دائري وارن مذهبي عقيدن جي پاڙ پٽڻ لاءِ ٿي ڪڙا ٿيا. جيتوڻيڪ ڪلهوڙن جي تعصبي حڪومت جي اثر ڪري ابتدا ۾ هو ڪامياب نه ٿيا ۽ گهڻيون سختيون منائون، ليڪن ٿوري وقت اندر سنڌ مان مذهبي تعصب ۽ تنگ نظري جي پاڙ پٽي ڇڏيائون. اگرچ ڪجهه وقت کانپوءِ اهي به حد کان لنگهي ويا. شاه صاحب مخدوم محمد هاشم سان به ٿي دفعا مليو ٿو ڏسجي، ليڪن ٻئي گروه سان واسطو هئڻ

ڪري سائنس خاص تعلقات ڪونه قائم ڪيائين. مولوي صاحب مان ان وقت جا گهڻا صوفي تنگ ٿي پيا هئا. مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارو به انهن مان هڪ هو. شاه صاحب به ڏسجي ٿو ته اسلام جهڙي دين فطرت کي اهڙيءَ طرح محدود ٿيندو ڏسي بي اختيار چئي ڏنو ته:

ملين مئو ماءُ پتو ٿو پيت ۾،
سجائي الله ٿي ڏنائين ڌوڙ ۾.

مخدوم صاحب ۷۰ سالن جي عمر ۾ سن ۱۱۷۴ هجري ۾ وفات ڪئي. سندس مزار مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي آهي.

(۵) مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارو:-

مخدوم محمد زمان شيخ حاجي عبداللطيف جو فرزند هو. تاريخ ۲۲ رمضان سن ۱۱۲۵ هجري مطابق سن ۱۷۱۳ع ۾ ڄائو هو. هو صديقي نسل مان هو. سندن وڏا عباسي خليفن جي صاحبيءَ ۾ لڏي سنڌ ۾ آيل هئا. گهڻو وقت سنڌ ۾ رهڻ بعد شو ڪڇ ڏي هجرت ڪري ويا. جتان سن ۹۱۰ هجري مطابق ۱۵۰۴ع ڌاري وري سندن وڏو شيخ عبداللطيف ڪلآن مريدان جي ست سڌ تي موٽي سنڌ ۾ آيو. هنن جي وڏي ڏاڏي شيخ محمد بن مالڪ مهروردي طريقي جي مرشد شيخ محمد ڀمانيءَ کان انهي طريقي ۾ بيعت ڪئي هئي.

مخدوم محمد زمان جي والد شيخ عبداللطيف وري مخدوم آدم ٿي واري جي فرزند شيخ فيض الله کان نقشبندي طريقي جي اجازت حاصل ڪئي هئي. مخدوم محمد زمان پاڻ خواجہ محمد عرف ابوالمساڪين بن محمد اشرف بن شيخ آدم کان نقشبندي طريقي ۾ فيض پرايو. عربي علم مخدوم محمد صادق نقشبنديءَ جي مدرسي ۾ پڙهيائين، جو بزرگ شاه عبداللطيف جي مريدان مان هو.

سندس زماني ۾ هن طريقت جي سلسلي ۾ گهڻي شهرت حاصل ڪئي. جنهن ڪري دور دراز ملڪن کان ماڻهو ڪهي انهي چشم شيرين مان روحاني سیر آبي حاصل ڪندا هئا. سندن ڪيئي خليفائي گذريا آهن، جن مان مخدوم عبدالرحيم گروهي خاص شهرت جو مالڪ هو. جيتوڻيڪ مخدوم صاحب شريعت جو پورو پابند هو، ليڪن تعصبي ملان نه هئڻ ڪري مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سدائين سندس مخالفت پي ڪئي، جنهن ڪري ٺٽي مان لڏي اچي لنواري وياياڻين. پاڻ سنڌيءَ ۾ شعر به چيو اٿس، جنهن مان پتو پوي ٿو ته باوجود نقشبندي هئڻ جي مٿس وحدت الوجود جي فلسفي جو گهڻو اثر هو. البت هوراڳ ۽ سرود ٻڌڻ کان پرهيز ڪندو هو. سندس روحانيت جي شهرت جو غلغلو ٻڌي شاه صاحب به وڏين ۾ ڳوٺان سندس ملاقات لاءِ سنڀري وٽس پهتو. انهيءَ ملاقات ۾ جيڪا گفتگو هلي، ان لاءِ خواجه محمد زمان جي حياتي لکندڙن تفصيلوار ذڪر ڪيو آهي. انهن جو چوڻ آهي ته شاه صاحب تي مخدوم صاحب جي صحبت اهڙو ته اثر ڪيو جو انهيءَ کانپوءِ شاه صاحب وٽ جڏهن مخدوم صاحب جي ڳالهه نڪرندي هئي ته هيٺيون بيت پڙهندا هئا.

مون سي ڏٺا ماءُ، جن ڏٺو ٻرين کي؛
ڪري نه سگهان ڪاءُ، تنهن سنڌي ڳالهڙي.

مخدوم صاحب سن ۱۱۸۸ هجري مطابق سن ۱۷۷۴ع ۾ ذوالقعد جي وفات ڪئي ۽ سندن مزار لنواري جي ڳوٺ ۾ آهي.

(۶) صاحبڏنو فقير درازن وارو.

هي فاروقي نسل مان هو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته سندس وڏا محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيا. سندن پهريون بزرگ جو سنڌ ۾ آيو ان جو نالو شيخ شهاب الدين هو جنهن ميهڙ جي شهر ۾ ۹ محرم سن ۹۵ هجري ۾ وفات ڪئي. خداآباد جي ڀر ۾ نورجن

جو ڳوٺ سندس پوين مان مخدوم نور الدين جو ٻڌايل هو، جنهن ۲۱ رمضان سن ۲۲۴ هجري سيوهڻ ۾ وفات ڏني.

سن ۶۶۵ هجري ۾ هنن جا پويان مخدوم جمار جا مريد ٿيا. هنن مان مخدوم ابو سعيد انهي وقت ڌاري لڏي اچي رائيپور جي ڀر ۾ درازن جي ڳوٺ ۾ ويٺو. ميان صاحبڏني جو اصل نالو محمد حافظ هو ۽ صاحبڏنو، تخلص هئس. پوءِ پاڻ انهيءَ نالي سان مشهور ٿي ويو هو. سن ۱۱۰۱ هجري ۾ ڄائو هو (۱) هو شاه عبداللہ جيلاني جو مريد ٿيو جو شيخ عبدالقادر جيلاني جي اولاد مان هو. انهيءَ شاه عبداللہ جا ۴ پٽ هئا. هڪ شاه سليم الله پيو شاه عبدالملڪ. اهو ساڳيو مخدوم عبدالملڪ شاه عنايت صوفيءَ جو مرشد هو، جو پوءِ وڃي برهانپور ۾ ويٺو هو. چون ٿا ته صاحبڏنو فقير اول ۾ گوشه نشين ۽ تارڪ دنيا ٿيو ڪپڙن جي وچ ۾ هڪ غار اندر ويٺو هوندو هو.

شاه صاحب هڪ دفعي پنهنجي سفر جي دوران ۾ جڏهن اتي پهتو ۽ اهو حال معلوم ٿيس ته کيس ملي بحث مباحثو ڪري ٻاهر نڪرڻ تي راغب ڪيائين، ان کان پوءِ فقير صاحب ماڻهن سان منهن ڏيڻ لڳو. هن صاحب سنڌيءَ ۾ چڱو ڪلام چيو آهي، سندس طريقو رندي هو. هو انهيءَ زماني جي ملائيت ۾ ڪٽرپڻي جي مذهبي پابندين کان تنگ ٿي ڪليو ڪلايو اهڙا اظهار ڪرڻ لڳو. سندس هڪ ڪلام ۾ چوي ٿو ته:-

”لاشڪ آهيون لامذهب، اسان غرق ٿياسون درغبغبت“

سندن رندي مسرب ۽ خيالات جو پورو پتو ۽ خبر فقير صاحب جي ٻوٽي سچل فقير جي ڪلام مان پئجي سگهندو ڇا- اڻ ته ان جو گهڻو ڪلام چاڀي هيٺ اچي اسان تائين پهچي سگهيو آهي. چوڻ ۾ اچي ٿو ته شاه صاحب جڏهن هڪ دفعي درازن ۾ آيو ته سچل فقير کي جو ان وقت پنجن ورهين جو مس هو،

(۱) از رسالو سچل فقير- مرزا قليچ بيگ.

عشور منسوب "شیخ لکھی لکھی،

بهشت دوزخ دي نا دڙڪي،
اهي پواسان ڪنون ڀڳي ڀڳي.

صاحبڏني فقير سن ۱۱۹۲ هجري مطابق ۱۷۷۸ع ۾ وفات
ڪئي، سندس مزار درازن جي شهر ۾ آهي.
(۷) مخدوم عبدالرحيم گروهرڙي.

هي صاحب ٿرپارڪر ضلعي جي گروهرڙ جي ڳوٺ تعلقي کپرو
جو ويٺل هو، وڏو نامور عالم هو، ابتدائي زندگيءَ ۾ مناظري ۽
مباحثي جو وڏو شوقين هو، هلي وڃي عالمن سان بحث ڪندو هو،
طبيعت جو جلالِي هو، آخر ۾ مخدوم محمد زمان لنواريءَ
جي صحبت ڪري درويشي راه ڏي لاڙو رکيائين، مخدوم صاحب
جي خاص خليفن مان ٿي پيو، هو شريعت اسلامي جو پورو پابند
هو، خالص سنڌيءَ ۾ عمدہ شعر چيا اٿس، هن کي جهاد جو
ڏاڍو شوق هوندو هو، هڪ دفعي ٻڌائين ته، انهيءَ طرف (هٿونگي
۾) هڪ مڙهيءَ اندر بت جي پوڄا ٿئي ٿي ۽ ماڻهو دور دراز
پنڌ کان انهي جي ڪرامت جون ڳالهيون ٻڌي اوهانين، مڪائون
۽ مڃتاون ڏين وڃن ٿا، سندس ڪجهه توحيد پرستي ۽ ڪجهه
جهاد جي جذبي جوش اٿاريس ته انهيءَ ٺٽيءَ کي ڏاهن گهرجي،
ان ڪري فقيرن سان چڙهائي ڪرڻ لاءِ مشورو ڪيائين، اتي
ڪنهن چيس ته سائين اتي پوچارين جو زور آهي ۽ آس پاس جا
ماڻهو انهن جا طرفدار ٿيندا، ان مهم ۾ ڪامياب ٿيڻ جو ڪو
امڪان تو نظر اچي، ان تي پاڻ چيائين ته ”جي ه، مڙهي
ڀڳي ته ۾ فتح فقير جي ۽ جي هوءَ مڙهي ڀڳي ته ۾ فتح فقير
جي آهي“ يعني جي انهيءَ راه ۾ شهيد ٿي وڃو ته ۾ ڪامياب آهي،
پر جي مقصد حاصل ڪريو ته ۾ ڪاميابي سندس هئي،
نيت فقير صاحب انهي ئي مهم ۾ شهنشاهي ويو، اهو حادثو سن
۱۲۹۲ هجري مطابق سن ۱۸۷۸ع ۾ ٿيو، سندس مزار گروهرڙ جي

ڳوٺ ۾ آهي جتي سندس قبو مير احمد خان شاهواڻي ۽ ٺهرايو هو. فقير صاحب ذات جو سگريو هو، ليڪن سندس ڏهڻاڻ سيد ٿيا، جن مان سيد احمد شاه هن وقت سندس سجاده نشين آهي.

(۸) هندن ڀڳت ۽ هندو يوڳي:

شاه صاحب جي اصل ڳوٺ ڪوٽڙي مغل ۾ هڪ هندو ڀڳت مدن نالي رهندو هو، جنهن مان شاه صاحب جي گهري دوستي هوندي هئي. مدن ڀڳت سنڌي ۽ جو به شاعر هو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ جي صحبت ڪري شاه صاحب ۾ هندو يوڳين، سياسين ۽ ساڌن جي سنگت جو شوق جاڳيو ۽ برابر ۳ سال ساڻن گڏجي سفر ڪندو رهيو. هنڪلاچ به ساڻن پيڻائين. انهيءَ صحبت مان کيس سندن فقيريءَ جي طريقن، رسمن ۽ دستورن جو پورو پتو پيوه چوي ٿو ته:-

”نوري ۽ ناري، جو ڪيتر ڏهاڙا جهان ۾،
بري جن ٻاري، آءُ نه جيئندس ان ري.“

انهيءَ زماني ۾ ملن جو تمام گهڻو زور هو. هندن مان صحبت ڪرڻ يا انهن جو ويس ڪري ساڻن گهمڻ رواجي ڳالهه ڪانه هئي، پر شاه صاحب ان جي پرواهه ڪانه ڪئي. انهن جي صحبت مان تعصب نڪري ويس ۽ قرباني، حليمائي، تياڳ ۽ سوز جا ورثا نصيب ٿيس. سندس ڪلام جو سرڪاهوڙي ۽ رامڪلي سڄو هندو تارڪ دنيا فقيرن جي ساراهه سان ڀريو پيو آهي. بيراڳ هندي جا ڪيترا بيت رسالن جي ڪن نسخن ۾ لکيل آهن.

جنهن ۾ اهو پتو پوي ٿو ته سندس مجلس ۾ ڪيترن هندو شاعرن جا ڪلام به ڳايا ويندا هئا. تان جو سندس ڪلام مان گڏجي رسالي ۾ داخل ٿي ويا.

شاه صاحب جو هندو زماني جي آکاڻين تي ڪلام چوڻ هندو راجائن جهڙوڪ راءِ ڌياڄ، مومل راتو، ليلان چنيسر لاکي فلاڻي

جي ساراھ ۾ ريت چوڻ سندس آزاد خيالي ۽ سنڌي جو ثبوت
ڏين ٿا. هو هندو ساڌن جي ساراھ ۾ چوي ٿو ته:-

”سڌائين سفر ۾، رمن مڻي راھ،
پرن پورب پنڌ ڏي، منجهه موالي مانھ
جن جي اکھ سان آگاه، ھلو تڪيا پسون تن جا.“

بي-ھند چيو اٿس ته:-

قوت ڪرايا ڪاڙي، طعام نہ طامائو،
سُن ھنيائون سچ ۾، پھر نہ ھينائو،
اوسر آسائو، اٿي گوند ر گڏيا.

مٿي ذڪر ڪيل چند مکيه درويش ۽ ساڌو ھئا جن سان
شاھ صاحب روپرو ھلي روح رھاڻ ڏيئي ۽ انھن جي صحبتن ۽
ملاقاتن مان فائدو حاصل ڪيائين. انھن ۾ عرقسم جا ماڻھو ھئا
بڪي فلسفي ۽ محدث عالم ھئا ته ڪي صوفي لاکوفي ھئا.
ڪي رند بي ریا ھئا ته ڪي ٺٽ ملان ۽ فقيھ ھئا. هندو مسلمان
ٻنھن فرقن جا محبتي ھئس. ازانسواءِ ھيلين ٽن بزرگن ھرھڪ
۱- مخدوم بلاول عليہ الرحمۃ، ۲- مخدوم نوح عليہ الرحمۃ،
۳- شاھ عبدالڪريم جو بہ مٿس اڻ سڌيءَ طرح اثر پيو ٿو ڏسجي،
تنھن ڪري انھن جي زندگيءَ جو ٿورو ذڪر ضروري ڄاڻي ھيٺ
بيان ڪجي ٿو.

(۹) مخدوم بلاول عليہ رحمۃ:

مخدوم بلاول ذات جو سمون هو ۽ ٺٽي جي شاهي خاندان
سان واسطو رکندڙ هو. ان ڪري کيس سمون سردار ڪري سڏيندا
آهن. سندن ڄم جي تاريخ ملي ڪانه سگهي آهي، پر غالبن نائين
صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ڄائو هو. ابتدائي تعليم ٺٽي مان پرائي
هوءَ وڌيڪ علم ٺٽيءَ جي گهٽ ۾ مخدوم عمر کان حاصل ڪيائين،

شادي به اتي ڪيائين ۽ اتي ئي رهي پيو. هو علم حديث ۽ تفسير ۾ ماهر ٿيو ۽ سندس هڪ چوڌاري پڪڙڻ لڳي، جنهن ڪري دور دراز پنڌ کان ماڻهو وٽس علم پرائڻ لاءِ اچڻ لڳا. هن کي سلسلہ طريقت ۾ به ڪمال هو. سندس طريقتو سهروردي طريقي جي شاخ ڪبروي جو هو. سندس شجرہ طريقت ملي نه سگهيو آهي، ليڪن هو انهي وقت جي مکيه بزرگن مان هو. ان جي شهادت مخدوم نوح عليه رحمت جي پوٽي ميان غلام رسول صديقي جي لکيل ڪتاب مان ملي ٿي. مخدوم نوح جي حياتيءَ جو ذڪر ڪندي هو صاحب لکي ٿو ”سند ۾ ان وقت تائين صرف ٽي هڪ وارا بزرگ هئا. هڪ مخدوم بلاول، ٻيو مخدوم شعبا، ٽيون مخدوم هئا. مخدوم صاحب جا ڪيئي خليفه هئا جن مان مکيه هيٺيان هئا:-

- ۱- مخدوم ساهڙ انجار انڙپور ۲- سيد حيدر عليه رحمت سن ۳- مخدوم رڪن الدين عرف مٺو ٺٽو ۴- مخدوم حسن عرف بلاولي پاٽوٺ ۵- مخدوم سعد عرف ساندسڪرنڊ ۶- مخدوم هنگورو نزديڪ سورو. مخدوم ساهڙ وٽان مٽياري ساداتن مان شاه رڪن الدين فيض ورتو، جنهن جو پوٽو سخي هاشم نامور وٺي الله ٿي گذريو آهي، اڪثري مٽياري سادات ان جا معتقد آهن. سخي هاشم شاه شاه لطيف جي والد شاه حبيب جو دوست هو ۽ هو مٽيارين مان لڏي ڀٽي پور به انهي جي مشوري ۽ مدد سان وڃي ويٺو هو. (قاضي هدايت الله معلوي) ان ڪري بلاولي فيض جو شاه صاحب تي ان سڌيءَ طرح اثر ٿيو هجي، ان کان انڪار ڪري نٿو سگهجي.

شاه بيگ ارغون جڏهن سنڌ تي ڪاهون شروع ڪيون هيون، ان وقت ڄام نظام الدين سمي جي وزير درياه خان جيڪا سنڌي اقتدار جي قائم رکڻ جي تحريڪ جاري ڪئي هئي، ان جو روح روان مخدوم بلاول هو. شاه بيگ جي حملن وقت مخدوم

صاحب خلیفہ سمیت ان جي مخالفت ڪئي هئي. سيد محمد ميران جوڻيجي جي تحريڪ جي سنڌ ۾ منظم طرح مخالفت مخدوم صاحب طرفان ٿي.

انهن سڀني ڳالهين ڪري شاھ حسن ارغون ڪن منصوبي عذرن تي ملن کان فتويٰ وٺي کيس گهاٽي ۾ پيڙائي ڇڏيو. اهو حادثو سن ۹۲۹ هجريءَ ۾ ٿيو. سندس عقيدن جو ذڪر اڳ اچي چڪو آهي.

(۱۰) مخدوم نوح عليه الرحمة:

مخدوم نوح جو اصل نالو ميان لطف الله هو، ليڪن نوح هوتزاني نالي هڪ درويش ڪامل جي وصيت جي ڪري سندس نالو بدلائي نوح رکيو ويو. هو مخدوم نعمت الله جو فرزند هو ۽ صديقي نسل مان هو، سن ۹۱۱ هجري ۾ تولد ٿيو. اهو آهو وقت هو، جو ان کان پوءِ ٽن سالن بعد سنڌ جو نامور حاڪم ڄام نظام الدين وفات ڪري ويو ۽ ان جي جاءِ تي ڄام فيروز سنڌ جو حڪمران ٿيو. جيتوڻيڪ مشهور ائين آهي، ته مخدوم صاحب ظاهري ذڪر ڪنهن کان حاصل نه ڪيو، ليڪن سندن خانداني طريقو سهروردي هو. پوءِ اهو طريقو شيخ بهاؤالدين ذڪريا جي معرفت مليو هجي يا سڌو پشت به پشت سندن خاندان ۾ هليو آيو هجي. هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته مخدوم صاحب جو ڏهڻو ميان دوست علي ملتان طرف مسافريءَ ۾ ويو، غوث بهاؤالحق جي سڃاڻپ ٿي وڃي مهمان ٿيو جنهن تحفي طور کيس پنهنجي ٻڌل دستار ڏني. جا پاڻ وٺي ڪڇ ۾ جهليائون، غوث بهاؤالحق جي فقيرن کي اها ڳالهه پسند نه آئي ۽ اهڙو ذڪر غوث صاحب جي سڃاڻپ ٿيڻ سان ڪيائون، جنهن تي ان خليفن کي جواب ڏنو ته اسان مريد شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جا آهيون ۽ هي اولاد شيخ ابونجيب جو آهن، جو خود شيخ شهاب الدين جو مرشد

۽ چاچو هو. ان ڪري سندن تعظيم ڪرڻ اسان تي واجب آهي“
(دليل الذاڪرين)

ان مان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب شيخ ابو نجيب
سهروردي بهي سهروردي طريقي جي اولاد مان آهن. سندن استاد
مخدوم ديان عربي هو. سندن خليفه گهڻا ٿي گذريا آهن، جن
مان مکيه سيد ”ابوبڪر لڪياري“ ميان بهاؤالدين دلق پرش منو
فقير ۽ عثمان هئا. (دليل الذاڪرين)

پاڻ وقت جي سياست کان جدا رهي صرف خلق الله کي
روحاني فيض ڏيندا هئا. حڪومت وارن سان سندن تعلقات ٿيڪ
هئا. پاڻ ۲۷ ذوالقعد سن ۹۹۹ هجري ۾ وفات ڪيائون، انهيءَ
وقت سندن ڄمار ۸۷ ورهن جي هئي. سندن وفات وقت کين ڏم
فرزند هئا.

سندن طريقي جا ڏهر جي ڏڪر طور پڙهيا ويندا آهن،
سي ڪم وڌيڪ ملتان ۾ ڏهرن جي نموني جا آهن.

(۱۱) شاه عبدالڪريم:

شاه عبدالڪريم مٽياري سيدن جي خاندان مان هو. سن
۹۴۴ هجري ۾ مٽيارين جي شهر ۾ ڄائو هو. سندن والد جو نالو
سيد لعل محمد يا سيد لالو هو. هو به وڏو درويش هو. پاڻ
مٽيارين مان لڏي بلڙي جي ڳوٺ ۾ وڃي سڪونت اختيار ڪيائون.
سنڌيءَ ۾ عمده شعر چيو اٿس.

مخدوم نوح عليه الرحمته جي صحبت لاءِ وقت به وقت هالن
طرف ويندڙ هئا. حالانڪ مريد شاه ابراهيم بخاريءَ جو هو جو
سلسل قادريءَ جو طريقو رکندڙ هو. شاه ڪريم عدم تشدد، حلم
۽ صبر ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندن ڪاند ۽ صبر جون گهڻيون
ڳالهيون ملڪ ۾ اڃا تائين مشهور آهن.

وڏائي ۽ فخر تہ وٽن هوڻي ڪونہ سندن ڪرامات ۽
ملفوظات کي ميان عبدالواسع ٺٽوي بيان العارفين نالي ڪتاب ۾
ڇڪڻو ڪيو آهي. پاڻ ۱۲ فرزند ڇڏي سن ۱۰۴۴ هجري ۾ بلڙي
جي شهر ۾ وفات ڪيائون.

هي آهي مختصر احوال شاه صاحب جي زماني ۽ ان جي
ماحول جو جنهن جي روشنيءَ ۾ ناظرين کي شاه صاحب جي
خيالات کي معلوم ڪرڻو آهي.

فصل ٽيون

شاهه صاحب سنڌ جو قومي شاعر

شعر اها خدائي ذات آهي جا ڪن ٿورن کي نصيب
ٿيندي آهي. باه جو مثال وٺو ته اها جيئن ساڙڻ جو ڪم ڏئي
ٿي، تيئن طعام پچائڻ ۽ گاڏين هلائڻ وغيره ڪيترن مفيد ڪمن
۾ به استعمال ٿئي ٿي. جيڪڏهن اها نقصان پهچائي ٿي ته فائدا
به منجيانس گهڻا آهن، مطلب ته جهڙي مقصد لاءِ کيس ڪتب
آڻبي آهو حاصل ٿيندو، اهڙيءَ طرح شعر جي به حالت آهي، ان
کي جي قومن ۾ انقلاب ۽ بيداري آڻڻ، بهادري پيدا ڪرڻ،
اخلاق جي درستي ۽ خودشناسي پيدا ڪرڻ جي ڪم ۾ آڻي
سگهجي ٿو، ته ساڳيءَ طرح اخلاقن بگاڙڻ، مستي ۽ ڪاهلي پيدا
ڪرڻ ۽ خيالن جي خرابيءَ جو ڪارڻ به شعر ٿي سگهي ٿو.
انهيءَ نقطو نگاه ڪري شاعر به گهڻن ئي قسمن جا ٿي سگهن
ٿا. شعر جي لحاظ سان سندن جدا جدا قسمن کي پوريءَ طرح
سمجهائڻ لاءِ آءٌ ڪين هيٺ ٽن قسمن ۾ وراهيان ٿو.

(۱) ادبي شاعر:

هي اهي شاعر آهن، جي زبان تي پورو عبور هئڻ ڪري
ملڪ جي هر سامهون ايندڙ سوال تي شعر چون ٿا، جنهن ۾ پنهنجن
جي علمي قابليت، زبان جي خوبين، جذبات دل، فطرت جي مصوري،
قصن، ڪهاڻين، دوستن ۽ محبوبن جي تعريف، وڏن ماڻهن، بزرگن

۽ حاڪمن جي ثنا ۾ صرف ڪندا آهن. سندن ڪلام ۾ اگرچ
نفاست ۽ نزاکت گهڻي هوندي آهي، ليڪن مقصد ۽ مرادون
معمولي هئڻ ڪري ملڪ ۽ ماڻهن لاءِ انهن جي ڪلام مان
سواءِ ادبي فائدي جو ٻيو ڪو وڏو فائدو حاصل نه ٿي سگهي ٿو.

(۲) اخلاقي شاعر:

هي انهن شاعرن جو قسم آهي، جي تصوف جي رازن،
فلسفي جي پيچيده سوالن، انسان جي اعليٰ انگن تي غور ۽ فڪر
ڪرڻ بعد پنهنجي خيالن کي نظم جي لڙيءَ ۾ پوئڻ جي
ڪوشش ڪن ٿا. پوءِ ڪڏهن اهي راز ۽ خيال مثنوي مولانا
روم وانگر قصن ۽ ڪهاڻين جي صورت ۾ بيان ڪن ٿا ته ڪڏهن
حافظ شيرازي ۽ سعدي وانگر غزلن ۽ بيتن جي جدا جدا طرز
۾ ظاهر ڪن ٿا.

(۳) قومي شاعر:

هن قسم جا شاعر، ملڪ ۽ قوم سان محبت رکڻ ڪري
ماڻهن جي سياسي، اخلاقي، اقتصادي حالتن جو غور سان مطالع
ڪرڻ بعد قوم جي ڪمزورين، خامين، مشڪلاتن ۽ خوين کان
بخوبي واقفيت حاصل ڪرڻ بعد انهن جي ڪارڻن ۽ اسبابن تي
فڪر ٿا ڪن. قوم جو ماضي، حال ۽ مستقبل سندن اڳيان رهي
ٿو. پوءِ هو قوم لاءِ ڪو نصب العين مقرر ڪن ٿا، ۽ انهيءَ تي
پهچڻ لاءِ جي خيال ۽ تجويزون سندن دماغ ۾ وهن ٿيون تن
سڀني ڳالهين کي هو پنهنجي ڪلام ۾ قوم اڳيان پيغام جي
صورت ۾ پيش ڪن ٿا.

مٿي ذڪر ڪيل شاعرن جي قسمن جي نقطہ نگاه کان
جيڪڏهن شاه صاحب جي ڪلام تي نظر ڪبي ته هن ۾ پوين
ٻن قسمن جي شاعرن جون خاصيتون خاص طرح ڏسڻ ۾ اينديون.
جنهن صورت ۾ شاه صاحب اخلاقي توڙي قومي شاعر جي
حيثيت ۾ پنهنجو مٿ پاڻ آهي ۽ انهي ٻنهي پهلوئن مان هر هڪ

تي جدا ڪتاب لکي سگهجي ٿو تنهن ڪري سندس شعر جي تصوفي ۽ اخلاقي ڪمالات جو بيان ڪرڻ تصوف جي ماهرن ۽ فلسفي جي عالمن لاءِ ڇڏي، آءٌ صرف سندس قومي شاعر جي پهلوءَ کي پنهنجي محدود معلومات ۽ وسائل مطابق بيان ڪرڻ جي ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

منهنجو اهو پڪو رايو آهي ته شاه عبداللطيف سنڌ جو قومي شاعر آهي. سندس اڳيان سنڌ ملڪ جو خاص تخيل هو جنهن تي ايندڙ فصل چوٿين ۾ بحث ڪيو ويندو. اهڙيءَ طرح سان کيس سنڌي قوم جو به خاص تخيل هو جنهن جو احوال به جدا جڳهه تي آندو ويندو. هتي صرف هي ٻڌائڻ مقصود آهي ته کيس جنهن ملڪ ۽ قوم جو تخيل هو انهيءَ ملڪ جو گهڻو ڀاڱو هن پيرين پنڌ ڪري گهمي ڏنو. اتي جي ماڻهن سان گڏ گذاريائين، سندن عادت ۽ اخلاقن کان واقف ٿيو. سندن جهونا قصا ۽ ڪهاڻيون ٻڌائين، سندن رسم ۽ رواج، جو غور سان مطالعو ڪيائين. سندن سياسي، معاشرتي، اخلاقي، اقتصادي حالتن کي نظر مان ڪڍيائين. انهن جي ڏکڻ ۽ سورن کي محسوس ڪيائين. سندن خوين کي جانچيائين سندن ماضي ۽ مستقبل تي غور ڪيائين. انهن جي ڪمزورين ۽ خامين جي معلومات حاصل ڪيائين.

مطلب ته انهيءَ زماني جي سنڌ جي حالات جو کيس پورو پورو مطالعو ٿي ويو هو. ايتري ساري معلومات بعد هن پنهنجي شعر ۾ جيڪي چيو آهي انهيءَ تي جيڪڏهن قومي نقطه نگاه سان غور ڪبو ته هيٺيون ڪالهيون نمايان طور ڏسڻ ۾ اينديون.

(۱) وطن جي حب:

شاه صاحب جي ڏينهن ۾ جيتوڻيڪ ڪلهوڙن جهڙن مذهبي خيالن جي حاڪمن جي حڪومت هئي ۽ اورنگزيبی سياست جو دور چالو هو ليڪن شاه صاحب تي نه اورنگزيبی سياست اثر ڪيو

۽ نه گهڻي قدر اڪبري سياست جو اثر ٿيو، بلڪ هن تي قديم سنڌي سياست جو اثر پيو. هن وطن جي حب کي عين اسلام جي احڪام پٽاندر ايمان جو جزو سمجهي سنڌ کي پيار ۽ محبت ڪئي ”پٽن اسلامزم“ جو خيال سندس وهم ۽ گمان ۾ نه آيو. هن بين الاقواميت کي ”پٽن اسلامزم“ کان جدا ٿي سمجهيو. سندس ڪلام ۾ ڪٿي به مسلمان ملڪ يا مسلمان قوم ڏي اشارو ڪونه آهي. سندس سڄو ڪلام وطن جي محبت، آزادي، ترقي ۽ اقتدار جي جذبات سان ڀريو پيو آهي.
چوي ٿو ته:-

”سائينم سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪاره“

بي هنڌ چيو اٿس ته:-

واجهائي وطن کي، جي ساري ڏيان ساه،
تبت منهنجو بند ۾، قيد م ڪريجاه،
پر ڏينھائي پرين ۽ ري ڌار م ڌريجاه،
ٿڌي مٿي ٿر جي ولھي ۽ وسائجاه،
پويون ٿي پساه، ته نجاه مڙم ملير ڏي.“ (شاه)

(۲) ڏيسهن جي محبت:

شاه صاحب جي ڪلام مان ٻي جا نمايان ڳالھ ڏسڻ ۾ ايندي سا سنڌ ڏيس جي رهاڪن جي اڪير ۽ محبت آهي. هن وٽ هندن ۽ مسلمانن جي تميز وطن ۽ قوم جي لحاظ کان ڪابه ڪانه آهي. جي سندس ڪلام تي نظر وجهندو ته:-

ڏيسي سين ڪجن، پرڏيسي ڪهڙا پرين.“

جو آواز هڪ طرف پٽن ۾ ايندو ته ”جيها جي تيهامون مارو مڃيا“ ٻي طرف ڪنن تي هوندو.
باوجود انجي ته هو محمد ڪارئيءَ جو مڃڻ ضروري

ڄاڻي ٿو. هو صاف چئي ڏئي ٿو ته سڄي مسلمانن تي تڏهين ئي ماڻي سگهبي جڏهين دويينائي دور ڪري ”اشهد“ جي اک سان دنيا جي شين ۽ ماڻهن کي ڏسبو. هو پيغمبر اسلام کي رحمة العالمين سمجهي ٿو ۽ حق کي اسلام سمجهي چوي ٿو ته:-

”ڏسڻ ڏسين جي، ته هم کي حق چئين،
 شارڪ شڪ م ني، انڌا انهيءَ ڳالهه.“

مسلمانن جي جدا گانه قوم جي نظرين کي اميرانه ذهنت جو نتيجو سمجهي ٿو. هن جي خيال موجب جهڙيءَ طرح سج جي روشني ۽ هوا کي چند شخصن ۽ طبقن جي ملڪيت تسليم ڪرڻ ۽ بنائن انسان ذات جي ڪثير تعداد سان ظلم ۽ دشمني ڪرڻ جي برابر ٿيندو اهڙيءَ طرح حق کي به محدود ڪري ڪنهن مخصوص گروهه جي ملڪيت يا ورثو بنائڻ ساڳي ذهنت جو نتيجو ٿيندو. هو هندن ۽ مسلمانن جي موجوده معنوي تفاوتن تي جڏهين نظر ڪري ٿو ته بي اختيار ٿي چوي ٿو ته:-

”ان پر نه ايمان، جو ڪو ملي ڪو ڪوٺائين،
 دغا تنهن جي دل ۾ شرڪ ۽ شيطان،
 منهن به مسلمان، انسدر آذر آهين.“

✓ ساڳيءَ طرح هندن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:-

”ڪوڙو تون ڪفر سين، ڪافر نه ڪوٺاءِ،
 هندو هڏ نه آهين، جڻيو تون نه ڄڳاءِ،
 تلڪ تنهن کي لاءِ، سچا جي شرڪ سين.“

ڪفر ۽ اسلام کي هوروحاني دنيا جون ٻه حقيقي منزلون يا حالتون سمجهي بحث ڪري ٿو. تنهنڪري ملن ۽ پنڌن جي انسان ذات جي وچ ۾ بيڊا ڪيل بي معنيٰ فرقن ۽ تفاوتن کي هو حق جي سامهون پرڏا ۽ حجاب ٿو سمجهي.

آخر اهڙو اندر جو اجريل ۽ صاحب نظر اهي منصوبي فرق جا نظريا ڪنهن قبول ڪري ٿي سگهيو؟

(۴) ملڪ جي آزاديءَ فرخنده حالي ۽ ترقي:

شاه صاحب جي ڪلام ۾ ٽي خاص ڳالهيون ملڪ جي آزاديءَ، فرخنده حالي ۽ ترقيءَ جو تصور، اميد ۽ آرزو آهي. اوهان جيڪڏهن سندس ڪلام تي غور سان نظر ڪندا ته ڪيترن جڳهن تي زنجيرن جي ٽٽڻ، قلعن ۽ ديوڻن جي ڪرڻ، قيدن ۽ بدنن کان آزاد ٿيڻ لاءِ دعائون گهريل ڏسندا.

هڪ هنڌ چوي ٿو ته:-

”جسو زنجيرن ۾ راتو ڏينهان روءِ،“

”ڪچيءَ ڳانا لوهه جا، زير يون ۽ زنجير.“

ٻي طرف چوي ٿو ته:-

”منهن جي آس اها ڏهين ڪيرائيندي ڏوٽ ڪي“

جڏهن سرتين، جيڏين ۽ ڀر وارين قومن کي آزاديءَ ۾ فرخنده حالي جي زندگي گذاريندو ڏسي ٿو ۽ پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن کي غلام ۽ پٺ تي پيل ڏسي ٿو ته بي اختيار زبان مان نڪريو ٿو وڃيس ته:-

”مون جيڏيون ملير ۾ ٿيون چونڊن موڪ مهه.“

شاه صاحب سنڌ جي سھڻين سينگارن، ڀلر جي ڀالوڻن، پٺن جي ڀاھن، ڪٿوري خوشبوءِ، مدائن مينهن جو ته شائق ٿو ڏسجي، سنڌ ۾ سڪار لاءِ خاص دعائون ٿو گھري. ڏڪارين ۽ موزين جي ڏيھ مان پاڙ پٺڻ جي پٺيان آھي. جڏھن جڳ ۾ مانڊائڻ جو وار اتر ڀار ڏي ڪڪر ڪارونپار ۽ مندائن مينهن جي وسڻ جا ويس ڏسي ٿو ته هڪ انقلابي وانگر خوش ٿئي ٿو. کيس خبر آهي ته مهاڳو ميڙڻ ۽ پنجن مان پنڌرهن ڪرڻ وارا (چور بازاری) جلدي ختم ٿيڻ وارا آهن ۽ سگهوئي هاري هر جو مٺو هٿ ۾ کڻي ملڪ جي سياسي جمود واري زمين کي ڪيڙي ان ۾ آزاديءَ جو ٻج ٻوڪڻ وارا آهن، جلدي مڪجي ساوڪ ٿيندي ڏولائي

جا ڏينھڙا ويندا سنگھار سکيا ۽ سٺا ٿيندا.
 شاھ صاحب جي باريڪ بين نظر سنڌين جا عيب بہ سندس
 اکيان پڌرا ڪري ڇڏيا هئا ۽ کيس انھن ۾ ھيلينون خاڪيون
 ڏسڻ ۾ آيون.

(۱) احساس ڪمٽري:

هن ملڪ ۾ هيءَ عام چوڻي آهي تہ ”ولايت جي ڪٺر سنڌ
 ۾ مينا“ سا حقيقت شاھ صاحب هوبهو اکين اڳيان ڏٺي. ان وقت
 سنڌ اندر هر صديءَ ۾ ڌرتيءَ جي ڏيڻ، سنڌو نديءَ جي ڦيرن
 گهيرن، ٻوڏن ۽ سوڪڻ جي واقعات، آياشيءَ جي ذريعن جي
 پوري انتظام نہ هئڻ، بارش جي گهٽ هئڻ، اندروني ۽ بيروني
 ڌاڙيلن جي حملن (پوءِ اهي حاڪمن طرفان هئا يا ڊاڪن طرفان)
 حالتون غير تسلي بخش بنائي ڇڏيون هيون.

شهري زندگي تمام چٽي هئي. ماڻهن جو گهڻو تعداد مال
 تي گذران ڪرڻ ڪري خانہ بدوش زندگي گذاريندو هو. آبادي
 بہ سدائين ساڳي زمين تي نہ هئڻ ڪري آبادگار ڀاڻ پٽ بدلائيندا
 هئا. ان ڪري علم ۽ بي ترقيءَ لاءِ سندن واسطي حالتون سازگار
 نہ هيون. ان جي مقابلي ۾ دهلي، گجرات ۽ پنجاب طرف حالتون
 مختلف هيون. بارش گهڻي آبادي جام، خانہ بدوش زندگي گهٽ
 هئڻ ڪري امن امان وڌيڪ شهري زندگيءَ جي زياده هئڻ ڪري
 اتي جا رهاڪو علم ۽ آسودگيءَ ۾ سنڌين کان وڌيڪ هئا.
 نتيجو اهو نڪتو ٿي تہ هر ٻاهران آيل ماڻهو سنڌ ۾ اچڻ بعد
 معتبر شمار ٿيڻ ۾ ٿي آيو. پنجاب جا پير، افغانستان جا حمل ڪندڙ،
 دهليءَ جا نواب تن جو ملڪ ۾ ڏاڪو ويهي ويو هو. اڪبر
 جي قومي سياست، اورنگزيب جي مذهبي پاليسي، مهدي طريقت،
 دهليءَ جي نوابن جو طرز معاشرت، مغلن جي فارسي سنڌ کي

ويڙهي ويٺل هئي ”ننڍو مسوبو ۽ سندس ننڍا دماغ (۱) ۽ ”گڏهن ۽ اٺن جي هلائڻ واري قوم (۲)” جا طعنا سنڌين کي صرف هن وقت ڪونه ٿا ڏيڻ ۾ اچن پر ان وقت به وڏيرن ۽ ملن جو ڪثير طبقو پاڻ وساري ويهي رهيو هو. سنڌي قوم جي تهذيب زبان آزاديءَ ۽ فرقي جو ڳالهائڻ وسري ويون هيون. شاه صاحب نهايت درد دل سان اهي حالتون محسوس ڪيون ٿيون ڏسجن ۽ انهن کي مدنظر رکي سنڌين کي خطاب ڪيو اٿس ته:-

”ايءَ نه مارن ريت جئن سيڻ مٿاڻين سون ٿي.“

وري ٻي هنڌ چوي ٿو ته:-

”پڪين جي پريت، ماڙين سين نه مٿيان.“

(۲) ابن الوقتي:

سنڌين ۾ ٻي وڏي خامي جا شاه صاحب ڏٺي هئي سا عني سندس وڏيره ڪلاس جي ”ابن الوقتي“ هتي مثال مشهور ٿي وينو آهي ته:-

”جيڪو واءِ لڳي ان کي سامهون ٿئي.“

هتي جا وڏا ماڻهو ڏڏي جي پڪين وانگر هميشه پاڻي يعني سڪ سان ٻڌل هئا جيڪو پاسو زور ڏسندا هئا وڃي ان جو طرف وٺندا هئا. اصولن ۽ مقصدن خاطر ڄڻ ۽ مرڻ جي ستي ئي ڪانه پيل هيون.

جيئن اڄ ڪلهه جي حالت اها آهي ته جڏهن انگريزن جي حڪومت هئي ته سنڌي وڏيرن انهن جي غلاميءَ جا القاب ۽ عزتن حاصل ڪرڻ ۾ فخر ٿي سمجهيو. هاڻ جڏهن هوا بدلي

(۱) ۱۹۳۸ع ۾ سردار ٻَل چيو لباقت علي خان ۱۹۴۸ع

(۲) ۾ چيو.

آهي ۽ ڪورن جي جاء ڪارن والاري آهي ته اسان جا اهي ماڻهو وري هنن بدليل حاڪمن جي ڪنجهڪ جهلڻ ۾ مشغول آهن. اهڙي ساڳي حالت شاه صاحب به ڏٺي ۽ ڏاڍو درد ٿيو ٿو ڏسجيس. اهڙي حالت ۾ چوي ٿو ته:-

هي منهن ڏيئي هن، قون وه، ڪائي نه مڙين؟
تان جي ملير ڄاڻيون، توسين سڱ نه ڪن،
تون ڪيئن منجهان تن، پاڻ ڪوٺائين مارئي!

ان وقت قحط الرجل ڏسي کيس سنڌين جي قديم بهادري ۽ غيرت جا ڪم ياد اچن ٿا، سوڀرن جو سرندي مري وڃڻ پر غير سنڌي اقتدار اڳيان ڪنڌ نه نمائڻ، دريا خان جو پٽن سوڌو فنا ٿي وڃڻ، ليڪن خوشيءَ سان ڌارين جي غلامِي قبول نه ڪرڻ کيس هن مرثيءَ چوان لاءِ مجبور ڪن ٿا:-

اڄ نه اوطاقن ۾، تازا پٿر ڪڪڙ
آڏيسي اڳي ويا، پئي اڏامي رڪڙ
سامي ڪٿي سنڪ، ويٺائي واٽ ٿيا.

اهو مٿين طبقي جي ماڻهن جو حال هو، ليڪن جڏهن هن ڳوٺن جو سير ڪيو، عام غريب ماڻهن سان مليو، مارئيءَ جي حب الوطني، مسٽيءَ جي وفاداري، سهڻيءَ جي سرويچيءَ جا قصا ٻڌائين ٿي ته وري دل ٺي لوڙهيائين ۽ چئي ٿي ڏنائين ته:-

”اڃا سي آهن، جي سزا وار سنگتين جا
ويٺا وڃائين، جي سناسي سٿين“

(۳) خان جنگي:

سنڌين ۾ شاه صاحب ٽين وڏي خامي ”نفاق“ جي ڏٺي. بدويان زندگيءَ جو اهو هڪ مکيه جزو ٿيندو آهي ته قبيلي قبيلن

۱. مائت مائتن ۾ حسد ۽ اڻ سهائي ڪري وڙهيا وٺا هوندا آهن. خود مطلبي سندن زندگيءَ ۾ گهر ڪري ويهي وڃي ڪري منجهانن سڀ ڪوساري جي سوڙ پيو پاڻ ڏي سور بندو آهي. جيتوڻيڪ بهادريءَ ۽ قربانيءَ جو مادو گهڻو هوندو اٿن پر ”شير شاه جو شڪرو گهر جا ڪڪڙ ماري“ وانگر سڀ ئي اوزار پاڻ تي پيا آزمائيندا آهن. پنهنجي تي آيا رهندا. ڌارين تي غمت ئي ڏيکارن ٿيندي اٿن ۽ انهن جي غلامي ڪرڻ تي فخر پيا سمجهندا آهن. انهيءَ ڳالهه سندن قومي شيرازو ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو هو. نه قوم ۾ اتحاد ۽ اتفاق رهيو هو ۽ نه وري متحد نصب العين ئي رهيو هون. قومن جي هستي مقصدن جي قائم رکڻ سان رهي سگهي ٿي. هڪ شاعر چيو آهي ته:

زندگاني را بقا از مدعاست
کار دانش داد از مدعاست
ماز تخليق مقاصد زنده ايم
از شعاع آرزو تابنده ايم

اهڙين نفاق وارين حالتن کي ڏسي شاه صاحب سنڌين کي هيٺين طرح مخاطب ٿئي ٿو:-

وڳر ڪيو وتن، ڀرت نه چنن پاڻ ۾،
پسو پڪيڙن، ماڻهٺان ميٺ گهڻو.
ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:-

”ڏڻ ڌارڻ ڌار رهڻ، اي نه سنگهارن ست“

وري جڏهن قديم اوج ۽ نفاق ياد پونس ٿا ته بي اختيار

چيو وهي ته:-

ڪٿا منجهه قراڻ هئا هيڪاندا سنگ ۾،
ڳاهي ڳاهه فراق جي، ڪيا ڌارون ڌار،
نچاڻا ڪيهاڻ ميلو ٿيندو سڄڻن.

(۹) آرام طلبی:

چو ٿين خامي جا شاه صاحب سندين ۾ ڏٺي، سا هني سستي
 ڪاهلي ۽ آرام طلبي، جي هر ڪنهن مشڪلات کي منهن ڏيڻ
 کان پئي گساو. ”سڪ جا سانگي“ ٿيڻ جي عادت منجهن ويهي
 ويئي هئي. گذر به سڪيو ملي، گوئي تڪليف نه هجيس، ترقي به
 بنا مشقت جي حاصل ٿئي. آزادي به آسمان مان ڪڙڪي اچي،
 دوست به گهر ويئي ملي، باقي پاڻ ڪوشش ڪونه ڪندا. هن
 جڏهن چو طرف نظر ڊوڙائي ته دنيا جون ٻيون قومون ۽ ملڪ
 ترقي ڪندا وڃن ٿا. هتي اڃا مستي لڳي پيئي هئي، نڪو ٿا پاڻ
 سڃاڻن، نڪو ٿا نصب العين مقرر ڪن، نڪو جفاڪشي ڪرڻ
 تي پاڻ کي هيرين. ماڻهن جون اهي حالتون ڏسي ڏاڍو ڏک
 ٿي ٿيس ۽ چئي ٿي ڏنائين ته:-

جڏهن ستين جي، پتر پير ڊگها ڪري،
 تڏهن تنهن کسي، ساڻ ستي ئي چڙيو.

ٻي هنڌ چوي ٿو ته:-

غافل غفلت چوڙ، تون ڪيئن اٿاسي اوجھرين؛
 چپاتا چڙهي ويا، وڃي پهتا توڙ؛
 نئين ننڍا ڪوڙ، جسم ورن ۾ واڪا ڪرين.

وري چوي ٿو ته:-

وهين ۽ ويلا ڪرين، اي نه اڪند آه،
 سي لاڳاپا سڀ لاه، اوربان اپارين جي.

هن جيڪڏهن مٽي ذڪر ڪيل عيب ۽ خاميون سندين
 ۾ ڏٺيون، ته منجهن ڪي خوبيون به محسوس ڪيائين جنهن
 ڪري خوش ٿي ٿيو ۽ اڀدون ۽ آسرا پيدا ٿي ٿيس.

سنڌين جون خاص خوبيون جي کيس ڏسڻ ۾ آيون سي
هيٺيون هيون.

(۱) حب الوطني:

شاھ صاحب سنڌين ۾ جي خوبيون ڏٺيون، تن مان پهرين
سندن ديس سان پيار ۽ محبت هوءَ هن عام ڀڻن ۽ مڱڻهارن کان
وطن لاءِ بهادريءَ سان ڪٽجي سرڻ وارو قصو ۽ ڪهاڻي دودي سومري
جو ماڻهن کي چاهه سان ٻڌندو ڏٺو هو، شادين ۽ خوشيءَ جي
موقعن تي مارئيءَ جي وطن ۽ مارن جي آڇ جا گيت گهرن
۾ زالن ۽ ڳائيندڙن کان دلچسپي سان ٻائيندي ٻڌا. عام سنڌين
جي ڳوٺن ۽ ڀٽن جي محبت جا داستان ٻڌائين ۽ ڏٺائين. هن
ڏٺو ته سنڌ جا ماڻهو اڪثري وطن چڏي ٻين ملڪن ۾ وڃي گهڻي
وقت تائين رهڻ لاءِ خوشي سان تيار نه هئا. جيڪڏهن ڪي
مسافرن ۾ ويندا هئا ته سرم وانگر اڪيون هميشه جبل (سنڌ)
ڏي کنيو پيا نهاريندا هئا ۽ سندن آس اميد هميشه اها ڀٽي
رهي ته ڪڏهن ٿو مولا واپس وطن تي وارين. انهن ڳالهين
مٿس ڏاڍو اثر ڏيو ٿو ڏسجي. سارئي جي سر ۾ شاھ صاحب
جهڙي نموني وطن جي ادب ۽ پيار کي ظاهر ڪيو آهي، سو
ڄڻ ته سنڌي دهقاني زندگي جي حقيقي اکين ڏٺي تصوير چٽي
اٿس. هن تي ڌارين جي تهذيب، تمدن، پيسي، علم ۽ ترقي
وغيره جو ڪوبه اثر نٿو ٿئي. هو ٻين جا بنگلا ڏسي پنهنجن جون
جهوپڙيون مٿان عيب سمجهندا هئا، هن وٽ ڌارين جي دنياوي
لباس (ٺاٺ) محلاتن (تمدن) کاڌن خوراڪن (شاھوڏاري) قلغن
۽ ڪوٺن (لشڪر ۽ سپاه) ۽ هارن سنگارن (طرح طرح جي سياسي
۽ مذهبي نظرين) کان پنهنجي ملڪ جي ماڻهن جي سادگي،
خاندن بدوشي، سڪيني، بي سرو ساماني، بي علمي، اڻوچھائي هزار
دفعو وڌيڪ پسند هئي. هو ورور ڪريو عمر (حڪمران قوم) کي
چٽي ٿو ته:-

پٽ نه پهريان مومرا، جا نڪيتان جيان؛
آءُ ڪيئن لوئي لاهيان، ڪارڻ ٻن ڏينهان؛
جانسين ٿي جيان، ڪانڌن ڪنڊس ڪوپيو.

(۲) قومي محبت:

ٻي خوبي جا شاه صاحب سنڌين ۾ ڏني، سا عني ديسن
۽ مارڻ جي پاس، هنن تي مسئل وحدت الوجود جو اثر قديم وقت
کان مختلف درويشن ذريعي پئي پيو آهي. تنهن ڪري هنن تي
اورنگزيب سياست ۽ مسلمانن جي جدا ڪانه قوميت جي نظرين جو
گهڻو اثر نه پيو. سندن انهيءَ حقيقت کي ماريءَ جي وانان هيٺين
طرح بيان ڪري ٿو:-

”الست بربڪم“ جذمين ڪن پيوم
”قالو بللي“ قلب سين، تڏمين تت چيوم
تنهين وير ڪيوم، وچن وير هيچن سين“

(۳) سرويچي:

ٽين خوبي جا شاه صاحب کي عام سنڌين ۾ خاص طرح
سان ڏسڻ ۾ آئي، سا سندن همت، قرباني ۽ سرويچيءَ جي مادي
جي هئي، اگرچ سندن وڏيرو ڪلاس خود مطلبي، بزدلي جي خرابين
۾ غرق ٿيو پيو هو، ليڪن غريب طبقو عرقم جي مشڪلاتن،
مصيبتن ۽ تڪليفن کي منهن مقابل ٿيڻ جو عادي ٿي چڪو هو،
جنهن ڪري منجهن برداشت ۽ قربانيءَ جو عظيم الشان مادو موجود
هو. راءِ ڏياچ جو سخا ۾ سر ڏيڻ، سسئيءَ جا پنهنوءَ خاطر جهنگ
۽ جبل جهاڳڻ، مومل جون راڻي لاءِ راتيون وهائي ڏينهن ڪرڻ
ليلان جو چنيسر لاءِ ليلائڻ، سهڻيءَ جو ميهار لاءِ ڪاريءَ رات
ڪنن ۾ گهرڻ، وڻجاري جي ونيءَ جو ور لاءِ جر تڙ ڏيا ٻارڻ ۽
وڻ ٽڻ وائڻيون ٻڌڻ، سنڌين جي صداقت ۽ قربانيءَ جا مثال
سندس اکين اڳيان هئا. تنهن ڪري ساري رسالي ۾ اڪثر اعڙي

قسم جي واقعن کي پسند ڪري انهن جو ذڪر ڪيو اٿس. هن کي سر مڱڻ، سر گهرڻ، سر ڏيڻ جي ڪالهه راءِ ڏياچ جي آکاڻيءَ ۾ خاص اثر ڪيو ٿو ڏسجي. اهڙيءَ طرح سسئي جو گهر ٻار پنهن جي ور (مقصد) لاءِ قربان ڪري جبل جهاڳڻ کين پسند آيو آهي، چوي ٿو ته:-

وريتيون ورو، آءُ نه ورندي ور ريءُ،
جاڏي هن جبل جو، تانگهينديس ترو،
جتن سان ذرو، نينهن نيرڻ نه ٿئي.

سومل جي قصي ۾ راڻي بنا ڪاڪ ڪڙهي، وڻ ٽڻ جلي وڃن ٿا. سومل جي جان پئي جهري، جيستائين راڻو نٿو مليس. سهڻيءَ جي سر ۾ چوي ٿو ته:

”ٿڙ ٽڪڻ، تار گهڙڻ، اي ڪاٺارن ڪم“

۽ ٻئي هنڌ چوي ٿو ته:

جنهن کي ساڻ پريان جا سور،
تنهن کي ندي ٺاهه ننگاهه ۾.

وري چوي ٿو ته:-

ائين هوند سئي، پر ٻڌيءَ جا پڻا ٿيا.

(۴) رواداري:

چوٿين خاصيت ۽ خوبي جا شاه صاحب سنڌين ۾ ڏئي سا هئي مذهبي تعصب ۽ تڪروري جي گهٽ هئڻ جي. هو پاڻ کي بهترين سنڌيءَ جو نمونو تصور ڪري انهن جي فلاسفي هيٺين طرح ادا ٿو ڪري:-

”پريان سنڌي ٻار جي سرڻي مٺائي“

ان ڪري هن جيڏانهن نظر ٿي ڪئي تيڏانهن سڄڻ سامهون
 ٻئي آيس. هو چوي ٿو ته ڪر ڀلي جيئن، ۽ سندس پرين جي ملڻ
 جون اميدون ڏسي ساڙ ۾ سڙن، هن کي ڪر جي ڪارڻ جو ڏرو به
 خطرو نه هو، ڇاڪاڻ ته ٽگيس خبر هئي ته ڪراهي ڪاري سگهندو
 جن جو بريتو ماڻو هوندو. هن ڏٺو ته سڌي دڙستي ۽ محبت
 جي بنياد تي هر ڪنهن سان سٺو برتاءُ ڪرڻ لاءِ تيار هئا، مذهب
 جو مطلب هنن وٽ پروت ۽ محبت هو ۽ نه ڪلفت ۽ نفاق.
 هن ڏٺو ته جيتوڻيڪ ڪيترا ڏسٽا وائسٽا مذهب جي نالي
 ۾ ظاهر داري ڪيو منهن آهين نياڻي اجرو رکيو اچن، پر دل ۾
 هچارا آهن ۽ وصال کي ويجهو نه آهن. تنهن ڪري هن هيٺين
 اصول کي پسند ٿي ڪيو.

”جيڏانهن ڪريان پرڪ، تيڏانهن سڄڻ سامهون.“

مٿي ذڪر ڪيل ڳالهين مان اوهان پروڙي سگهيا هوندا
 ته شاه صاحب سنڌ ملڪ جي ماڻهن جي عادتن ۽ حالتن جو غور
 سان مطالع ڪرڻ بعد قوم جي ڪمزورين ۽ خامين کان هڪ طرف
 واقف ٿيو ته انهن جون خاصيتون ٻئي طرف ڏنائين، جنهن تي ويچار
 ڪري هنن سنڌين لاءِ ڪي سنيها ۽ تجويزون سوچيون. جن تي
 تفصيلوار بيان ٻئي هنڌ ڪيو ويندو. جي خاصيتون هڪ قومي شاعر
 جون ٿينديون آهن سي سڀ شاه صاحب ۾ موجود هيون ۽ هو
 نقطہ نگاه کان سنڌ ملڪ ۽ قوم لاءِ نياپي ۽ پيغام ڏيڻ جو
 حقدار آهي.

فصل چوٿون

شاھ صاحب جي تخيل واري سنڌ

اسان شاھ صاحب جي سنڌ جي قومي شاعر هئڻ تي بحث ڪري آيا آهيون. هتي ان ڳالهه تي بحث ڪنداسون ته شاھ صاحب جي تخيل واري سنڌ جون حدون ڪهڙيون هيون. آيا اهي موجوده صوبو سنڌ واريون حدون هيون يا ان کان وڌيڪ وسيع هيون ۽ اهي ڪهڙيون هيون.

بھتر ائين ٿيندو ته اسان سندس ڪلام مان سندس تخيل واري سنڌ (جنهن جي آزاد، آسودي ۽ ترقي يافتہ هئڻ جا هن خواب پي ڏٺا) جون حدون ظاهر ڪري ڏيکاريون.

سنڌو درياءَ جي ترائيءَ وارو ملڪ گهڻي وقت کان سنڌ جي نالي سان پيو سڏبو هو. ان ڪري اڪثر مؤرخن سنڌ ۽ هند کي جدا ڪري ليکيو آهي. اٽڪل ڏيڍ هزار سالن کان وٺي سنڌ ملڪن ٻن حصن ۾ ورهاجي ويو. اتر ڀاڱو جنهن ۾ گڏيل پنجاب ۽ سرحدي ضلعن هزارا ۽ ديرہ اسماعيل خان جا حصا به اچي وڃن ٿا سو پنجاب جي نالي سان سڏجڻ لڳو ۽ ملتان کان وٺي جھونا ڳڙھ جيسلمير ۽ سکران جي وچ وارو ڀاڱو سنڌ جي نالي سان سڏيو ويو. جڏھين عرب آيا ته انھن به اھو سارو ملڪ سنڌ جي حڪومت ۾ ڏنو ان کانپوءِ گهڻي وقت تائين انهيءَ ملڪ جا اکرچ جدا جدا حڪمران پئي ٿيا ۽ جڏھين به يڪي حڪومت ان تي

قائم نہ رهي ته به انهي ساري ملڪ جي ماڻهن جو پاڻ به ميلاب رهندو ٿي آيو. هندوستان جي ڏکڻ ۾ اڃان به ملتاني ۽ سنڌي ۽ ۾ تفاوت ڪونه ليکيو ويندو آهي.

موجوده سنڌ جا ڪيترا هندو ۽ مسلمان ملتان، بهاولپور، مظفر ڳڙهه ۽ ديري غازي خان جي طرف کان لڏي هيٺ آيا نا ڏسجن. سنڌ جي رهاڪن مان چانگ، لغاري، پرڳڙي، مري، ٽالپر، زرداري، جلباڻي، لشاري، برهماڻي، نظاماڻي وغيره قبيلن جا ماڻهو ديري غازي خان جي طرف کان لڏي آيا، جو سندن گهرو ٻولي اڃان تائين سرائڪي يعني اتر سنڌ يا سري جي ٻولي آهي. اهڙي طرح سولنگي، نول، ميراسي به بهاولپور جي طرف کان آيل ٿا ڏسجن. چوڻ ۾ اچي ٿو ته هندن جي لهاڻ قبيلي جا وڏا به ملتان طرف کان هيٺ آيا هئا.

شاه صاحب ملتان تائين ويل ٿو ڏسجي، هڪ دفعي شاه عبدالڪرم جي قبي لاءِ پيڙي رستي اتان ڪاڏي به آندي هئائين. سندس تعلق وارن ماڻهن مان ڪيترا سرائڪي ٻائيندڙ هئا. سڀئي ميهار جو قصو جو اصل موجوده پنجاب جي طرف جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو تنهن تي خاص طرح سان ڪلام چوڻ ۽ هير رانجهي جي بيتن کي جي ٻين شاعرن جا هئا پنهن جي مجلس ۾ ڳائڻ جي اجازت ڏيڻ (جنهن ڪري رسالن جي قلمي نسخن ۾ انهي سر جو داخل ٿي وڃي) ۽ پيراڳ هنديءَ جا ڪي بيت سڪن جي گرن ۽ هندو ڀڳتن جا هئڻ ان ڳالهه جي ثابتي آهي ته شاه صاحب سنڌ ملڪ جي ان ڀاڱي کي وساريو ڪونه آهي.

ٻوليءَ جي لحاظ سان ڏسجي ٿو ته سنڌ آڳاٽي وقت کان چئن مکيه ڀاڱن ۾ ورهايل هئي. هڪ سرو جنهن ۾ سرائڪي طرز جي سنڌي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي جو حصہ ملتان، بهاولپور ۽ مظفر ڳڙهه ۽ ديري غازي خان کان سکر ضلع جي حدن تائين هو. ٻيو سنڌ جو مرڪزي حصہ جنهن مان سنڌي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي سو سکر کان موجوده ڪڇ رياست جي حصہ تائين هو. ٽيون

حصو قلات، لس ٻيلو، مڪران، سبي کان هيٺ بلوچستان جو حصو هو جنهن ۾ بلوچيءَ سان گڏ سنڌي به ڳالهائي ويندي هئي. چوٿون حصو ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ جيسلمير جي ڀاڱن جو هو جن ۾ سنڌيءَ سان گڏ ڪڇي، ڪاٺياواڙي ۽ مارواڙي زبانون ڳالهائيون هيون. ليڪن انهن سڀني ملڪن جي حصن جا رهاڪو هڪ ٻين ۾ اهڙا گنديا پيا هئا جو سندن تواريخي واقعات قصا، ڪهاڻيون، رسمون رواج، مٿيون ماڻهيون، لڳ لاڳاپا هڪ ٻي سان گهرا ۽ گهاٽا هئا. شاه صاحب جي ڪلام ۾ به ٻولي خواه جاگرافي جي لحاظ سان هن وسيع ملڪ جي انهن مڙني ڀاڱن جي عشقي افسانن ۽ اتي جي رهڻي ڪهڻي جو پورو پورو نقشو نظر اچي ٿو مثلاً مڪران جو سسئي پنهنجي جي آکاڻي وارو قصو خاص طرح سسئي جي ڪيترن سرن ۾ بيان ڪيو اٿس. چوي ٿو ته:-

ڪيچان آيسو قافلو ٻيلو ڀاڻيان؛
پئي جا پيرن جي، لڱن کي لاهيان؛
چنبيلي چاڀان، جي مون نيو پاڻ سان.

ٻي هنڌ چوي ٿو ته:-

ڪاڏي منهن مڪران جو، ڪاڏي پريان پاڻ؛
ليڙن جسو لطيف چئي، سونهون ٿيو سردار؛
جو ملڪ جو مهندار، سو مولا مون کي ميڙئين.

اهڙي طرح لس ٻيلي جي نواب سپڙ جي سخاوت جي ساراھ ڪندي چيو ته:-

ڌات نه آهي ذات تي، جو وهي سو لهي؛
آريون ابوجهن جون، سهرڙ چسام سهي؛
جوراءِ وٽ رات رهي، تنهن کي جيڪي جانڪٽيان نه ٿئي.

بي هنڌ چوي ٿو ته:-

ميرا پسي مڙس، سپر سڌ ڪيا
سڄو جهن سڻا، اڀو جهن آسرو.

ڪڇ سان ۾ شاه صاحب جي دل ۾ سڀڻڌ آهي سندس
راجائن بابت ذڪر ڪندي چوي ٿو ته:-

لاڪا لڪ سڄن، ڦلاڻي ۽ ڦير ٻيو،
جهن پوراڻا راجيا، ڪوئن ڏئي ڪنن،
جهن جو جاڙيجن، ستي سنجو نه لهي.

وري بي هنڌ چوي ٿو ته:-

پڇڻان ڀلي پير، وڏو راءِ رڪاب ۾،
ڪڇ رهندو ڪير، لاڪو لوڙائن سين.

جاڙيج قبيلي جي ڪڇ تي گهڻي وقت گمان حڪومت
هلي آئي آهي. هن وقت جا راجا به انهيءَ نسل مان آهن. انهن
مان لاڪو ڦلاڻي خاص طور تي مشهور سردار ٿي گذريو آهي.
لکي لاڪي ڦلاڻي جي مشهور گهوڙي هئي جنهن لاءِ ڀٽائي صاحب
چوي ٿو ته:-

لکي ۽ لاڪو، ٻئي مڻا ٻاجه ٿسي،
قادر لاڻو ڪڇ تان، اديون اولاڪو،
واندين ۾ واکو، ريباڙي رهي ويا.

شاه صاحب جو ڪلام اڃا تائين ڪڇ جي گهڻي ڀاڱي
۾ ڳايو ويندو آهي. ڪاٺياواڙ رياستن مان جھونا ڳڙه ڪي خاص
طرح شاه صاحب سورٺ جي سر ۾ ياد فرمايو آهي. پيچل ۽ راءِ
جي قصي تي هيٺين طرح چوي ٿو ته:-

جاڳڪ جهونا ڳڙه ۾، ڪو عطا ئي آهيو
تنهن ڪامل ڪڍي ڪينرو وڌهي وڃايو
شهر سڄو ئي سر سان، تنهن تپايو
دايون در مانديون ٿيون، ٻاڻن پاڏايو
چارڻ ٿي چايو ته ماري آهي مڱڻو.

ٻي هنڌ چوي ٿو ته:-

محلين آيو مڱڻو، ساز ڪئي سرندو
سر جي سدا سر ۾، گهور هڻي گهرندو
مٿي ري ملوڪ جي، چارڻ نه چرندو
جهونا ڳڙه جهرندي پوندي جهانءَ جهر وڪ ۾.

مومل ۽ راڻي جو قعبو جيسلمير جي طرف جو آهي. جيسلمير
جي شهر کان پري هڪ ڳوٺ ليورو نالي (جنهن جو نالو بگڙ جي
ليڏائو ٿي پيو) هو اهو هاڻ ويران ٿي پيو آهي. ان جي هيٺان
ڪاڪ نالي ننڍي وهندي هئي جنهن جي ڇنڌيءَ تي مومل ماڙي
ٺهرائي هئي. ڍٽ، ليڏائو، ڪاڪ انهيءَ طرف جا نالا آهن جن
جا نالا پٽائي گهوٽ پنهنجي ڪلام ۾ آندا آهن. هو چوي
ٿو ته:-

”نڍو ٿيا لوڏي ٿيا، وطن منجهه وصال.“

.....

”ڍاڻي گهڻا اچن، من سوڍي ونگسيو.“

.....

وري چوي ٿو:-

سوڍي سستي لوءِ، ڪاجامون سان ڳالهه ڪئي
سا جا پڌر پوءِ، ته سرتيون ڪانه سمهي.

✓
گجر کي گجمن جون، تارن ۾ تپرون،
هتي حاڪمن کي، زور ڀريون زبون،
ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون، پسو ڀر ڏينهن جون.

.....

”ڊٽ م وڃڻ ڍول، ڪاٺياري ڪاڪ ڪري.“

اهڙيءَ طرح شاه صاحب هاڙهي جبل، ٻي جبل، هنگلاج
وندر، ڄاڻو، حب، قلات، ڀر بندر، جيسلمير ۽ بڪانير جا نالا
خاص طرح پنهنجي ڪلام ۾ آندا آهن، جنهن مان سندس تخيل
واري سنڌ جي حدن جو پتو پئجي سگهي ٿو. انهيءَ وسيع سنڌ
لاءِ ئي دعا گهري چوي ٿو تہ:-

”سائينم سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار.“

شاه صاحب جو ڪلام وطن جي حب سان ڀريو پيو آهي.
اهو وطن جنهن لاءِ دعا ٿو گهري سو سنڌ آهي. انهي ئي سنڌ
جا قصا ڪهاڻيون ٻڌي ڪلام چيو اٿس. سواءِ ڪربلا جي واقع
جي، جويين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو هو ۽ سڀني صوفي
درويشن جو مرڪزي نقطي ٿي سگهيو آهي ٿو. باقي ڪوبه ٻاهريون
قصو شاه صاحب نه واکاڻيو آهي. پنهنجي ديس جي خاص توجهه
جو پتو سندس هيٺين بيتن مان پئجي سگهندو:-

✓ ”ديسي سين ڪجن، ڀر ڏينهي ڪهڙا ڀرين“

”ڌاريان ئي ڌاريان، ست مٿي جا نه ٿيا“

هن سنڌ ديس جا رهاڪو ملاڪي حالتن جي ڦير گهير سبب
پني بدليا سڏبا آهن. ڪڇ ۽ جهوناڳڙھ، جي سمنڊ جا وڏا اصل
سنڌ جا ويٺل هئا جي زماني جي هير ڦير سبب اوڏاهن لڏي ويل
هئا ۽ هاڻ وري ڪيترا منجهان موٽي آيا آهن. اهڙيءَ طرح سان
هاڻ ڪڇ جي ڪنڊنلا بندر طرف لڏي ويل هندن جا ڪيترا وڏا

۾ ڪڇ کان هتي لڏي آيل هئا. سنڌ ديس کي شاه صاحب وطن، ملير ۽ لوءِ جي نالي سان ياد ڪيو آهي ۽ انهيءَ جي عوام کي ويڙهيا، مارو، سنگهار، سين، مٽ وغيره جي اکر سان مڏيو آهي.

سندس حب الوطني جا اها حالت آهي جو ديس جي پکن ۽ پيھن، ٿرڻ ۽ ٻرڻ، ڏٺ ۽ پسڻ، پاروڙين ۽ لوڻن کي ڌارين جي ماڙين ۽ محلاتن، سبز زارن ۽ باغيچن ست رچين ۽ عمدہ طعمن، زري ۽ پٽ پٽيهرن کان هزار دفعا بهتر سمجهيو اٿس. اتي جي رهائش کي پست پيل، ضرور ۽ غلام ڏسي دل نٿو لوڙهي کين سندن بدويانه تهذيب کي حقارت جي عيوض، فخر جي نظر سان ڏسڻ سڀڪاري ٿو ۽ چوي ٿو ته اها حالت سدائين ڪانه رهندي ۽ ڏينهن ضرور ايندو جڏهن آزادي ۽ فرخنده حوالي نصيب ٿيندو پر جيستائين غلام ۽ پٽ تي پيل آهيو پنهن جي روايات کي نه وساريو جو اوهان جي ڊڪر (نسل) جي اها خاصيت آهي ته هو ڪهڙي به تڪليفن جي حالتن ۾ پاڻ نه وساريندا آهن. فرمائي ٿو ته:-

ڪوڏينهن آهين ڪوٺ ۾، لوڻي هڏ ۾ لاه،
ڪاٺ اوهان جي ڪمجي، اها آڏ وڌائي آه،
ستي سيل تباھ، ملير ويندڻن ميارڻي.

شاه صاحب ديس ۾ انقلاب جي مينهن وسڻ، غلاميءَ جي زنجيرن ٽٽڻ، ترقي ۽ فرخنده حوالي جا گل ڦل ٿيڻ جا خواب ڏٺا آهن. بعد ۾ سونهن جو وڃڻ، ميرا اوڏڻ، تيل نه مڪڻ، ڪارا ڪراڻ ۾ پائڻ، سوڙهڻ ۾ نه سمهڻ جو مڪيل ڏڪر خاص طور غور ۽ فڪر جو لائق آهي.

غلاميءَ جي عيد لاءِ حڪمران کي مخاطب ٿي چوي

ٿو ته:-

جامعہ تو مل عید، سا اسان سوء ورتي سومرا،
وئي ويچارن وسري، خوشي ۽ خريد،
سڪن ڪيا شهيد، مارو ملڪ ملير جاءِ
ٻي هنڌ وري چوي ته:-

الله ائين ۾ هوءَ، جنن آڻ مران پند ۾،
جسو زنجيرن ۾، راتو ڏينهان روءَ،
پهرين وڃان لوءَ، پوءِ مر پڄنم ڏينھڙا.

.....

تصوف جي نقطہ نگاہ سان شاہ صاحب جي ڪلام کي ڏسڻ وارن مائٽيءَ کي روح سان، عمر کي نفس سان، ملير کي وحدانيت جي واديءَ سان، عمر ڪوٽ کي مادي دنيا جي بندن ۽ رڪاوٽن سان تشبيهہ ڏني آهي ۽ ظاهر ڪيو اٿن ته انهيءَ طريقي شاہ صاحب روحن جي اصليت ۽ انجام جو قصو ٻڌائي، ”ڪل شيءِ يرجع اليٰ اصله“ جو تفسير بيان ڪيو آهي.

منهن جي نظر ۾ شاہ صاحب جي ڪلام مان صرف اهڙي معنيٰ ڪيئن ساڻس سراسري بن انصافي ڪرڻ جي برابر ٿيندو. آخر هن بزرگ جو ساري زندگي عوام جا ڏک ڏاکڙا ڏسي ساڻن گڏ گذاريو سو مٿس اثر ڪرڻ کان رهي نه سگهيو هوندو. مخدوم محمد معين ٺٽوي شاہ ولي الله جي مکيه شاگرد جي صحبت، شاہ عنايت صوفي جو لاڳاپو، مخدوم بلاول عليه رحمة جي سلسلي وارن سان واسطو به اثر ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهيا هوندا. ان ڪري شاہ صاحب جي ڪلام ۾ وطن جي معنيٰ سنڌو ديش ڪيئن بي جاءِ نه ٿيندو.

شاہ صاحب ٺٽو راهب نه هوليڪن سياست ۾ حب الوطنيءَ جي نظريي جو حامي ۽ سنڌ جو خاص تخيل رکندڙ هو جنهن جون حدون هيٺيون ئي سگهن ٿيون.

اتر طرف جیسلمیر ریاست جو ڪجهه ڀاڱو۔ بهاولپور ریاست
جو ڪڇ حصو دیر غازی خان جو ضلع ۽ ملتان جي ڏکڻ وارو
ملڪ ضلعي مظفر ڳڙھ مقصود هئا۔

الهندي طرف۔ بلوچستان جو سڀي تائين حصو موجوده قلات
لس ٻيلو ۽ مکران ملڪ۔

ڏکڻ طرف ڪڇ ریاست، جهونا ڳڙھ ۽ ڪاٺياواڙ جا
ڪي ڀاڱا۔

اڀرندي طرف ڪاٺياواڙ ۽ جوڌپور ریاستن جا ڪي حصا۔
انءِ وسيع سنڌ کي وطن ڪري ورتو اٿس ۽ انهي جي
آزاديءَ ۽ ترقي جا کيت ڳايا اٿس۔

هن جي نظر ۾ نه سڀئي مسلمان حقيقي طور مسلمان آهن ۽ نه سڀئي هندو حقيقي طور هندو آهن، انهن کي مدنظر رکندي جوڙي ٿو ته:-

”منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهڻين.“

”هندو هڏن آهڻين، جڏي تو نه جڳاء.“

هن انهن سمورن اختلافن کي بي معنيٰ ۽ ڏوڪو ڏيندڙ
تي سمجهيو جنهن کي اکين جا انڌا پروڙي نٿي سگهيا.
انهيءَ ڪالهين کي هن هيٺين طرح بيان ڪيو آهي.

مٺي هاڻي ۽ لٽين مامرو، اچي پيو انڌن،
مٺاڙين عثن سين، اکين ڪين پسن،
فسي الحقيقت ڦول ڪسي، سڄا سڄائين،
سندي سردارن، بصيرت پينا ڪري.

هن جي نظر ۾ مذهبي جهڳڙا انڌن جي اوند ۾ هٿوراڙين
ڏيڻ ۽ ڍونڍ تي ڪٽن جي لڙڻ جي برابر هئا. هن هميشه ائين
ئي چيو ته:-

اڪيون اهي ڌار، جنهن سان پسين پرڪي،
بي ڏي ڪين نهاريه رائجهن ريسارو گهڻو.

مذهبي معاملات ۾ سندس ساري خيالات جو مخزن جن هيٺين
بتن ۾ ساييل آهي.

ايڪو قصر در لڪ، ڪوڙين منجهس ڳڙ ڪيون،
جيڏانهن ڪريان پرڪ، تيڏانهن سڄي سامهون.

پرين (حق) جي پسڻ لاءِ اکين مان ڪٽڻ جو ڪيڙو
وٽس لازمي امر آهي. مذهب مان هن وصل (سيلاب) جو مقصد ورتو
۽ نه فصل (جداڻي ۽ جو).

تان ڪا ڪاڻي ٻاءِ، ونن ۾ وصل جي،
دو بينائي دور ڪري، معرفت ملهائ،
سپيريان جي سونين ۾، رخنو ڪون رهائ،
اڪ اشهد چاءِ، تـ... مسلمانن ساڻس.

۾ سندس پورو ويسام هو. اسلام جي اصولن مطابق هن جملي پيغمبرن ۽ انهن جي ڪتابن کي مڃڻ ۽ ويسام آڻڻ کي ايمان جو جزو ٿي سمجهيو. هن مولانا روم جي چوڻ ته:-

ماز قرآن مغز را برداشتيم
استخوان پيش سگان انداختيم

مطابقت مذهب جي ماهيت سمجهي ورتي هئي، کيس سمجه ۾ نه ٿي آيو ته ”وطن ڄاوا“ ”هڪا اوڏرا اڏي ويٺل“ ”اباڻا“ ”جنم ۾ جن سان گذاريو ويو“ سي جدا قوم ڪيئن ٿي سگهندا، هن وٽ:-

پڙاڏو سوسڏ، ور وائيءَ جو جي لهين،
هئا اڳهين گڏ، ٻڌڻ ۾ نه ٿيا.

جو حال هو، هن جذبهين وطن وسڻ ۽ سنگهارن جي سڪڻي ٿيڻ جي دعا ٿي گهري ته سڀ ديسي بنا تميز مذهب جي ياد هئس.

(۲) هو انهيءَ ڪري مسلمانن جي جدا گانه قوم واري نظريي کي جا مسئل وحدت الشهود جي بنياد تي ٻڌل هئي قبولي نٿي سگهيو.

هن چيو ٿي ته:-

وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هڪڙو، ٻولي ٻي ۾ پل،
هو هلاچو هل، اڀالند سندو سڄڻين.

هن جي وهم ۽ خيال ۾ به اچي نٿي سگهيو ته هڪ خدا جي خلائق بنادن، پاڙيسرين، هم نسل، هم ملڪ ماڻهن کي صرف چند رسمن ۽ عقيدن جي خيال کان، باوجود انهيءَ ڳالهه جي ته هرڪو پنهنجي ۾ ان ذات حقيقي کي مڃي رهيو هو، جدا قوم ڪري شمار ڪيو وڃي. انهي ڳالهه کي مدنظر رکي هن چيو ٿي ته:-

پریان سندي پار جي، مڙني مٺاني،
ڪانهي ڪڙائي، چکين جي ڇيت ڪري.

هن هڪ جڳهه چيو ته:-

”سپڪا پريان کي ٻوڇي.“

اهڙن خيالن رکڻ بعد هن کي ويري ۽ واهرو هڪ ئي
ڏسڻ ۾ آيا، جن ملن ۽ پنڊتن، انسانن ۾ مذهب جي نالي ۾
نفاق ٿي وجهڻ گهريا، تن لاءِ چيائين ٿي ته:-

حسن جو حق جو، سو خامي پائين خام،
اچي ٿيا اسلام، ڪفر ڪافر پاڻ ۾.

ڪڏهن جذبي ۾ اچي کين مخاطب ٿي چوین ٿو ته:-

ڏسڻ جي ڏسين، ته هم کي حق چئين،
شارڪ شڪ ۾ نين، انڌا انهيءَ ڳالهه ۾.

هن کي معلوم هو ته مسلمان سڌائين سوکو آهي، ليڪن
ان انساني ترقيءَ ۽ ڪمال جي درجي تي پهچڻ لاءِ خاص محنت
۽ قربانيءَ جي ضرورت هئي، خود پيغمبر ۽ ولي به خدا کان دعا
گهرندا رهيا ته ”شل مسلمان ٿي سرن“ مسلمانن جي موجوده تنزل
واري حالت ۾ جڏهن ”مسلماني در ڪتاب و مسلمانان درگور“
سندن لاءِ صحيح تشريح هون هن وٽ مذهب جو مطلب ۽ معنيٰ
محبت هئي جنهن کان بي خبر هئا. اچوي ٿو ته:-

حوصلو حيرت جو، آهي نه مٿي عام،
سندي محبت مام، ڪور پروڙي ڪينڪي.

ملن مذهب کي جنهن ڪريءَ تي آندو هو ان کي معلوم
ڪري ارمان ٿي ٿيس، ڏٺائين ته انسان ذات کي خدا جي نالي
۾ ڪيئن نه فرقن ۽ اختلافن جي اوڙاهه، مسلمانن ٽڪرا ٽڪرا

ڪيو ويو هو ۽ ساري سماج جو وجود انهيءَ غلط زهريلي تعليم ڪري مريض ٿي چڪو هو ته، ته اهڙين حالتن کي ڏسي، چئي ٿي ڏنائين ته:-

ملي منو ماءُ، پتو ڦٽو پٽ ۾.

سڃاڻي الله، ٿي ڏنائين ڌوڙ ۾.

هن جي اڳيان مسلمانن جي تواريخ جا واقعات به سامهون هئا. شريعت ۽ اسلام جي نالي ۾ ملن ڇا ڇا نه ڪري ڇڏيو هو. منصور کي سنگسار ڪرائڻ، شمس تبريز جي ڪل لهرائڻ، بلال کي گهاٽي ۾ پيرائڻ، سرمد کي سوريءَ تي ڇاڙهائڻ، شاه عنايت کي قتل ڪرائڻ جا واقعا سندس اکين اڳيان هئا. اهي سڀ شريعت اسلامي کي زور وٺائڻ خاطر انهن کان سرزد ٿيا، جن جي زندگيءَ جو سارو رڪارڊ سياه هو، اهڙن ڪارنامن اسلام جي وڏن ۽ ويجهن ۾ رنڊڪ وجهي ڇڏي هئي ۽ انهيءَ روش اسلام جهڙي دين فطرت کي ڪن اعتقادن، رسمن، طرز معاشرت جي دائري ۾ محدود ڪري ڇڏيو هو. هن جڏهن ڏٺو ٿي ته زاني، شرابي، ظالم، غريبن جي رت چوسڻ وارن، چورن، بداخلاق ۽ فرعونن حياتي گذاريندڙن کي هڪ اهڙي قوم جا فرد تسليم ڪيو وڃي ٿو جا عالم جي ماڻهن لاءِ مثال پنجن واري هئي ته هر ماڻهن جي ورهاست ڪسي قبولي ٿئي سگهيو ۽ صاف چئي ڏنائين ته:-

ان پر نه ايمان، جيئن ڪلم گو ڪوٺائين،

دغا تنهن جي دل ۾، شرڪ ۽ شيطان،

منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهين.

(۲) هندوستان جي متحده قوميت جو نظريو اڪرچ مسئلو

وحدت الوجود جي بيدائش هو ۽ شاه صاحب جي صوفيان خيالن جي مطابق هو. ليڪن هن جي وسيع نظر ڏسي ورتو هو ته هندوستان

جيڏي برصغير ۾ جتي مختلف عقيدن، معاشرتي معيارن، تهذيبي درجي، جدا جدا ٻولين، رنگن، نسلن، رسمن ۽ رواجن وارا ماڻهو رهن ٿا، تن کي مصنوعي طور ڪنهن پلٽڻ ۽ پروگرام مطابق هڪ ڪرڻ جو اصول سهڻو ۽ سٺو بيشڪ هو، ليڪن عملي طرح ان جو عرصو دراز تائين حاصل ٿيڻ ناممڪنات مان هونءِ تنهن ڪري هن سنڌي قوميت واري نظريي بنسبت هندي متحده قوميت واري نظريي کي زياده آسان ۽ جلد عمل ۾ اچڻ وارو سمجهي اختيار ڪيو، جنهن لاءِ ڪيس هيٺين حقيقتن وڌيڪ آماده ڪيو.

(الف)۔ سنڌ جا هندو بنسبت هندوستان جي ٻين صوبن جي گذشتہ زماني ۾ ٻڌ ڌرم جي غير متعصب اثرن گرونانڪ صاحب جي تعليم، هندو سياستين ۽ يوگين جي سکيا مسلم صوفين جي غير فرقيوارانه ۽ غير متعصبانه وحدانيت جي طرز عمل ڪري تعصب ۽ ڪٽرپڻي کان خالي ۽ مسلمانن کي رهڻي ۽ ڪرڻي ۾ گهڻو نزديڪ هئا.

(ب) سنڌ جا مسلمان، صوفين جي محبتي پيغام، تنگ دل ۽ ڪٽر هندن سان واسطو نه پوڻ، ڪثرت تعداد ۽ گهڻي وقت تائين حڪمران رهڻ ڪري روادار ۽ غير متعصب هئا.

(ث) ملڪ ننڍو، ٻولي يڪي، عمدہ روايت، رزق جي گهڻائي، ماڻهو روادار، محب وطن، محبتي، مهاندار ۽ ڪس ڪاٺڻ وارا هئا. اهي اهڙيون ڳالهيون هيون جن هتي جي باشندن کي بنا تميز فرقي يا مذهب جي هڪ قوم بڻجڻ جو لائق ٿي ڪيو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ نتيجي تي پهچڻ کان اڳ هن سنڌ جي گهڻي حصي جو سير ڪري حالتون بسر خود جانچي ڏليون. سنڌ ۾ خاص طور ڪيس ٻين نسلن جا گهڻا ماڻهو نظر آيا. هڪڙا آريه نسل جا هئا ته ٻيا سمات (سامائيت) انهن ٻنهي نسلن جي فردن ۾ ڪيس ڪي خصوصيتون ڏسڻ ۾ آيون، هن بلوچن کي آريه قوم جي نسل جو ڪري تسليم ڪيو ۽ سمن، سومرن ۽ ٻين مڪاني رهاڪن کي سمات ڪري سمجهيو.

شاه صاحب جن مڪاني قبيلن جو ذڪر پنهنجي ۾ ڪيو آهي، تن مان ڪي هيٺيان آهن:-

(۱) بلوچ - جن کي آريائي، ڊيچي، جت، آريجن جي نالن سان ياد ڪيو اٿس. اهي مڪران، قلات جي سردارين، مظفر ڪڙهه، ديري غازي خان جي طرف کان آيل هئا.

(۲) سهارت - (سما - سومرا) جن جا پاڙا ابرڙا، داسڙا، جاڙيجا، لاڙا، راهو، انڙ ۽ جڪرا هئا. اهي وچ سنڌ ۾ ڇڪ، ڪاٺياواڙ جي طرف جا رهيا و هئا.

(۳) عوام: جن ۾ مارو، سنگهار، ويڙهيجا، پنوهاڙ، وٿجارا، ملاح، منگتا، ڀان، سوڍا، ڍاٽي، گندرا، رهاڙا، ڪاچي، وهيار، اوڏ، مهاڻا، سهار شمار پئي ڪيا اٿس.

الف - کيس بلوچ قبيلي سان خاص محبت ٿي وبل ڏسجي ٿي. سندن بهادري، همت، وعده وفائي، ليڊري ۽ اڳواڻيءَ جا آثار شاه صاحب اڳيئي ڏٺا هئا. هو ڏانهن جي مذهبن جي نالي ۾ خود سر ۽ فسطائي حڪومت ۽ ان جي منافقانن پاليسي مان پيزار ٿي چڪو هو. ان ڪري بلوچن ذريعي سنڌ ۾ تبديليءَ جا آسرا ۽ اسيدون رکڻ لڳو ۽ بلوچن جي زور وٺائڻ ۽ همت افزائي ڏيڻ لاءِ ڏانهن ڪم ڪري پيو. سڄا سارا پنج سر سندن قصن، ڏانهن ۽ تعريف ۾ صرف ڏانهن اٿس. بلوچن جي ساراهه ۾ سندس ڏانهن مصرعون ضرب المثل ٿي ويئون آهن. انهن مان ڪي هيٺ ڏجن ٿيون:-

”برهه آڻي بلوچ جي پيڙي ڪيس باند.“

”باروچائي ذات، منان مور نه وسري.“

”ڪو جو آيس ڪوڏ، باروچائي ذات سين.“

”ڀلي ڪري ٿيون، هي سنگت باروچن سين.“

”آهيان ڪميٽي، ذات بلوچي نه جڙان.“

”ڏٺان جي بلوچ، مون جيئن اکين سين.“

”جيهي جي ٽيهي، ته به پانهين ٻاروچن جي“

.....

هڪ هنڌ سندن سياسي رهبري بنسبت چوي ٿو ته:-

”جنهنجو آري ڄام اڳواڻ، تنهنڪي ڪانهي باڪ بهير جي.“

سندس انيدون ۽ پيشنگوئي جلدئي پوري ٿي ۽ ڪلهوڙن جي حڪومت ختم ٿي، ان جي جاءِ تي بلوچ حڪمران ٿيا. هنن جي سائن محبت صرف ڪلهوڙن جي ڪڍڻ لاءِ ڪانه هئي، پر ان کي تواريخي روايت شامل هيون. جيئن ته هڪ هنڌ چوي ٿو ته:-

”جڏان ڪن فيڪون، چئي نيو آرياڻي ارواح“

هنن سان ملڻ يا تعلق رکڻ ۾ خوشي ٿي ٿئي، جيئن ته چوي ٿو ته:-

”اچي آري ڄام جو، وڻ وڻ منجهان واس.“

”پسنديئي پنهنون ڪسي، اکين ڪيو آرام.“

انهيءَ ڪري کين دعا ڪري چوي ٿو ته:-

”الله آريچن کي ڪوسو لڳي نه واءِ“

سندن جوان مردي ۽ بهادري جي ساراه ڪندي چوي ٿو ته:-

”ڪٺارو ۽ ڪوس، اڱڻ آري ڄام جي“

اهي صفتون سوليون هڪ ڪين اچي سگهنديون آهن. انهن کي ماڻن لاءِ لالچ ۽ لوپ چڙهي، لاڳاپو لاهي ننگو ٿي نڪرڻو آهي. انهيءَ منزل تي پهچڻ لاءِ ڪيئي ڪشالا ڪاٺا ۽ جبل

ٺاڪڻا ٿا پون. انهيءَ صفتن کي هٿ ڪرڻ ڪا راند نه آهي
جا گپرو کيڏيندا آهن.

(ب) شاه صاحب کي سمات ۾ به ڪي خاص چڱايون ڏسڻ
۾ آيون، جن مان سام ڪڻڻ، سخاوت، قديم روايت کي برقرار رکڻ
۽ سندن قديم تهذيب ۽ تمدن سندن اکين اڳيان هئا.

هيٺ ڪي مصرعون پيش ڪجن ٿيون جن مان مٿي ذڪر
ڪيل حقيقتن بنسبت روشني پئجي سگهندي ۽-

”سمي سام ڪڻي، سرڻن جوسڪ ٿيو.“

.....

”سماتو سر چٽ، نات پاڳارا ڀرم پيا.“

.....

سمون سخاوت جي، ويٺو ٻچي ٻر،
ڪوٺيو ڪنگالن کي، ڏٺي دل ڏلاسا ڏن،
مٿي ولهن ور، ڏيهائي ڏاتار جي.

.....

”سمي جي سهاڳ جي، ڪنهن پئي ڪل.“

سمات کي سنڌي ڪلچر ۽ تمدن جو يادگار ڪري ٿي
سمجھيائين پر کيس معلوم هو ته انهي قبيلي جا ماڻهو گهڻي وقت
تائين حڪومت ڪرڻ ۽ سڪي حياتي گذارڻ ڪري پنهنجو
انقلابي جذبو ۽ جنگي روح وڃائي ويٺا هئا.

(ت) سنڌي عوام:- شاه صاحب جنهن طبقي کي سڀ کان
گهڻو ساراهيو آهي سو هن سنڌي عوام جو اهو طبقو هو جنهن
جا افراد سنڌي ٻولڻا، خان بدوش مال چاريندڙ ڏٺ ٿي گذران
ڪندڙ، ٻلا ۽ مڇيون ماريندڙ، ڪٺا ۽ لويون پهريندڙ، اڏاگاهڙا
اڏ ڍڪيل، ٻيلن ۽ جهنگن ۾ رهندڙ هئا. انهيءَ عوام ۾ سنڌ جو

حقيقي روح سڀايل ڏٺو اٿس. انهن جي مفلسي، خان بدوشي، جهالت ۽ مصيبت ۾ گرفتاري ۽ قيد ڏسي هن جون هاريون ۽ نير وهايو. اٿس. سنڌ جي مستقبل کي عوام جي آئنده سان وابسته ٿي سمجهيائين. انهن جي مشڪلاتن ۽ مصيبتن کي سنڌ جي تڪليف ڪري ئي ڄاڻائين. انهن جي آزادي ۽ ترقيءَ ۾ سنڌ جي ڀلائي ۽ بهتري ئي ڏٺائين. هر قوم کي دنيا جي تعمير نو ۽ پنهنجن جو حصو پيش ڏيکارڻو آهي هن جي خيال موجب سنڌين کي به انهيءَ ڏس ۾ خاص پارٽ ادا ڪرڻو آهي. اهو مقصد تڏهين حاصل ٿي سگهندو جڏهن سنڌي پنهنجي هزارن ورهين جي تهذيب کي جا هنن صدين جي تجربن بعد حاصل ڪري ٿي آهي ترقي ڏياري اوج تي آئين. هن کي معلوم هو ته سنڌي دنيا جي ٻين قومن جي بنسبت ٻڻي پيل هئا. هنن جي سڀ حاصلات بدوياني نموني جي هئي ۽ ٻين جي مقابلي ۾ ٻڻي هئي. ليڪن هن باوجود ان جي هر پنهنجي شيءِ تي فخر ڪرڻ جي تلقين ڪئي ۽ ساراهيو. کيس معلوم هو ته جيستائين قوم ۾ خودشناسي ۽ خودداري پيدا نه ڪئي ويئي آهي ان وقت هن ۾ پنهنجي پرن تي بيهڻ ۽ پنهنجي پيغام ڏيڻ جي طاقت پيدا نه ٿيندي. ۽ سنڌي ٻين سياسي، اقتصادي، ذهين غلامي ۾ ڦاٿا پيا هوندا.

مارئيءَ جي سر ۾ هن انهيءَ مضمون کي تفصيل سان ورجائي پيش ڪيو آهي. ان سر ۾ سنڌي عوام کي مارن سان تشبيهه ڏئي اٿس. ڌارين جي حڪومت کي عمرڪوٽ جو بند ۽ قيد ڪري شمار ڪيو اٿس. حڪمران طبقي کي عمر سومري جي نالي سان ياد ڪيو اٿس. آزاديءَ جي حياتيءَ کي ملير ۾ موڪلها چونڊڻ واري زندگيءَ ڪري ليکيو اٿس.

سنڌي عوام جي سڄي عيوضين ۽ محب وطن کي جنهن کي آزاد زندگيءَ جو قدر ۽ پنهنجي قوم جي پستي جو درد آهي، مارئيءَ جي نالي سان ڪري ظاهر ڪيو اٿس.

شاه صاحب خواه خواه پست پيل سنڌين کي ٻين قومن کان مٿي نٿو سمجهي. هن کي سندن پستي جو بخوبي احساس هو. ليڪن انهي کي هن عيب نٿي سمجهيو بلڪ حقيقت سمجهي ظاهر ٿي ۽ يائين چوي ٿو ته:-

اسين تان آئون، جست کهنو ناهم،
جي وڃون ۽ نهن وهانءَ، ته به مٿن لوئيون.

هڪ هنڌ سنڌين جي دهقاني زندگيءَ جو ذڪر هيٺين طرح ڏري ٿو:-

گوليون گولاڙن جون، جهپي سان جهپندي،
۽ ڪڙڪو ڏيرن ۾، ڦوڪيو ڦڪ ڀريندي،
عيدن برادن تي، کيه ماڻڻا ڪيندي،
پسي ڪاٺي پيٽ ۾، ڏونرا ڏٽ آءُ ڏيندي،
سگر ساهيڙين سان، سائيه ۾ سئيندي.

سندن لباس جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته:-

گولاڙا ۽ گگريون، اوچن اباڻن،
ويڙها گهمولئين، جهانگي منجه جهنگن،
مون کي ماروئڙن، سچ گهاٽي سچ ۾.

سندن عام حالت جو بيان ڪندي هيٺين طرح چوي ٿو.

هلر پين، اوچن ان، جن جا پير مٿي پٽ پاڪ،
وهن وراڻن ۾، انسجي اڇوڪي اوطاق،
پاڻ نه پسن پاڻ کي، ويچارا بي پاڪ،
عمر اوءِ نه عاق، ڏکيا جم ڏکوئين.

آئين ۽ ڇاڙهين، ڏٺ ڏهاڙي سومرا،
 سٿا ڪيو سيد چوي، سائون سڪائين،
 منجهان لنب لطيف، چوي، جانور ڪيو ڇاڙهين،
 پلاه نه پاڙين، عمر آراڙي سين.

مٿن ٽپڪ ٽپڪڙا، چڪندڙا اچن،
 ڪڙيون ڪيه بڪليون، پگهر سر پيرن،
 اي وڙ ويڙهين، مون لوڏائي لکيا.

انهيءَ طرح سان پنهنجي سنگهارن، مارن، ويڙهين ۽ پنوهارن
 يعني سنڌي عوام، جي غربت جا ماريل، ڌارين جا ستايل، پاڻ
 اگهاڙا رهي، ٻين لاءِ رات ۽ ڏينهن محنت ۽ مزدوري ڪندڙ هئا
 جي زندگيءَ جا مثال ڏيندي، سندن جاءِ رهائش، جو هيٺين طرح
 ذڪر ڪري ٿو:-

عمر انهي ڏيهه جاءِ، ڏوٿين ڏنم ڏس،
 وليون وڻ ڦلاريا، لار ڳيون لس،
 آڻيو وجهن آهرين، سندا ٽوهن ٽس،
 سيوا، مڃر، ماڪيون، سڀڪا چڪن چس،
 ماڙيءَ وهين، مس، ملير ويندي مارئي.

.....

هن هنڌ مارو سرا، ڍنگر ڍار رهن،
 پاڻي پوڄ پتن ۾، پڪي پاند پين.

.....

ورسي ڪارا ڪوه، سنجيم جي ساڻيه جاءِ.

.....

ڪوه، ٽوه، ٿر، جت ساڻيڪا ۽ ستيون،
 چارن اتي چاه مان، ڦوڪن پاسي ڦر،
 ڪيئن لهندم ڪر، جئن مارو پاڻ اهاريا.

نڪا جهل نه ٻل، نڪو رائر ڏيهه ۾،
آئيو وجهن آهرين، روڙيو رتا گل،
مارو پاڻ اصل، مليون مرڪڻو.

ڌارين ۽ حڪمران طبقي جي ترقي، دٻڊي، جوڙ ۽ جنسار
کي ڏسي مرعوب ٿو ٿئي، هن کي سنڌي عوام جي سادي ۽
بدويانه تهذيب سان خاص الفت آهي ٻنهي جي ڀيٽ ڪندي هيٺين
طرح چوي ٿو ته:-

پٽولا پٺو هاريون، مور نه مٿي ڪن،
جه لاڪرتائون لوٽيون، ته شالڻان سونهن،
ان ايلڇنئون اگري، بخمل بافتن،
سکر پانيان سومرا، کڻي کان ڪهنين،
جا ڏنم ڏاڏائن، سالا هيٺي لڄ مران.

.....

ارمق هڏ نه اوڍيان، پٽولا پٺ چير،
ٻانڌڻا ٻن ڏيان، ارغچ ۽ غنڀين،
ماروءَ سين ماڻيان، ڪٿيون جهڙيون ڪير،
اندر اڃ اڪير، مونکي پرين پٺوهار جي.

.....

سون برابر سڳڙا، لون لون برابر لڪ،
رهو تنهن جو رد ڪيو، ڪوڙ تنهن کي ڪڪ،
مون ماروءَ جو مک، تيل نه لاهيان تنهن جو.

.....

ڪارا ڪراين ۾، سون اسانکي سوء،
ور جيڏين سان جوءَ، فاقو فرحت پانيان.

.....

هن سنڌي عوام يعني مارن جي ڌارين يا صاحب اقتدار
طبقي جي غلامي مان آزادي ماڻڻ، ذهني زنجيرن جي ٽٽڻ، سندن

سیاسی اقتدار جي ڪوٽن ڪرڻ، انقلاب عوام جي واهوندن ورڻ
لاءِ دعائون گهريون آهن. ڏولاهن جي ڏينهن گذاري، سک جي
سڪارن لاءِ دل کي دلاسا ۽ ڏي ڏنا آهن. هو چوي ٿو تہ:-

ميندا ڌوءَ نہ مارئي، محلين مارڻان ڌار،
پايو ميٺ ملير ري، منڌ نہ ويڙهي وار،
جا هتيجن هار، سا ڪيئن وهندي ڪوٺ ۾.

.....

عمر اڃا ڪپڙا، ڪاٺياريون ڪيئن ڪن،
جنهن جا ٿرڻ ۾، ور ٿا ويڻ سهن،
هوءَ جي حق پيچن، سي ڪيئن ستيون سومرا.

.....

آءُ ڪئن سوڙئين سمهان، مون ور گهاري سڄ،
ور اباڻن سين اڄ، که شربت تنهن جو سومرا.

.....

ڪوڏينهن آهين ڪوٺ ۾، لوئي هڏ نہ لاه،
ڪامن اوهانجي ڪر جي، ايءُ آڏ وڌائي آه،
ستي سيل نباح، ملير وندڻن مارئي.

.....

”منهن جي آس اها، ڪڏهن ڪيرائيندي ڪوٺ کي.“

.....

زيرئين پيڙئين لوه ۾، ڳٽن ڪيس ڳاه،
سنگي سنڌي سومري، هڏ نہ چاڙهيم ماه،
سرتيون دعا ڪجهه تہ ڀرم پاروڙيءَ رهي.

.....

وڇڙين ويس ڪيا، مٽي آئي مند،
اڪيون اباڻن ڏي، بس نہ ڪرين بند،
هيئن نہ ٿيس هنڌ، جي ڪرلڏائون ڪڏهين.

.....

شاه صاحب سنڌ جي جملي رهاڪن کي بنا هندو مسلم
 فرق جي سنڌي ڪري تصور ڪيو آهي. جن ماڻهن کي ساراهيو
 اٿس تن مان اڪثر هندو هئا، راءِ ڏياچ هندو راجا هو ۽ لاڪو
 ڦلاڻي ڪڇ جو هندو راجا هو، راڻو سوڌو هندو هو، مومل هندواڻي
 هئي، سسئي هندو نسل جي هئي. اوڏ، جاڙيجا، رهاڙا، جوڳي،
 بابو، سنڀاسي، آديسي جن جو ذڪر شاه صاحب پنهنجي ڪلام
 ۾ آندو آهي، سي سڀ هندو هئا. هن نڪو محمد بن قاسم جي
 تعريف ڪئي آهي نڪو محمود غزنويءَ کي ساراهيو اٿس. اورنگزيب
 يا ڪلهوڙن جي مذهبي سياست جو مٿس اثر پوي ها ته ضرور
 انهن جونالو به پنهنجي ڪلام ۾ آڻي ها، پر ڪٿي به اهو ڏسڻ
 ۾ نه ايندو. جي بلوچن کي ساراهيو اٿس ته اهي پهريان ئي حاڪم
 هئا جن شريعتي راج بدران ملڪ جي دستورن پٽاندر حڪومت
 ڪئي. رسالي ۾ نه ملن ۽ نه مولوين جي ساراه ڪيل آهي، بلڪ
 هنگلور جي هلن، گنگا تي گجڻ ۽ سنگين وڇائڻ وارن سامين ۽
 جوڳين کي ياد ڪري رنو اٿس.

فصل ڇهون

شاه صاحب ۽ ڊاڪٽر محمد اقبال جي
نظرين تي هڪ نظر

جهڙيءَ طرح سان شاه صاحب جي شعر جو سنڌين جي
دلين تي اثر پوي ٿو، اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر محمد اقبال مرحوم به
اڄ پاڪستان جي اردو دان مسلمانن ۾ خاص طور مقبول آهي.
هنن ٻنهي کي قومي شاعرن جي لسٽ ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو.
شاه صاحب سنڌين ۽ ڊاڪٽر صاحب پاڪستان جي اردو دان،
مسلمانن، جو قومي شاعر آهي.

هن فصل ۾ آءٌ ٻنهي جي خيالات ۽ نظر بنسبت ڪجهه
حقيقتون پيش ڪري روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.
پڙهندڙ جيڪڏهن غور سان شاه صاحب ۽ ڊاڪٽر صاحب
جي ڪلام کي ڏسندا ته معلوم ٿيندو ته ٻنهي جي تعليم ۽ فيض
جو مرڪز گهڻو ڪري هڪڙوئي هو.

ٻنهي تي ۱- رسول عربي، ۲- قرآن شريف، ۳- مثنوي روم
جي تعليمات جو گهرو اثر پيل آهي. هيٺ ٻنهي جي ڪلام مان
انهي ڳالهه جي ثبوت ۾ ڪي حوالا ڏيئي پڙهندڙن کي ذهن
نشين ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

(۱) شاه صاحب:

شاه صاحب جي ڪلام جي پڙهڻ مان پتو پوي ٿو ته
هن گمراهيءَ کان بچڻ ۽ هدايت حاصل ڪرڻ لاءِ محمد رسول الله
صلعم جي تعليم کي سمجهڻ ۽ مڃڻ ضروري ڄاتو آهي. هو
چوي ٿو ته:-

وحده لا شريك له، جذهين چيو جن،
تن مڃيو محمد ڪارئي، هيڃان مان هنين،
تڏهين منجهان تن، اوتڙ ڪونه اوليو.

شاه صاحب قرآن کي حڪمت جو مخزن ۽ اسم اعظم
جو منبع سمجهي چوي ٿو ته جيڪڏهن غور ۽ فڪر سان ان ۾
نگاه ڪبي ته ٻين درن تي وڃڻ جي ضرورت ئي ڪانه پوندي.

فڪر سين فرقان ۾، اسم اعظم ڏور،
بيادر وڃي نه ووڙ، اي امل اڀائين سڃي.

اهڙيءَ طرح شاه صاحب حقيقت جي جوءَ ڏسڻ، انساني
معراج تي رسڻ، غير کان آڃو ٿي حق جو مشاهدو مائڻ، پرين
پسن بابت جذهين گفتگو ڪري ٿو ته مولانا روم جو حوالو ڏيڻ
ضروري ڄاڻي ٿو، چوي ٿو ته:-

طالب قص، سونهن سر اي رومي جي روءِ،
جنين ڏئي جوءِ، تنهن ڪچيو ڪين ڪي.

.....

طالب قصر، سونهن سر رومي جو آهي،
تاڙي جي لاهي، ته منجهين مشاهدو ٿئي.

.....

طالب قصر، سونهن سر، ايءَ روميءَ جي رهاڻ،
پهرين وڃائي پاڻ، پوءِ پسڻ پرينءَ کي.

.....

(۲) ڊاڪٽر محمد اقبال:

اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر صاحب جي خيالات جو سرچشم فيض
به رسول عربي، قرآن شريف ۽ مولانا روم آهن. پيغمبر بنسبت
ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو ته:-

بمصطفیٰ برسان خود، را که دین هم اوست،
اگر به اونه رسیدی، هم بولهی است.

.....

مقام خویش اگر خواهی درین دیر،
بحق دل بسندو راه مصطفیٰ گیر.

.....

ڊاڪٽر صاحب جا خيالات قرآن بنسبت جيڪڏهن معلوم
ڪرڻ گهرندا ته انهن جو پتو سندس هيٺين اشعار مان بڻجي سگهندو.

ميري اشعار مين پهنس ڪر نه ره جا،
اگر توسالک- راه يقين ڪر .
گذر جا تو مري بزم سخن سر،
ره قرآن مين گاءِ اولين هر .
جو تو اس طرح قرآن تک پهچ جائي،
تو حاصل دولت دنيا و دين هر .
محيط ڪائنات دل هر قرآن،
نظر کي آخري منزل هر قرآن.

.....

جز بقرآن ضعیفی رو باهی است،
فقر قرآن اصل شهنشاهی است.

.....

داکتر صاحب مولانا روم لاء جا عزت ۽ عقیدت رکھی
تو ان جو پتو سندس ھٻٻن اشعار مان پئجي سگھندو ھو چوي
تو تہ:-

باز بر خوانم فیض پیر روم،
دفتر سرپرستہ اسرار علوم،
پیر رومی خاک را اکسیر کرد،
از غبارم جلوه ها تعمیر کرد،
جان اواز شعلہ ما سرمایہ دار،
من فروم یک نفس مثل شرار،
موجم و در بحر او منزل کنم،
تا در تا بندہ حاصل کنم.

.....

مٿي ذکر ڪيل حوالن مان پتو پئجي سگھي ٿو تہ ٻئي
ساڳين چشمن فيض مان سیراب ٿيا سندن ڪلام تي وڌيڪ غور
ڪرڻ بعد اهو بہ معلوم ٿيندو تہ ٻنهي جي سامهون انسان ذات
جي ترقي ۽ اصلاح جا مقصد هئا، گهري نظر وجهڻ بعد پڙهندڙن
کي اهو ضرور معلوم ٿيندو تہ انهي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ
ٻنهي جدا جدا رستا ۽ راهون ڏسيون آهن. مٿي ذکر ڪيل
مماثلت ڏيکارڻ بعد آءٌ سندن اختلاف کي هيٺ پيش ڪندس.

شاه صاحب جو نقطہ نگاہ:-

(۱) وحدت مذاھب.

شاه صاحب مسئلہ وحدت الوجود کي معین ڪري وحدت

مان ڪثرت جي پيدا ٿيڻ جو قائل هو. هن ڪثرت جي علاحدہ هستي نہ ٿي معنيٰ ۽ ان کي صرف وحدت جو مظهر ڪري ٿي سمجھائين.

هن وٽ ”سو پرين سو پساه، سو ويري سو واهرو“ جو عالم هو. هن پڙاڏي ۽ سڏ کي ساڳي شي ڪري ٿي سمجھيو ۽ چيائين ٿي تہ:-

”هئا اکھين گڏ، ٻڌڻ ۾ بہ ٿيا.“

هو دو بينائي دور ڪري پيائي کي ٻارڻ جي هدايت ڪري ٿو ۽ چوي ٿو تہ:-

وحده لاشريڪ لہ، اي هيڪڙائي حق،
پيائيءَ کي پڪ جن وڌو، سي ورسيا.

ان ذات حقيقيءَ جون ڪوڙين ڪاٻاڻون ڏٺيون هئائين ۽ انهي جا ڌارو ڌار درس بہ ڪيا هئائين. هن کي نابوديءَ نيئي اهو اعليٰ ڪيو هو جو ڪر ۾ بہ پرين پي پاڻ پسائين تنهن ڪري هو دنيا جي مڙني مذهبن جي بنيادي وحدت جو قائل هو ۽ مذهبن جي بنيادن تي انسانن ۾ اختلاف عين اسلام جي بنيادي اصولن جي خلاف ٿي سمجھيائين. هو ”صوفي لاکوفي“ هو ۽ صرف وصال جو ورق پڙهيو هئائين. پي لات ڌري جيتري بہ ٻڌڻ لاءِ تيار نہ هو. هن سان جن جو وير هو، هي انهن جو واهرو ۽ مددگار هو. هن رب العالمين کي پيار ڪيو هو تنهن ڪري هن جيڏانهن ٿي نظر ڪئي تہ سچن ٿي سامهون آيس. هن وٽ شڪ ۽ گمان هئا نہ ڪونه. هن مذهبن جي نالي ۾ انسانن کي جدا ڪندڙ ماڻهن کي ڪو وسج ڪري ڏکيو آهي. هن انسان ذات جي جملي مرضن جو علاج، محبت ۽ پيار جي نسخي ۾ ڏنو. چوي ٿو تہ:-

ڪنيس ڪوچن، نن طبيب نہ گڏيا،
ڏيني ڏنپ ڏين، سائان ڏيل ڏکيو.

(۲) سنڌين جي قوميت:

هن ساري انسان ذات کي قرآن جي آيت مطابق هڪ جماعت ڪري ٿي سمجهيو ”ڪان الناس امته واحدت.“

ليڪن سڃاڻپ ۾ سهوليت لاءِ گذ ٿي ترقي ڪرڻ لاءِ هو قرآن جي ٻي آيت مطابق ”وجعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا.“

سنڌين کي جدا گانه قوم ڪري سڏڻ کي گناه نه سمجهندو هو. سنڌين جي جدا هستي قبول ڪرڻ مان سندس مقصد انساني تعريف جو نه هو، بلڪ بين الاقواميت تي پهچڻ جو ڏاڪو هو.

هن گهڻو ڪري ماري سنڌ گهمي ڏني هئي، ملڪ ۾ غربت، جهالت ۽ ڏک هر طرف گهڻو ڏٺو هئائين، سنڌي عوام جي حالت ڪسمپرس واري هئي، چوڌاري جڏهن نظر ٿي ڪيائين ته قومن جا قافلا ترقيءَ جي سفر ۾ اڳتي وڌي ويل هئا پر سنڌي اڃا نياڳ جي ننڊ ۾ مٿن جيئن منهن ويڙهي ستا پيا هئا. هو ”چوراندورا“ هئا جن جو مائٽ مٽ ڪونه هو. سندن پاڙي وارن کي پروڙ ڪانه هئي ته سندن رات ڪا رنج ۾ ٿي گذري، تنهن ڪري هن سڀني ”سورن وارين“ کي پاڻ ۾ بچار ڪرڻ، قوم ۾ ملڪ جا درد ۽ دک اورڻ، ”ڏکين جي مڙي پٺڻ ڪرڻ“ واسطي اتحاد سنڌي جو آواز اٿاريو. انهي خيال ۾ اهڙو مڃو ٿي ويو جو هن مذهبن جا مصنوعي ويڇا وساري ڇڏيا ۽ سڀني سورن وارن کي گڏڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سڪن وارن کي مخاطب ٿي چيو ته:-

اڻ ڏکڻيون ڏکن جي، ڪوه ٿيون پٿر پون،
 ناه اوراتو ان کي، ٿيون لوڪ رياتون رون،
 پٺڻ پيڙيون هون، پيار تنهن جا پڌرا.

هن سنڌ جي مارئيءَ کي عمر ڪوٽ جي غلامي واري زندگيءَ کان آجو ڪري ملير جي آزادي واري دنيا ۾ وٺي وڃڻ

پنهنجو نصب العین مقرر ڪري ڇڏيو هو. پاڻ کي سنڌي عوام
يعني مارن جو هڪ فرد سمجهي ويٺو هو ۽ چيائين ٿي ته ”جيها
جي تيهه مون مارو مڃيو.“ هن ور ور ڏيئي چيو ٿي ته

”اچو سورن وارن، ڪريون سورن جي پچاره“

اهڙيءَ طرح ”ديسي سين ڪجن، پر ديسي ڪهڙا پرين.“
پر سندس تعليم جو مکيه جزو رهيو ٿي، ان مقصد يا هاڙهي ڏي
هلڻ لاءِ هن جي نظر ۾ صرف اندر جي اڌ وارن کي هلڻو هو.

(۳) حب الوطني:

شاه صاحب جي ساري فلاسفي وطن جي بنياد تي بيهاريل
هئي. وطن جي حب کي هن ايمان جو جزو ڪري ٿي سمجهيو.
هن کي ذاتي تجربي ۽ تواريخ جي معلومات مان پروڙ پئجي
چڪي هئي ته اعتقاد جي بنياد تي قوم جو ٺهڻ انهيءَ وقت جي
ماڻهن جي ذهني معيار جي مطابق نه هو ۽ انهي قسم جا خيالات
هوا ۾ ڪوٽ اڏڻ جي برابر هئا، کيس معلوم هو ته ماڻهن جي
چوڻ ۽ ڪرڻ ۾ هميشه تفاوت پي رهيو آهي. هڪ هنڌ اهڙي
گالهين کي نظر ۾ رکي چيائين ٿي ته:

اندر ڪوڙو ڪانءُ، ٻاهر ٻولي هنج جي،
اهڙو ٺلهو ٿانءُ، پڇي چو نه پورا ڪرين.

هو وطن جي مرسبز ٿيڻ ۽ عوام جي سکئي ٿيڻ لاءِ دعا
گهري چوي ٿو ته:

”وطن وسائج ته سنگهارن سک ٿي.“

پنهنجي ديس جي ماڻهن لاءِ کيس جيڪا محبت هئي ان
جو اندازو هيٺين بيتن مان پئجي سگهندو

”گالهیون ڪندي ڪاڪ جون، ڪوڙها پيس ڪڙي.“

”سندي سنگهارن، جوءَ جي جیاري جڙڙن.“

”جیها جي تیها، مون سارو میجا.“

”تر ٿر اندر ٿانءُ، ونهين ويڙهيچن جو.“

هڪ هنڌ حڪمران قوم جي فرد کي مخاطب ٿي چوي

ٿو ته:—

آءُ ڪيئن ڇڏيان سومرا، تن پنهورن پچار
جر جنهن جي جان ۾ لڳي ريءَ لهار
ميخون محبت سنديون، هٿڙي منجه هراڻ
پڪا ۽ پنوها، ڏٺي مون ڏينهن ٿيا.

هو ڪٿي به هوندو هو ته وطن ياد هوس چوي ٿو ته:—

”قسمت آنديون ۽ ونجڙيون وطن سندن روھ.“

”پري پنن جي پاڻ، پسان ملڪ ملير جو.“

”ڪريان ٻي نه ڪن، ويندس وطن سامهون.“

هن کي سدائين سنڌ تي سڪار ۽ سک جو اونو رهندڙ هو. هن سنڌي عوام کي ويڙهيچا، وطن چاؤل، پنوها، مارو اباڻا وغيره جي نالن سان ڏوڻي سندن آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ دعائون گهريون آهن. هن کي حڪمران طبقي ۽ ڌارين جي طاقت توڙي علمي لياقت جو به حال معلوم هو ۽ پنهنجي عوام جي ڪمزورين ۽ بي سروسامانين جو به پتو هو تنهن ڪري ظاهري حالتون اميد افزا نه ڏسي هو قدرتي ۽ بين الاقوامي تبديلين ۽ انقلابن ۾ اميدون ۽ آسرا رکي پئي هليو، کيس هميشه اميد پي رهي ته ضرور

تبدیلی جي مند ايندي انقلاب جا منڊل وڃندا نئين تحرڪن جا
ڪڪر قلب جون ڪسون لاهيندا. ظلم ۽ ستم کان ستايلن دلين
۾ وري نئون روح پوندو، گوندر لهندا، موزي ۽ ڏڪاريا ڏيهن
مان ويندا، هاري همٿ ڪري ملڪ جي سڪل (ستل) ۽ سخت
زمين (دلين) کي انقلاب جو هر ڏئي حقيقي آزاديءَ جو ٻج وجهي
سک ۽ سلامتيءَ جو فصل لهندا.

(۴) دين ۽ سياست جي علحدگي:

شاه صاحب اسلامي تاريخ جي روشنيءَ ۾ دين ۽ سياست
گڏي هلائڻ جا نقصان ڏسي چڪو هو. هن کي معلوم هو ته
مسلمانن جي ڪثرت وٽ نه صحيح اسلام جو تصور باقي رهيل
هو ۽ نه حڪمران طبقي ۾ خدا شناسي ۽ خدمت خلق جو جذبو
موجود هو. جو حڪومت کي اسلامي طريقي هلائڻ بلڪه دين
کي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ مروڙي ڪتب پي آندو ويو. دين
جي اثر هيٺ حڪومت هلائڻ وارا ماڻهو ئي گذر ڪري ويا.
هڪ هنڌ انهن حالتن کي نظر ۾ رکي چوي ٿو ته:-

ويا سي وينجهاڻ، هيرو لعل وٺدين جي،
تئين سندا پويان، سڀهي لهن نم سار،
ڪئين ڪت لهار، هاڻي انهن پيڻيءَ.

هن ڏٺو پئي ته دين ۽ ان جي شريعت کي حڪمران
طبقي جي سياح ڪارين لڪائڻ، طاقت ۽ اقتدار قائم رکڻ لاءِ
اوزار ڪري پي ڪتب آندو ويو. هن کي ان وقت جي ملن جو
پورو پتو هو ته حاڪمن جي چوڻ تي، ڪيئن نه مذهب کي
مروڙي مروڙي ظاهر ڪيائون، اهڙن ماڻهن لاءِ چيائين ٿي ته:-

فريا ڀسي ڦيڻ، ڪرين ڪير نه چڪيو،
دنيا خاطر دين، وڃائي ولها ٿيا.

هن کي پتو هو ته شخصي ۽ طبقاتي مفاد عوام جي مفاد جي مخالف هئا تنهن ۽ ري وڏين ملڪيتن ۽ اقتدار رکڻ وارا حاڪم جڏهن مذهب جو نالو وٺندا هئا ته ان ۾ ڏاڍا سچائي ڪانه هئي، هو صرف عوام کي ڏوٻي ڏيڻ لاءِ مذهب جي نالي ۾ آڙ وٺڻ جي نيت سان اهڙا آواز اٿاريندا هئا. انهي لاءِ شاه صاحب چوي ٿو ته:-

ڏيئڻ ماڻهن مان ۽ خودي ۽ خدا،
هن تراڙين جاءِ، ڏانهن هڪ ميل ۾.

(۵) مدافعا ذهنييت:

شاه صاحب ڪڏهن به سواءِ پاڻ پڄاڻي ۽ غلاميءَ کان آزادي حاصل ڪرڻ جي تلوار کڻڻ جي صلاح نه ڏني، هو اگرائي ۽ ارم زورائي، پوءِ اها کڻي ڪهڙي به نالي ۾ هجي، جي برخلاف هو. هو جنگ جو پا نه هاليسي جي مخالف هو. ان بابت ان جي خيالات جو پتو سندس هيٺين بيتن مان پئجي سگهندو:-

هو چوڻي تون ۾ چو، واتان ورائي،
اڳ اگرائي جوڪري، خطا سوڪائي.

ليڪن ان مان اها معنيٰ ڪڍڻ غلطي ٿيندي ته هو بزدليءَ جي تعليم ڏئي ٿو ۽ پاڻ پڄاڻي ۽ آزادي هٿ ڪرڻ يا قائم رکڻ لاءِ سر جي ست هنڌ کان ڪپائي ٿو ان لاءِ سندس هيٺيون بيت شاهد آهي:-

هٿن هڪلڻ، پيلي سارڻ، مانجهيان اي مرڪ،
وجهن ڪين نه فرق، رڪ وهندي راند ۾.

حق لاءِ لڙندڙن ۽ آزاديءَ جي پروانن جي باوي ۾ هڪ
هند چوي ٿو ته:-

آيا اجارين، تيغون تراريون تپورا،
سانگيون سائين هٿ ۾، ڪلهنون نلاهن،
اپائي آهن، مھائي مرن تي.

ميدان ڪارزار ۾ مخالف جي طاقت، لشڪر ساز ۽ سامان
جو ڪوب اثر نٿو پوي، هو پڙ ۾ پڙا ٿين واري سور کي شاباش
چئي بي هم تن ۽ ڀڄي ويندڙن کي ننڍي چوي ٿو ته:-

ڀڄي آئين ڀڄڻا، لڄائين مون سين،
وينون وجهن وينن منهن مٿاها جنا.

ڊاڪٽر اقبال جو نقطہ نگاہ:-

(۱) وحدت الشھود:- اسلام جي برتري مذاھب

عالم تي:-

ڊاڪٽر صاحب، برعڪس شاه صاحب جي، مسئلہ وحدت
الوجود کي قومن جي ترقيءَ جي راھ ۾ رکاوٽ ٿو سمجھي. هن
جي نزديڪ انسان جو آخري ڪمال هن ۾ نه آهي، ته پنهنجي
هستي فنا ڪري هتيءَ مطلق ۾ جذب ٿي وڃي، بلڪ شرف
انسانيت انهي ڳالهه ۾ آهي ته آدسي پنهن جي اندر خودي پيدا
ڪري خود ذات مطلق کي پنهن جي اندر جذب ڪري وڃي،
هو چوي ٿو ته:-

خودی کو کر بلند اتنا کہ ہر تقدیر سے پہلے،
خدا بندہ سے خود پوچھے بتا تیری رضا کیا ہے.

(بال جبریل)

ڊاڪٽر صاحب يورپ جي فيلسوف هيگل تي انهي واسطي
سخت نقط چيني ڪري ٿو جو هو مسئل وحدت الوجود جو حامي هو
۽ سندس لاءِ چوي ٿو ته :-

طائر عقل فلڪ پرواز اوداني ڪم چيست،
ماڪيان ڪمزور و مستي خايه گيرد بے خروس.

(پيام مشرق)

انهي سبب ڪري يونان جي حڪيم افلاطون کي سندس
بي ثباتي دنيا جي رايُن سبب ”راهب ديرينه“ ۽ ”از گزروه گو
سفندان قديم“ سڏي ٿو ڇاڪاڻ ته هن جي نظر ۾ اهڙا خيال
قومن ۾ زندگي ٿئا ٿوڪين سورگو انهن کي موت جي ننڊ ۾
سمهارين ٿا.

ڊاڪٽر صاحب نابوديءَ جي برخلاف آهي شاه صاحب
وانگر ته :-

”نابوديءَ نه ٿي وڃي عبد کي اعليٰ ڪيو.“

کي ٿو مڃي هو خوديءَ ۾ سڀ ڪجهه ڏسي چوي
ٿو ته :-

پيڪر هستي ز آثار خودی ست،
هرچ مې بيني ز اسرار خودی ست،
وانمودن خویش راخوئے خودی ست،
خفته در هر ذره نیروئے خودی ست.

.....

قطره چون حرف خودی ازبهر کند،
هستیءَ بے مایه را گوهر کند،
کوه چون از خود رود صغرا شود،
شکوه سنج جو شش دریا شود.

ڊاڪٽر صاحب انسان جي انفراديت جو زبردست حامي آهي، ۽ بني نوع انساني جي ترقيءَ ۽ اصلاح لاءِ ”انسان ڪامل“ جي رهبري جي ضرورت محسوس ٿو ڪري، سندس نظر ۾ مذهب اسلام (جو دين فطرت آهي) جا پيرو مسلمان ٿي اها رهبري ڪوڻ جا لائق آهن. سندس خيال ۾ مسلمان دين فطرت جا پاسبان، فڪر ۽ عمل جي وحدت جا منبع آهن هن جي نگاه ۾ انسان ذات جي موجوده مصيبتن کان نجات صرف مسلمانن جي ذريعي حاصل ٿي سگهندي. ان ڪري هو چوي ٿو ته:-

تو نه مٽ جائیگا ابران کے مٽ جانے سے،
نقشہ مـمـے کو تعلق نہیں پیمانے سے،
چشم اقوام سی مخفی ہے حقیقت تیری،
ہے ابھی محفل ہستی کو ضرورت تیری،
زندہ رکھتے ہے زمانی کو حرارت تیری،
کب کو قسمت امکاں ہے صداقت تیری،
ختم کا ہے کوہو کام ابھی باقی ہے،
نور توحید کا اتمام ابھی باقی ہے۔

(بانگ درا)

(۲) مسلمانن جي جداگانہ قوميت:

ڊاڪٽر صاحب مٿي ڏيکاريل نظريي جي ڪري مسلمانن کي دنيا جي ٻين قومن کان مذهب جي بنياد تي جدا جدا قوم ڪري ٿو سمجهي. ملڪ، نسل، رنگ وغيره جي بنيادن تي قومن جو نظريو سندس اڳيان فرسوده ۽ نقصان ڏار آهي. سندس انهي خيالن جي شهادت سندس هيٺين بيتن مان پئجي سگهندي:-

قلب ما از هندو روم شام نيست،
مرز بوم او بجز اسلام نيست،

با وطن وابستہ تقدیر اہم،
 بر نسب بنیاد تعمیر اہم،
 ملت مارا آسائس دیگر است،
 این اساس اندر دل ما مضمراست،
 مدعائی ما، مال ما یکست،
 طرز اندازو خیال ما یکست،
 ماز نعمتھائی او اخوان شدیم،
 یک زبان و یک دل و یک جان شدیم۔

(رموز خودی)

بي هنڌ ٻانگ درا ۾ هيٺين طرح چوي ٿو:—

۴ ٻنهي ملٽ ۾ قياسي اقوام مغرب سے نه ڪري،
 خاص ۾ ترڪيب ۾ قوم- رسول هاشمي،
 ان کي جمعيت ڪا هئ ملڪ و نسب ۾ رانحصار،
 قوت مذهب سے مستڪم هئ جمعيت تری،
 دامن دين ۾ اٿهه سے ڇهون ٿا تو جمعيت ڪهاڻ،
 اور جمعيت ۾ ٻوٽي رخصت تو ملٽ بهي گئي،
 قوم مذهب سے هئ، مذهب جو نهين تم بهي نهين،
 جذب باهم جو نهين، محفل انجم بهي نهين۔
 (ٻانگ درا)

(۴) وطن پرستي جي مخالفت:

ڊاڪٽر صاحب قوميت جي نظريي جو بنياد مذهب تي
 رکندي، حب الوطني کي بت پرستي سان تشبيه ڏيندي، ان کي
 مذهب لاءِ زهر قاتل ٿو سمجهي. موجوده زماني ۾ دنيا جي قومن
 جي باهمي جهڳڙن جو بنياد انهي ڳالهه کي ٿو سمجهي تجارت
 جي فروغ واسطي ٻين ملڪن کي قبضي ۾ آڻڻ جو ڪارڻ به انهي

کي ٿو ڄاڻي، انسان ذات کي ڪن ملڪن ۾ محدود ڪري ان کي ٽڪرن ۾ وراهن جي برخلاف آهي مسلمانن کي مشورو ڏئي ٿو ته ڪنهن خاص ملڪ سان دل نه ٻڌن، بلڪ ساري دنيا کي پنهنجو وطن ڪري ڄاڻن. سندس انهيءَ خيال جي تائيد ان جي هيٺين بيتن مان ٿئي ٿي:-

ان تازو خدائون مين بڙاسب سڄي وطن هي،
جو پيرهن اسکا هي. وه مذهب کا کفن هي،
اقدوام جهان مين هي رقابت تو اسي سڄي،
تسخير هي مقصود تجارت تو اسي سڄي،
هو قيد مقامي تو نتيج هي تباهي،
ره بحر مين آزاد وطن صورت ماهي.

.....

رهي گا راوی و نیل و فرات ۾ کب تک،
ترا سفینه کس هي بحر بیکراں کي لئي.

.....

جوهر مایا مقامی بستم نیست،
باده تندش بجائے بستم نیست.

.....

مسلم استی دل با قلمی مبند،
گرم مشوازه جهان چون و چند.

.....

هي ترک وطن سنت محبوب الاهي،
دے تو بهی نبوت کی صداقت کی گواہی.

دنيا جي انهن قومن لاءِ جي وطن تي بنياد ٿيون رکن
هيٺين طرح فرمائي ٿو:-

ان چنان قطع اخوت کرده اند،
 بر وطن تعمير ملت کرده اند،
 تا وطن را شمع محفل ساختند
 نوع انسان را قبائل ساختند
 مردمي اندر جهان افسانه شد
 آدمي از آدمي بيگانه شد
 روح از تن رفت و هفت اندام ماند
 آدميت گم شد و اقوام ماند

(موز خودی)

(۴) مذهب ۽ سياست جي اجتماعيت:

ڊاڪٽر صاحب دين کي دنيا جي ڪاروبار کان علحده
 ٿي رکڻ گھري، هو اسلام کي منظم دين ڪري هر مسئلہ زندگي ۽
 پر ان جي رهبري ضروري سمجھي ٿو، هو انهيءَ رستي زمين تي
 عدل ۽ انصاف قائم ڪري، امن ۽ سلامتي قائم ڪرڻ گھري
 ٿو، اڄوڪي دنيا جي دستور، جنهن ۾ سياست کي مذهب کان
 علحده ڪيو ويو آهي پسند نٿو ڪري.

هن جي نظر ۾ سياست ۽ حڪومت دين کان جدا ڪرڻ
 بعد بي روح ٿي پئي آهي ۽ ڪاغذي عهدنامن، قانونن ۽ قاعدن
 مان جان نڪري ويئي آهي انهي جي تائيد ۾ سندس هيٺيان بيت
 شاهد آهن:-

سري نگاهه ميں هي ۽ سياست - لادين،
 ڪنيز اهر من ودون نهاد، مرده ضمير،
 پوئي جو ترڪ ڪليا مے حاڪمي آزاد،
 فرنگيون کي سياست مے ديوي زنجير،
 متاع غير ۽ پوئي مے جب نظر انکي،
 تو هين پر اول لشکر ڪليسيا کي سفر.

(ضرب ڪليم)

پوئى دين و دولت ميں جس دم جدائى،
پوس کى اميرى، پوس کى وزيرى.

هو گذش اسلامي دور جي ياد مسلمانن کي تازه ڪرائي
ٿو ان وقت لشڪر جو سپه سالار ۽ مسجد جو امام ساڳيو هو
ان جي هڪ هٿ ۾ تلوار هئي ته گلي ۾ قرآن لٽڪيل هوندو
هوس، دين ۽ دنيا ٻنهي ۾ بورو هوندو هو. هو مسلمانن کي دنيا جي
امامت ڪرڻ جي تلقين ٿو ڏئي.

(۵) جراحانہ ذهبيت:

ڊاڪٽر صاحب مسلمانن کي انسانن جي رهبري جو لائق
سمجهي غلبہ اسلام آڻڻ ۽ خلافت ڪبري قائم ڪرڻ ٿو گهري.
مسلمانن کي دنيا ۾ دارالاسلام قائم ڪرڻ لاءِ جهاد جي تلقين
ٿو ڪري ۽ کين ياد ٿو ڏياري ته هو تلوازن جي پاڇي ۾ پلجي
جوان ٿيا آهن، خود سندن قومي نشان به انهي ڪري خنجر ۽
هلال ٺهرايو ويو آهي. سندس انهي خيالن جي شهادت سندس
هيٺين بيتن مان ملي سگهندي:-

يہ نکتہ سر گذشت ملت بيضا سے ہے پيدا،
کہ اقوام زمیں ایشیا کا پاسباں تو ہے.

سبق پھر پڑھ صداقت کا، عدالت کا، شجاعت کا،
لیا جائیگا تجھ سے کام دنیا کی امامت کا.

نہیں تیرا نشیمن قصر سلطانی کے گنبد پر،
تو شاہین ہے بسیرا کر پہاڑوں کی چٹانوں میں.

در کف موسیٰ همین شمشیر بود،
کار او بالاتر از تدبیر بود،
پنچ حیدر که خیبر گیر بود،
قوت آواز همین شمشیر بود.

(رموز بی خودی)

سوچا بهی هے اے مرد مسلمان کبھی تونی
کیا چیز هے فنولاد کی شمشیر جگر دار.
(ضرب کلیم)

آ تجھ کو بتائون مین تقدیر اہم کیا هے،
شمشیر و سنان اول طائوس و رباب آخر،
(بال جبریل)

شاہ صاحب ۽ ڊاڪٽر صاحب جي نظرين جي هن مختصر
وضاحت مان ظاهر آهي ته ٻنهي پنهنجي نقطہ نگاہ کي انسان
نات جي ترقي ۽ اصلاح ٿي گهري. انهي واسطي قومن کي بيدار
ڪري منجهن روح ڦوڪڻ ٿي گهريو. جيتوڻيڪ سندن طريقہ ڪار
لڳ هو! ليڪن ڪيترا نقطا ساڳيا ڏسيائون ٿي. مثلاً:-

(۱) عشق جي تلقين:

ٻنهي وٽ هر قومي مرض جو علاج عشق قرار ڏنو ويو
هي. سندن چوڻ هو ته عشق کانسواءِ انسان بي جان آهي جيستائين
ڪن قومن عشق جي شراب مان ڍڪ نه پيتو آهي ان وقت تائين
و ڪوبه وڏو ڪم ڪري نه سگهندا.

شاه صاحب فرمائي ٿو ته:-

جٿان وهي تٿان واٽ، ڪپر پڇن ۽- وڙبون،
جن کي سڪ ساھڙ جي، سي گھيڙ پڇن نه گھاٽ،
جن کي عشق جي اسات، سي واھڙ پائين وڪڙي.

.....

پاڻ ڪڇ پاڻ سين، وسلا وڃاء،
عشق ساڻ آناء، پير پريان جي پار ڏي.

.....

سڪن انئين نه سڏ، جيئن لکيولیکا پائين،
ٻئي پريان جي نه ٿئين، مٿي اڱڻ اڏ،
اي پڻ ڪوڙي سڏ، جيئن کليو کايو سمھين.

.....

ڊاڪٽر صاحب چوي ٿو ته:-

عشق ڪم ۽ بين معجزات سلطنت و فقر و دين،
عشق ڪم ۽ ادنيٰ غلام صاحب تاج و نگين،
عشق مڪان مڪين عشق زمان و زمين،
عشق سراپا يقين اور يقين فتح باب،
در جهان هم صلح و هم پيڪار عشق،
آب حيو، تيغ جوهر دار عشق،
جب عشق مڪھاتا ھم آداب خود آگاهي،
ڪھلتے ھين غلامون پر اسرار شهنشاهي.

(۲) قرباني:

ٻنهي صاحبن جو چوڻ آهي ته خطرن کي منهن ڏيڻ ۽
تڪليف برداشت ڪرڻ کان سواءِ ڪابه قوم ترقي نڪري نه
سگهندي.

شاه صاحب فرمائي ٿو ته:-

سڪڻ ۽ سوري ٻئي اکر هيڪڙي،
وهڻ واڙين تي ڪارڻ ضروري،
ٻنهي جي پوري، جيءَ ڏني ريءَ نه جڙي.

.....

پهرين ڪاتي پاءُ، پچ پورو پريشو
ڏک پريان جو ڏيل ۾ واچت هيئن وچاءُ،
سيخن مان پچاءُ، ٻئي نالو گير ۽ ٻينهن جو.

ڊاڪٽر صاحب چوي ٿو ته:-

”ميٺا بزم بر ساحل ڪم آنجا.“

حيات بر ڪناره نرم خيز ست،
بدر يا غلط باموجش در آويز،
حيات بخاودان اندر ستيز است.

(۳) خود شناسي:

ٻنهي صاحبن هڪ مشهور حديث ته:-

”من عرف نفسه فقد عرف نفسه.“

مان سبق وٺي قوم کي پاڻ سڃاڻڻ جي تلقين ڪئي آهي.
شاه صاحب فرمائي ٿو ته:-

پيهي جان پاڻ ۾ ڪيم روح رهائ،
ته ڏکو ڏونگر ڏيهم ۾ نڪا ڪيچن ڪاڻ،
ٻنهن ٿيس پاڻ، سسئي تان سور عنا.

.....

هوت تنهنجي هنج ۾، ٻجين ڪو ٻيهي،
 ”وفي انفسڪم افلا تبصرون“ سو جهي ڪر سهي،
 ڪڏهن ڪانه وٺي، هوت ڪولڻ هٿ تي.

.....

اسين سڪون جن کي، مي تان اسين پاڻ،
 هان وڃ گمان، صحي سڃاتا سنڀرين.

ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو ته:-

ييني جهان را خود را نه ييني،
 تا چند نادان غافل نشيني.

.....

ڊهونڏهنن والا ستارون کي گذر گاهونڪا،
 اپني افڪار کي دنيا مين سفر ڪر نه سکا،
 اپني حڪمت کي خم و ٻيچ مين ايسا الجها،
 زندگي کي شب تاريڪ سحر ڪر نه سکا،
 جس نه سورج کي شعاعون ڪو گرفتار ڪيا،
 آڄ تڪ فيصل نفع و ضرر ڪر نه سکا.

انهن متفق نقطن جي علاوه ٻنهي جي تعليم جا ٻيا ڪي
 پهلو بلڪن هڪ ٻئي جي برعڪس آهن. مثلاً شاه صاحب جي
 تعليم مساوات ۽ جمهوريت طرف ڇڪي ٿي مگر ڊاڪٽر صاحب
 فسطائيت ۽ قومي برتري جو سبق سيکاري ٿو.

شاه صاحب سنڌين کي دنيا جي قومن اڳيان بنا ڪنهن
 مذهب ۽ ملت جي تميز جي آزاد ۽ ترقي يافتہ ڪري هڪجهڙي
 درجي تي آڻڻ گهري ٿو ته ڊاڪٽر صاحب وري مسلمان

شجاعت، عدالت وغيره جي ذريعي ٻين قومن جي ليڊرشپ ڪرائڻ گهري ٿو. جنهن هٿلر، نسل جي بنياد تي جرمني جي ٻين قومن تي ليڊريءَ جو قائل هو تنهن ڊاڪٽر صاحب وري مسلمانن (پنجابي) کي مذهبي بنياد تي امامت ڪرائڻ گهري ٿو. ڊاڪٽر صاحب چن ته ”ان اکر ڪم عندالله اتفاق ڪم“ کي وساري ڇڏي ٿو، انهي جي برعڪس شاھ صاحب چوي ٿو ته:۔

”ڪانه پڇي ٿو ذات جي آيا سي اگهياه“

فصل ستون

شاه صاحب جا مذهبي رايا

مورڪ مام نه ٻجهڻا، هيڏانهن هوڏاهن ڪن،
سي ڪيئن پرين پسن، ڪٿر جي اکين ۾.

.....

انسان ذات جي ڀلائي ۽ بهتري، درستي ۽ ترقيءَ لاءِ
جي راهون ۽ رستا، طريقا ۽ تجويزون ابتدائي آفرينش کان وٺي
اڄ تائين نسل انساني جي خير خواه ۽ سمجهدار مفڪرن طرفان
سوچيا يا رٿيا ويا آهن انهن مان مذهب به هڪ مکيه رستو يا
طريقو آهي.

”واتون ويه ٿيون، ڪو به ڄاڻان ڪيڏانهن ويا.“

جيتوڻيڪ مذهب جو اصل مقصد ۽ مراد انساني اتحاد ۽

ترقي هو:-

تان ڪا ڪاٺي ٻاهه وٺن ۾ وصال جي،
دو بينائي دور ڪري، معرفت ملهائ،
سڀريان جي سونهن ۾ رخنو ڪونه رهائ،
اک اشهد چاءِ، ته مسلمانن مائٽين.

پر قدرت جون ۾ مکيه طاقتون-خير، ۽ شر، چڱائي ۽ مٺائي، هر جڳهه ۽ هر ڳالهه ۾ ڪارڪن تي اثر انداز ٿينديون نظر ٿيون اچن. تن جي زد کان مذهب به خالي نه رهيو آهي. جيڪڏهن غور سان ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته هڪ طرف اگر مذهب انساني ترقيءَ ۾ مدد ۽ معاون ٿي ڪم آيو آهي، ته ٻئي طرف انساني فطري ڪمزورين ۽ خامين ان کي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد جي حصول لاءِ هٿيار بڻجي پئي ڪتب آندو آهي. جيڪڏهن مذهب هڪ طرف وحدت ۽ محبت انساني توڙي خدمت خلق جو ڪم ڏنو آهي ته ٻئي طرف ان جي نالي ۾ انسانن ۾ تفریق ۽ ڪلفت، ظلم ۽ استبداد، وهم پرستي ۽ جهالت کي به ڪافي تقويت پهتي آهي.

مذهب بذات خود مقصد ۽ مراد نه آهي ليڪن مقصدن کي حاصل ڪرڻ ۾ نتيجن تي پهچڻ جو آلہ ۽ اوزار آهي. جنهن جي افاديت جو سارو دارو مدار انهي کي ڪم آڻيندڙن تي آهي، ڇاڪاڻ ته ان کي خير لاءِ ڪم آڻين ڇاهين ته شر لاءِ.

جهڙي طرح بدن انساني کي تندرست ۽ توانا رکڻ، مرضن ۽ بيمارين کان آجي ڪرڻ لاءِ حاصل ڪيل تجربن، معلومات ۽ علاجن جي مجموعي کي علم طب سڏجي ٿو ۽ ان ۾ ابتدائي آفرينش کان وٺي آب هوا، ملڪي قومي حالتن، جدا جدا وقتن ۽ زمانن جي تجربن جي بناء تي مٿي ذڪر ڪيل مقصدن جي حصول لاءِ ڪيئي نظريا ۽ طريقا جهڙوڪ ”اٽلوي“ هوميوپٿي“ ”نيچرو پٿي“ ”يوناني طب“ ۽ آريويڊڪ وغيره پيدا، ٿي چڪا آهن ايتري قدر جو هر هڪ نظريه يا طريقا علاج ۾ به مٿي چوڻيون شاخون بنجي چڪيون آهن ۽ خود انهن شاخن اندر به تشخيص ۽ علاج ۾ ڊاڪٽريڪسان نٿا ٿين.

اهڙيءَ طرح سان ڌائنات جي پيدائش، بقا ۽ زوال جي سببن، مقصدن ۽ مرادن جي معلومات، ماده ۽ روح جي علم، انسان

جي ترقي، خوشحالي ۽ امن جي حصول لاءِ مذهب مکيه طريقو
ٿي ڪتب آيو آهي.

طب وانگر مذهب به انواع ۽ تفصيلات ۾ پوڻ ڪري
جنهن جي اصل مقصدن کان دور ٿي پيو آهي. جنهن ڪري اهو
به لاتعداد ڀاڱن ۽ حصن ۾ ورهائجي ويو آهي.

ڪوڙين ڪاٺيون، تنهن جون لکن لک هزار،

جي سڀڪنهن جيءَ سڀ، درس ڌارون ڌار،

بردم تڏهن جا پار، ڪهڙا چئي ڏين ڄوان.

نتيجو اهو نڪتو آهي ته مقصدن ۽ طريقي ڪار جي وجه ۽
شناخت نه رهي آهي ۽ مذهب اتحاد جي بدران تفاق جو ڪارڻ
بي بنيو آهي، سچ ۽ ڪوڙ، صحيح ۽ غلط گڏجي پيا آهن.

هن مضمون ۾ آءٌ ڪافي الامڪان اها ڳالهه واضح ڪرڻ جي
ڪوشش ڪندس ته جنهن زماني ۾ شاه صاحب پيدا ٿيو ان وقت
مذهب تي عام طرح ۽ اسلام تي خاص طرح ڪهڙا اثر پيل هئا،
مذهب جو ڪهڙو مفهوم پئي ورتو ويو، ان کي ڪهڙن مقصدن
لاءِ ڪتب پئي آندو ويو ۽ ان مان عام ماڻهن کي ڪيتري قدر
فائدو ٿي پهتو. ڇاڪاڻ ته شاه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ جن رابن
جو اظهار ڪيو آهي انهن جي معنيٰ ۽ مطلب کي پوريءَ طرح
سمجهڻ لاءِ ان وقت جي مذهبي حالتن ۽ حقيقتن جو علم هئڻ
لازمي آهي.

شاه صاحب هڪ مذهبي گهراڻي جو فرد ۽ درويشن جي
اولاد مان.

سندس تربيت جنهن طريقي تي ٿي هئي ان موجب کيس
اسلام کي دين مڪمل ۽ بهترين لائح حيات ڪري ذهن نشين
ڪرايو ويو هو. خدا شناسي، محبت انساني خدمت خلق انجام مکيه
جزا ڏکري ٻڌايا ويا هئا.

بر وڏو ٿي آس پاس جي عملي زندگي تي نظر ڪري
ڏٺائين ته حقيقتون برعڪس ڏسج ۾ ٿي آيس ۽ ٻڌل ڪالھين ۽
ڏنل حالتن ۾ گهڻو تفاوت نظر ٿي آس.

ج صرافن لڏيو، ته تون پڻ لڏج سون،
قدر لهندءِ ڪون، نئي گڏيندءِ گڏونءِ سين.

ان وقت هن کي مسلمانن جي مذهبي زندگي ۾ ڪم و
يش هيلين قسمن جون خاميون ڏسج ۾ آيون.

(۱) مذهب جي نالي ۾ ڪالھائيندڙ حاڪمن، عملدارن،
مولوين ۽ پيرن جي قولن ۽ فعلن ۾ گهڻو تفاوت نظر ٿي آيس.
هو وڏيون ڪالھيون ڪندا هئا عمل ان جي برعڪس هون.
مذهب اسلام کي ان وقت مٿي ذڪر ڪيل طبقي جي ذات ۽
طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب پي آندو ويو. جن ڪالھين ان کي دنياڻي
عمل ۾ بين الاقوامي ۽ عالمگير شهرت ۽ حيثيت تان هيٺ
ڪيرائي ان جي ترقي پسندي، مفاد، علمي، انقلابي جذبي، وسعت
خيالي ۽ عوامي دلچسپي جي صفتن کي وڏو نقصان پهچايو هو.

اندر ڪوڙو ڌيانءِ، ٻاهر ٻولي هنجھ جي،
اهڙو ٺلهو ٿانءِ، پيچي چو نه، پورا ڪرين.

(۲) ان وقت جي ملن ۽ پيرن ۾ بي علمي، جهل، حسد،
فخر، ڪوٽاهه، نظري ۽ تنگ خيالي گهڻي ڪري پڪڙيل هئي جنهن
ڪري سندن باهمي اختلافن ۽ جهڳڙن ڪري مذهب اسلام انسان
ذات جو اتحاد ته درڪنار پر خود مسلمانن ۾ گهر گهر نفاق ۽
نفرت جو ڪارڻ بڻايو ويو هو ۽ مسلمان جدا جدا گروهن جي
مجموعي جو جم غفير بنجي چڪا هئا.

وگر ڪيو وتن، ڀرت نه چئن پاڻ ۾،
پسو پڪڙڻ، ماڻهڻان ميٺ گهڻو.

(۳) شاه صاحب کي محسوس ٿيڻ لڳو ته ان وقت جي گهڻن مسلمانن مان خدا شناسي محبت انساني، خدمت خلق جو مادو گهٽجي ويو هو ۽ انجي عيوض شرڪ ۽ جهل، خودي ۽ خود مطلبي، ڪلفت ۽ نفرت سستي ۽ ڪاهلي جاءِ گزين ٿي چڪيون هيون جنهن جو نتيجو اهو ٿي نڪتو ته جو مذهب انسان ذات کي مسڪيني، جهالت، بداخلاقي، بدامني ۽ غلاميءَ جي قعر ذات مان ڪڍي، ان کي فرخنده حوالي، صحيح سمجھ، بلند اخلاقي، امن ۽ آزاديءَ جي منزل مقصود تي پهچائڻ جو پيغام نمودار ٿيو هو سو خود چند افراد تي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد خاطر مٿي ذڪر ڪيل اسراض جي زور وٺائڻ جي ڪم پي آندو ويو.

اچو پاڻي لڙ ٿيو ڪالوريو ڪنگن،
ايندا لڄ مرن، تنهن سر مٿي هنجهرڙا.

اهڙين حالتن هيٺ جڏهن مذهب اسلام پنهنجي اوائلي قوت فروغ، ۽ انقلابي خاصيت وارو اثر گهڻي قدر وڃائي چڪو هو، تڏهن مسلمانن کي سياسي، اقتصادي ۽ اخلاقي زوال کان بچائڻ لاءِ ڪيترن عالمن کي مسلمانن جي جداگانہ قومي نظام قائم ڪرڻ، مذهب کي چند اعتقادي اصولن ۽ ڪن مخصوص عبادتن جي محدود دائره ۾ بند ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي، جهڙيءَ طرح هڪ بيمار کي شفاخانو اندر تيمارداري ۽ علاج جي ضرورت ٿئي ٿي.

اهڙي طرح هنن ملت بيضا جي حفاظت ڪرڻ جي ضرورت محسوس پي ڪئي. ليڪن تجربن مان معلوم ٿي ٿيو ته ”مرض پڙهتا گيا جون جون دوا ڪي“.

شاه صاحب انهن خامين ۽ ڪوتاهين جي ڪارڻن معلوم ڪرڻ ۽ انهن جي دور ڪرڻ لاءِ صحيح حل ڳولا ڪرڻ واسطي سنڌ جي سير تي نڪتو، ۽ ورهن جي سياحت ڪرڻ بعد جن

نتیجن تي پهتو انهن جو پتو سندس ڪلاس مان پهجي سگهي ٿو.
 اهو بهتر ٿيندو جيڪڏهن ناظرين کي اسان ان وقت جي
 مسلمانن جي مذهبي رجحانات جي مختصر تصوير پيش ڪريون جا
 شاه صاحب پنهنجي سير ۽ سفر جي دوران ڏٺي هوندي ۽ ان
 مان شاه صاحب تي جي اثر پيا هوندا ان جو به اندازو ٿي سگهندو.
 سنڌ ۾ مسلمان ان وقت هاڻي وانگر ٻن طبقن ۾ ورهيل هئا.
 هڪ هو حڪمران طبقو ۽ ٻيو هو عوام جو طبقو. پهرين
 طبقي ۾ ڪلهوڙا حاڪم، پير ۽ سادات، زميندار ۽ جاگيردار، ملا
 ۽ مولوي هئا ۽ ٻئي طبقي ۾ غريب خان، بدوش ماڻهو (مارو)،
 هاري، مهاڻا، ڪاسبي وغيره هئا.

پهرين صاحب اقتدار طبقي جي مختلف گروهن جو مختصر
 احوال پيش ڪندس. ان کانپوءِ عوام جو ذڪر ڪيو ويندو.

(۱) ڪلهوڙا حاڪم:

ان وقت جا حاڪم ڪلهوڙا هئا، جي ڪنهن وڏي ۽
 بهادر قبيلي جا سردار ڪونه هئا، سندن اقتدار ۾ اچڻ مذهب ۽
 شريعت اسلام جي نالي ۾ ٿيو هو، سندن ابتدائي شهرت پير طريقت
 جي حيثيت ۾ ٿي.

اول ۾ جيتوڻيڪ سندن وڏن ۾ پرهيزگاري ۽ سادگي ڪئي
 رهي هوندي ليڪن حڪومت ۽ ملڪيت جي فراواني سندن علمي
 زندگي ۽ اخلاقن کي بگاڙڻ کان سواءِ نه رهي هي.

ظاهري بزرگي، تصنع ۽ حڪومتي رعب جي نمائش، عياش
 زندگي گذارڻ سندن طبيعت جا جزا ٿي پيا هئا، پنهنجي طاقت،
 حڪومت ۽ مذهبي اثر قائم رکڻ واسطي هر طرح جي منصوبن،
 دغا بازين، خونريزين، بزرگن ۽ درويشن کي تنگ ڪرڻ، ويندي
 قتل ڪرائڻ ڪمان به دريغ نه ٿي ڪيائون. سندن مارو توجهه

عوام جي پلي ۽ ترقي، ملڪ جي سڌاري ۽ واڌاري جي عيوض پنهنجي حڪومت ۽ ملڪيت وڌائڻ، بزرگي قائم رکڻ تي صرف ٿيڻ لڳو. مذهب کي انهي ڪالهن جي حصول لاءِ استعمال ڪرڻ شروع ڪيائون. جهڙي طرح پاڪستان ۾ موجوده صاحب اقتدار طبقو پنهنجي طبقاتي اغراض ۽ مقاصد حاصل ڪرڻ ۽ اقتدار قائم رکڻ لاءِ باوجود انهي ڳالهه جي ته نه وڌيڪ صحيح اسلام جو تصور موجود آهي ۽ نه سندن عمل اسلامي آهي ته به مذهب جو نالو وٺي اسلامي حڪومت، مسلمانن اتحاد ۽ غلبه اسلام جا راڳ ڳائي هر طرح جا برا حڪم ڪري رهيو آهي ۽ هر آزاد خيال ۽ سندن نقطه چين کي اسلام پاڪستان مسلمانن جو دشمن سڏي ختم ڪرڻ گهري ٿو ۽ انهيءَ پاليسي کي سرانجام ڏيڻ لاءِ پنهنجي طرفدار گروهه کي مسلمانن جي جماعت (مسلم ليگ) سڏي ٻي ڪنهن به جماعت، گروهه، خيال يا نظريي کي زنده رهڻ نٿو ڏئي بغير ساڳي حالت ڪلهوڙن جي هئي.

موجوده حاڪم جيڪڏهن پنهنجي سموريءَ پاليسيءَ جو بنياد علامه اقبال جي پٺن اسلامزم جي تعليم تي رکڻ ٿا ته ڪلهوڙا وري سيد محمد ميران جونپوري جي مهديت واري نظريي تي رکندڙ هئا. تفاوت صرف مختلف زماني، حالتن، طريقي ڪارجو هو، ليڪن پنهين نظرين جي پويان ساڳيو روح حڪم ڪندڙ آهي. اگر هن وقت ”ليگيت“ جو دور دوره آهي ته ان وقت ”ميانواليت“ مشهور هئي.

(۲) پير طريقت ۽ سادات:

هي طبقو اهل طريقت جي اولاد مان هو. اگرچ انهن جي وڌڻ پنهنجي قول ۽ فعل جي بلندي ذريعي عوام جي اخلاقي حالت سڌارڻ، ماڻهن ۾ رواداري ۽ محبت پيدا ڪرڻ واسطي ڪي به گهڻائي ڪانه ڪئي هئي. ليڪن وقت جي گذرڻ ڪري جيئن ٻين مذهبي ادارن ۾ تنزل جا آثار نمايان ٿيڻ لڳا، تن

هنن بزرگن جا پويان به انهي لهر ۾ لڙهي ويا. ان وقت جي درگاهن جا اڪثر سجاده نشين پنهنجي ملڪيتن وڌائڻ، عياشي جي زندگي گذارڻ، ڪن سان سوئرن جا شڪار ڪرڻ، ذاتي اقتدار رعب ۽ اثر وڌائڻ جي دري هئا ته ڪي وري نسلي امتيازن تان پاڻ به لڙڻ ۾ مشغول هئا. شريعت يا طريقت جي ڳالهين سان سندن ڪو گهڻو واسطو ڪونه هو. منجهان گهڻن جو مشغلو پنهنجي بزرگن جي مزارن ۽ مقبرن تي ميلالڳرائي انهن تي طرح طرح بدعتي ڪمن جو رواج وجهڻ، شراب پيئڻ، جوا ڪرائڻ، چڪلن کڻڻ جي اجازت ڏيڻ، راڳ ۽ ناچ جون محفليون گرم ڪرڻ، پاڻ کي محفلن ۾ ماڻهن جي ڪنهن تي ڪٽائي ڪرڻ، وڏي ٺاٺ سان مريدن وٽ وڃي مڪڙن وانگي انهن جي ملڪيت تباهه ڪرڻ، فيض پهچائڻ کان سواءِ ٺلهيون بيعتون مريدن کان وٺڻ، وارن خون چڱون ڪترڻ، ڏاڪا وٺي ڏيڻ، گاڏا ٻڌڻ، خاص قسم جو لباس چند مريدن کي پهرائي انهن کي خلافت جا لقب ڏيڻ، ماڻهن کان پيرن تي هٿ رکائڻ، ۽ هٿن کي چميون ڏيارڻ، ڪنهن ڪرامتن جي ڊپ سان جاهلن کي ڊيڄاري منطع ڪري ڏن ۽ نذرانه وٺڻ، ٿي پيو هو.

(۳) زهيندار ۽ جاگيرون:

انهيءَ طبقي ۾ قبيلن ۽ پاڙن جا سردار ۽ وڏيرا، ارباب ۽ ڄام وقت جي حاڪمن جا عزيز، يا منظور نظر اچي ٿي ويا.

انهيءَ طبقي جي ماڻهن کي زمين ۽ ٻي جائداد جي ذريعي جا طاقت ۽ ملڪيت هٿ آيل هئي. اهو باهمي جنگڙن، ذاتي اقتدار ۽ اثر وڌائڻ، عوام کي محڪوم رکڻ، شخصي عياشين، نشن، راڳن، ٺاڄن، شڪارن، ملاڪڙن، ڪڪڙن، گهٽين ۽ تترن کي ويڙهائڻ، دعوتن ۽ ضيافتن تي خرچ ڪرڻ ۾ صاف ڪندا هئا. سندن مذهبي مشغلو پيرن کي نذرانه ڏيڻ ۽ دعوتون ڪرائڻ.

مسجدون لهرائڻ، مسجدن ۾ قرآن وٺي رکڻ، پيرن ۽ فقيرن جي قبن ۽ مقبرن جي لهرائڻ ۽ سينگارڻ تي خرچ ڪرڻ، ملن ۽ مولوين جي پرورش ڪرڻ، يارهين، عرس، عاشوره، عيد جي موقع تي پنهنجي نام ناموس وڌائڻ خاطر ماڻهن کي دعوتن تي سڏي طرح طرح جا طعام ڪارائڻ تي محدود هئا.

(۴) ملا ۽ مولوي:

انهن مان گهڻا پڙهيل ۽ ڪي تحصيل ٿيل مولوي هئا. سندن مذهبي مشغلا هيٺيان هئا. مسجدن ۾ ٻانگون ڏيڻ، نماز روح پڙهائڻ، مثلن کي ختم ڏيڻ، مينن کي غسل ڏيارڻ، نڪاح پڙهڻ، خيرات ۽ ختمن جون دعوتون کائڻ، پاڻ ۾ مذهب جي فروعاتي ڳالهين تان بحث مباحثو ڪرڻ، مخالفن تي ڪفر ۽ الحاد جون فتوائون ڪڍڻ ۽ نيڪاليون جاري ڪرڻ، مذهب جي اعليٰ اصولن کي نه سمجهي يا ڄاڻي وائي وساري فروعاتي ڳالهين کي خاص اهميت ڏيڻ، اصولي ۽ بنيادي مسئلن کان بي التفاتي ڏيکارڻ، حاڪمن ۽ وڏن ماڻهن جي سهوليت خاطر مذهب کي سروي سروي ان ۾ قبرون گهيريون ڪرڻ، ظاهر داريءَ کي اندر جي اجارڻ تي ترجيح ڏيڻ، بنا مطلب ۽ معنيٰ سمجهڻ جي قرآن ۽ ڪتاب پڙهڻ، روزا رکڻ تي زور ڏيڻ ليڪن حلال جي ڪمائيءَ تي گذر ڪرڻ جي پرواه نه ڪرڻ، ظاهري پاڪيزگي کي اخلاقي پرهيزگاريءَ کان وڌيڪ سمجهڻ، عوام ۾ محبت پکيڙڻ بدران تفاق جي باهه ٻارڻ، اسلام کي رسم، رواجن، چند عبادتن ۽ اعتقادن جي مجموعي ۾ محدود ڪرڻ، رشوتون وٺي غلط فتوائون ڏيڻ، چلم ۽ حق جي منع ڪرڻ، ناس کي جائز لهرائڻ، دهل وڄائڻ يا نه وڄائڻ کي جائز ۽ ناجائز لهرائي ماڻهن ۾ ڏقيڙ وجهڻ، راڳ چوڻ يا ٻڌڻ کي غير شرع لهرائڻ سرود وڄائڻ يا ٻڌڻ کي گناه سڏڻ، ڊگهي سڻ پائڻ

کي ناجائز قرار ڏيڻ، وار وڏا يا ننڍا روائع لاءِ جدا جدا رايو ڏيڻ، ڏاڙهي مٿ جيڏي يا خشڪي ڇڏائڻ تي بحث ڪري ڪاغذ ڪارا ڪرڻ، وارن کي رنگ ڏيئي سڪارو يا ٻاڙهو ڪرڻ جي سوال تي سخت اختلاف رکڻ، مڃڻ ڪٽرائڻ يا ڊگهيون رکڻ تي سني ۽ شيعي ٿي پوڻ تي زور ڏيڻ، عاشورن ۾ ماتم ڪرڻ يا نه ڪرڻ، نماز ۾ هٿ ٻڌڻ يا چوڙڻ ۽ جي ٻڌڻ ته دن کان هيٺ يا مٿي تي وڏا مباحثا ڪرڻ، تيرهن سو ورهيه اڳي گذريل سياسي اختلافات جهڙوڪ خلافت جي حقدار هئڻ واري مسئلي تي ايتري قدر تڪرار ڪرڻ جو فساد ۽ جهڳڙا پيدا ٿي پون، سيدن کي ذات سڏڻ يا نور جي پيدائش سڏڻ تي جهيڙا ڪرڻ سجدہ تعظيم جي جائز ۽ ناجائز هئڻ بابت لکيون لکيون اختلافي فتوائون ڏيڻ، مخالفن کي خارجي، رافضي، وعابي، ملحد، مشرڪ ۽ ڪافرجي لقبن سان مخاطب ڪرڻ، شيعي، سني، مالڪي، شافعي، اهل حديث مقلد ۽ غير مقلد جي تفاوتن ۽ فرقن ۾ ملت کي تقسيم ڪرڻ، پير پرستي ۽ قبر پرستي ڪرڻ، تعويذ، پليٽن ڦيٽن ۽ چنڊن ۾ اعتقاد رکڻ، ڪارڻ ڪڪڙن ۽ گهٽن جو چوراھن تي اڇلرائڻ، ميت جي ٿيجهي، ستين ڏينهن، يارھين، اڪيهين، چاليھين ڏينهن ۽ ٻارھين مهيني قرآن جا ختم يا بخش ڪري طرح طرح جا طعام انجي عزيزن وٽان کائڻ، هڪ کان وڌيڪ چئن تائين شادين کي سنت نبوي صدي عياشي جي زندگي گذارڻ، ٻانھن ۽ ٻانھين جو جواز ثابت ڪرڻ، بادشاهيون، جاگيرداريون ۽ زميندارين کي جائز ٺھرائي انھن جي طرفداري ڪرڻ، سندن زندگي ۽ جا ادلي ڪرڻ هئا.

مختصر ته صاحب اقتدار طبقي جي ماتهن جو اهو حال هو وري جيڪڏهن ان وقت جي عوام جي مذهبي مفهوم ۽ اعتقادات تي نظر ڊوڙائي ته ڪم و ٻيڻ هيئن نموني سندن حالت ڏسڻ ۾ ايندي.

(۱) جهالت:

سنڌ هندوستان جي هڪ کوشي ۾ هئي ۽ منجهس آمدرفت لاءِ سٺا رستا نه هئا، اتي جي رهائڪن جو گهڻو حصو خانہ بدوش زندگي گذاريندو هو، شهري زندگي ڇڏي هئي، ويتر حڪومت طرفان تعليم لاءِ ڪو خاطر خواه انتظام نه هئڻ ڪري سنڌ جا عوام اڪثري علم کان بي بهره، هڪ کان ٻي بهتر، هڪ کان ٻي اٿرن کان پري ۽ جهالت ۾ وڃوڙين هئا. سواءِ ڪن مڪيه شهرن جي باقي جڳهن تي ڪي نير خوانده بلا صرف قرآن شريف معنيٰ کان سواءِ پڙهائيندا هئا ۽ ڪي ٿوري پارسي ۽ پڙهائي ويندي هئي. هزار تي هڪ ماڻهو به لکي پڙهي سگهڻ وارو مشڪل ملي سگهندو هو. اگرچہ ڪلهوڙا سنڌي خاندان جا هئا ليڪن مٿن ٻاهرين جي انڌا ڌنڌ پوئلڳي ڪرڻ جي عادت ويهي وئي هئي. مذهبي خيالن ۾ سيد محمد ميران جونپوري جي مذهبي طريقي جا پوئلڳ هئا جو طريقي اڄ ڪلھ جي پٺن اسلامزم جا جزا پاڻ ۾ رکندڙ هو. شريعتي ڳالهين ۾ هو قدامت پسند، ڪٿر ۽ تنگ دلي هئا. سولوين جا همدرد ۽ پوئلڳ هئا. سندن سياست ڪم و بيش اورنگزيب طريقي تي هلندڙ هئي. انهيءَ ڏن ۾ ايتري قدر ڦاٿل هئا جو سندن درباري زبان به سنڌيءَ جي عيوض مغلن جو پوئلڳي ۽ پارسي هئي، پنهنجي سنڌي زبان جي جڙيل لاءِ ڪجهه نه ڪيائون. اگرچہ ان وقت ڌاري سنڌي زبان ۾ شعر ۾ شاعري رستي زبان کي جيئارڻ لاءِ تحرڪ پيدا ٿي چڪو هو. پارسي زبان صرف چند مٿئين طبقي جي ماڻهن جي زبان ٿي ڪتب آئي، جنهن ۾ چند درسي ڪتابن کانسواءِ تاريخ، تصنيف، فلسفي وغيره تي ڪتاب عام پڙهيلن وٽ ڪو ورلي پنهي ٿي سگهيو. ڇاڻي جو دستور سنڌ ۾ ڪونه پيو هو. ڪتاب ماڻهن وٽ گهڻو ڪري قلمي ڪم ايندا هئا. جنهن ڪري ڪتابن جي اڪثري قلت هوندي هئي. انهي وقت تائين دنيا ۾ ظاهر ٿيل عملن تي سنڌي ڪتاب ٿرپا ناياب هئا.

مذہب جي واقفيت عام طرح چند عبادات، فقہ، اعتقادات، رسوم ۽ زنج جي طريقن تائين محدود ٿئي. مذہب کي هڪ طرف ملن ۽ مولوين جي بحث مباحثن ۽ طبع آزمائي جو پليٽ فارم بنايو ويو هو، ته ٻئي طرف پير صاحبان کي ان ذاتي طاقت ۽ اقتدار وڌائڻ جو ذريعو ڪري ٿي. مذہب آندو، تنهن ڪري عوام ان ڄاڻائيءَ جي اونڌائيءَ ۾ پيل هئا جنهن جو لازمي نتيجو و هم پرستيءَ جي ڦندي ۾ ڦاسڻ ۾ ٿي نڪتو.

(۲) و هم پرستي:

انهيءَ وقت ڌاري عام ماڻهن جي و هم پرستيءَ جي اها حالت هئي جو منجهن اڪثر ۾ جنن، پوتن، جادوءَ پٽ جو زيف وبهي ويل هو، جيڪڏهن ڪو بيمار ٿي پوندو هو ته ان کي اڪثر جن يا پريءَ جو آسپ يا لڳت ڪري تصور ڪيو ويندو هو ۽ انهيءَ جي راضي ڪرڻ يا ڏيڻ لاءِ ڪوششون ڪيون وينديون هيون. ڪن پيرن، فقيرن ۽ ملن کي انهيءَ ڪم ۾ مشق ٿي وئي هئي جن وٽ پري پري کان ماڻهو ڪمي اچي گنڊو، ڦيرو تعويذ، ڏاڳو، پليٽو ڪرائيندا هئا. ڄامڻ پٽ، وڻر مٿاءِ جادو جو ۽ خوف عوام ۾ وڻل هو. جنجي ڪيڙ لاءِ ڀوپا، پڙهيا پنڊت ڪم ڏيندا هئا. پيرن جا پڙ ۽ شاد مانا ٻاسڻ، وڻن ۾ بانڊيون ٻڌڻ، تڙن تي ڏيا ٻارڻ، ڪن جاين، مقامن، مسائن، وڻن (ڪرڙ ڪنڊن، نمن، پيرن، پيرن) کي اگرو ڪري ليڪڻ جو عام دستور هوندو هو. جانورن جي قرباني ڪرڻ، ڪڪڙ، گيٽا، ٻڪر گهوري ٻاهر ڦٽا ڪرڻ، قبرن، مقبرن، ساون وڻن، درياء پير (خواج، خضر) کي ڪرامت يا شفا جي صفتن سان موصوف سمجهي اتي ٻاسون ٻاسڻ جو عام رواج هو.

انهيءَ وقت ڌاري هڪ جنائي فقيرن جو ٿورو ننڍو ڇوڪرو هو (جن مان اڃان تائين ڪي جبلن طرف هلندا اچن) جي سڀندا

دنبورا وڃائي سرود سان ماڻهن کي ڌمالون ڪرائي جنن کي رنجيائي رام ڪندا وڌندا هئا. اهڙي طرح مذهب جي تعليم تي وهڻ پرستي ڇانئجي ويل هئي، جو ملن ۽ پيرن کي عوام تي قبضي ڪرڻ ۽ اثر وهارڻ ۾ ڪا ڏکيائي ڪانه ٿي. ان جا حاڪم ڪلهوڙا به عام ماڻهن جي پيرپرستيءَ جو فائدو وٺي حڪمران ٿي ويٺا هئا.

(۳) خوف:

جڏهن عوام جون دنيون جهالت ۽ وهڻ پرستيءَ سان ڀريل هونديون آهن ته انهي ڪري خوف جو ماحول پيدا ٿيندو آهي، تڏهن چالاڪ ۽ هوشيار ماڻهو اهڙين حالتن جو ناجائز فائدو وٺي ملڪ قابض ۽ حڪمران ٿيڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. تنهنڪري ماڻهو ٻن طبقن ۾ ورهائجن ٿا هڪڙا صاحب اقتدار طبقي جا ٿين ٿا ۽ ٻيا غريب ۽ محڪوم. پهرين طبقي جا ماڻهو عوام کي جهالت وهڻ پرستي ۽ محڪوميءَ مان ڪڍڻ جي عيوض انهن کي شخصي ۽ طبقاتي غرضن لاءِ استعمال ڪري هميشه کين محڪوم ۽ مسڪين رکڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. دنيا جي تواريخ شاهد آهي ته مذهب کي ڪيئن نه انهيءَ طبقي پنهنجو اوزار ڪري پئي ڪتب آندو آهي. سنڌ به انهيءَ عام قاعدن کان مستثني نه رهي آهي. هنن ۾ برهمڻن ۽ اوج ذات وارن جا شوقرن ۽ گهٽ ذات وارن مٿان مظالم، يهودي مذهب جي اڳواڻن جون سنڌن مخالفن سان تڪليفون پراڻسنت ۽ رومن ڪيٿولڪ جا جهڳڙا ۽ ”انڪيوزيشن“ وارن جا وحشيانهي فيصلو انهيءَ مسئلي تي ڪافي روشني وجهن ٿا. غرملڪ ۾ مڪاني حالتن، ماڻهن جي طبيعتن وغيره جي بناء تي، چالاڪ ۽ هوشيار ماڻهن عوام جي وهڻ پرستيءَ جهالت ۽ خوف جو ناجائز فائدو وٺي مذهب کي درا جدا نمونن ۽ طريقن سان پنهنجي مفاد لاءِ پئي ڪتب آندو آهي، تڏهن ڏاڍا اذڪار ٿي نٿو سگهي. جيڪڏهن اسان

مسلمانن جي تواريخ تي نظر ڊوڙائينداسون ته اتي به اهو دستور عام نظر ايندو.

مذهب اسلام اگرچ انسانن ۾ مساوات، اخوت ۽ آزادي پيدا ڪرڻ لاءِ وجود ۾ آيو ليڪن فطرت انساني جي ڪمزوري انجي مڃيندڙن کي به انهي اعليٰ اصولن جي پيروي کان بدلائي ڇڏيو ۽ انهن ۾ نسلي ۽ طبقاتي امتياز پيدا ٿي پيا ۽ مسلمان حاڪم ۽ محڪوم، شاهوڪار ۽ غريب، جاهل ۽ عالم، ڏاڍي ۽ هيٺي جي گروهن ۾ وراهجي ويا، اتحاد جي جڳهه تي نفاق پيدا ٿيو ۽ محبت جي جاءِ نفرت والاري.

اهو دنيا جو دستور آهي ته قومن جي تنزل سان سندن مذهبي اعتقاد ۽ خيالات ۾ فتور پيدا ٿي ويندو آهي. فطري ڪمزوري هر موقعي ۽ مهل تي پنهنجو ڪم ڪندي رهي ٿي، پيغمبر خدا حضرت محمد صلعم عرب جي ماڻهن کي اسلام جي روشنيءَ سان نوازيو ۽ گمنامي جي زندگيءَ مان ڪڍي ترقي ۽ اوج جي راھ تي آندو، ان وفات ڪئي ته اڪثر اصحاب ۽ مسلمان خلافت جي فيصلن، جنهن ۾ حڪومت ۽ اقتدار سمايل هئا، ۾ اهرڙو مشغول ٿي ويا جو سندن لاش مبارڪ ڪجهه وقت بنا دفن ڪئي پيو رهيو ۽ آخر چند ماڻهن انهي کي دفنايو. سندس چئن يارن مان ٽي خليفن جن کي خلفائي راشدين جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو انهيءَ مذهب جي پوئلڳن هٿان مذهبي اختلافن ڪري شهيد ٿيا. رسول جي ڏهين مان امام حسن عليه کي زهر ڏيئي شهيد ڪرائڻ، امام حسين عليه کي سختيون ڏيئي، عزيز اقرين سميت ميدان ڪربلا ۾ شهيد ڪري، سر نيزي، تي چاڙهي گهمائڻ، بني اميه، بني عباس حاڪمن جون امانت، بزرگان دين مٿان سختيون ۽ ظلم ڪرڻ ۽ هڪ ٻئي ۾ لڙي مسلمانن جو بي انتها خون هاري جا فعل ڪنهن کان مخفي ۽ ڪجهه نه هئا. منصور کي ڪربلا ۾ ڪرائڻ، شمس تبريز جي ڪل لهرائڻ، سر ۾ سر ڪري ڪرڻ،

شاه عنایت جو قتل، بلاول رحمتہ جو گھائی ۽ بیڑجن اسلامي تواریخ جي لاتعداد مثالن مان چند مثال آهن جن مان پتو پئجي سگھندو ته سياسي ۽ ذاتي مقصدن حاصل ڪرڻ خاطر مذهب تي ڪيئن نه اوزار ڪري ڪتب ٻي آندو ويو هو. دين مڪمل جي پيرون جا اهي حال رجي ٿيا ته اسلامي اصول ۽ روايات کي ختم ڪري خلافت تي زوري قبضي ڪندڙ يـزید طرف اصحاب عالم، حافظ ۽ مسلمانن جي ڪثرت ٿئي ٿي ته رسول جي ڏهتي اسلامي اصولن جي علمبردار، صابر، شاکر، زور ۽ زبردستي اڳيان سر نه نڀائيندڙ امام حسين عليه السلام جي طرف سندس ڪٽنب سميت چند ماڻهو وڃي رهڻ ٿا.

در حقيقت دنيا ۾ گهڻو ڪري جاهل ۽ وهم پرستن جي ڪثرت پي رهي آهي انهي عام دستور کان ڪنهن به مذهب جا مڃيندڙ مستثنى نه آهن حقيقي اسلام اگرچ بهترين اصولن ۽ زرين تعليمات جو حامل آهي ليڪن جيڪڏهن تواریخ تي نظر ڪبي ته پتو پئجي ويندو ته ابتدا کان وٺي سموري وقت ۾ نه ڪثرت تعداد مسلمانن کي انجو صحيح مفهوم ۽ مطلب سمجه ۾ آيو آهي نه مٿس عمل ڪيو اٿن بلڪ هر وقت ۽ زماني ۾ چالاڪ ۽ خود مطلب ماڻهن انهيءَ جي نالي ۾ پنهنجا مقصد مرادون پوريون ڪرڻ لاءِ عوام کي پئي ڌوڪا ڏنا آهن.

شاه صاحب جي زماني ۾ به اچوڪي حالتن وانگر اورنگزيب متعصب ۽ تنگ نظر سياست جا آثار اڃان باقي هئا. سنڌ جا حاڪم ڪلهوڙا انهي نقش قدم تي علي ماڻهن جي سادگي ۽ جهالت جو فائدو وٺي مذهب جي نالي ۾ پنهنجو اقتدار قائم رکندا آيا. هنن جي طرفدارن ملن ۽ پيرن جو هڪ طائف پيدا ٿي پيو هو جو ساڳي پاليسي کي هلائيندو ٿي رهيو.

ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهن حقيقتن تي معلوم ڪري شاه صاحب جي دل کي تسڪين نه حاصل ٿي آهي جنهن ڪري هيٺين قسم جا بيت چيا اٿس:-

ويا سي وينجھار، هيرو لعل و نئين جي،
تئين سنڌا پويان، سيهي لهن نه سار،
ڪئين ڪت لھار، تئين سنڌي پيئين.

.....

اڃ نه اوطاقن ۾، طالب تنوارين،
آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جي ڪي چارين، سي لاهوتي نڏي ويا.

.....

پڙهيون ٿا پڙهن ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
ٻاڻان ڏوهه چڙهن جيئن ورق وارن وٽ.

.....

سا ست نه سارين، الف جنهن جي اک ۾،
ناحق نهارين، پنا پٺا پرينءَ لاءِ.

هن حق کي پروڙڻ لاءِ جرءُ جمل جهاڳيا، درويشن ۽
بزرگن جون ملاقاتون ڪيون. قدرت جا نظارا ڏٺا، فن کي تسلي
ڏنا، اندر اجارڻ، پاڻ مارڻ ۽ سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪئي. سندس
فڪر چڻ هيٺين سوالن جي جوابن ڳولڻ ۾ رڌل رهيو ته:-

(۱) اسلام باوجود مڪمل ۽ آخري مذهب هئڻ جي چو-
نه پنهنجي پيرون کي خاص طرح انسان ذات جي عام طرح اتحاد
۽ ترقي لاءِ رهبري ڪري سگهيو آهي ۽ انجا ڪهڙا ڪارڻ هئا.

اسلام دين مڪمل:

دين اسلام مڪمل ۽ آخري پيغام هو ان ۾ هن کي
اهل طريقت جي تربيت ۽ تعليم هيٺ پلجڻ ڪري ڪوبه شڪ
نه هو.

لیکن ان جو کمال هیئین ڳالهین ۾ سمایل هو:-

(۱) ان جي وسيلي دنیا تي اهو راز معلوم ٿيو ته زماني جي ابتدا کان وٺي خدا شناس، اتحاد ۽ ترقي انسان جي لاءِ هڪ ”قانون فطرت“ ڪم ڪندو پي رهيو آهي، جنهن جي سمجھائي جدا جدا زمانن، حالتن انساني ضرورتن ۽ سمجھ مطابق مختلف زبانن، ادائن ۽ نمونن ۾ برگزیده اشخاص پي ڏني آهي لیکن انهيءَ جو بنيادي مقصد ۽ مراد ساڳيو ئي هو. ”اسلام“ ان قانون فطرت جو پيو نالو آهي.

(۲) اسلامي تعليم ذريعي اهو به ظاهر ٿيو ته هر ملڪ زماني ۽ قوم ۾ ان قانون فطرت جا سارح وحدت انساني لاءِ محبت ۽ ترقيءَ جو پیغام وٺي جنهن صورت ۾ انهن سڀني جي تعین جو مقصد ساڳيو هو تنهن ڪري سندن تعلیمات ۾ فرق ڪرڻ يعني انهن کي هڪ ٻين جي متضاد ۽ مخالف سمجھڻ ئيڪ نه نه هو. اهي سڀئي قانون فطرت جا پیغامبر ڪري وسهڻ اسلامي اصولن جو بنيادي جز هو.

(۳) جهڙيءَ طرح سچ جي روشني يا هـوا، چند ماڻهن، قومن ۽ ملڪن جي ملکیت ٿي ٿئي سگهي بلڪ ان کي ڪن سان مخصوص ۽ محدود ڪرڻ مفاد انساني لاءِ نقصان ڪار آهي. اهڙي طرح اسلام (قانون فطرت) کي ڪنهن گروهه جو ورثو يا ملکیت بنائڻ يا چند ماڻهن تائين محدود ڪرڻ منشاء فطرت ۽ اسلامي اصولن جي خلاف آهي.

لیکن ان وقت شاه صاحب کي حالتن مطابق جنهن مروج اسلام جو نقشو نظر جي سامهون آيو تنهن ۾ کيس مٿي ذکر ڪيل لیاقتون ۽ خاصیتون عدم موجود ڏسڻ ۾ آيون نه انجي ذریعی خدا شناسي ٿي سگهي ٿي ۽ نه انساني اتحاد ۽ ترقيءَ لاءِ ڪو خاطر خواه نتیجو ٿي نڪتو. انجا مچیندڙ هر انسان کي محبت ۽ خدمت خلق ذریعی پاڻ ڏي چڪي ٿي سگھيا، بلڪ خود سندن قومي شیرازو پرزه پرزه ٿي چڪو هو.

جيڪڏهن ناظرين انهي ساري خامين لاءِ سبب ڪوڻ جي ڪوشش ڪندا ته کين هيٺيان مکيه ڪارڻ معلوم ٿي سگهندا.

(۱) مذهب ۽ سياست جو گڏجڻ.

(۲) دين کي منظم ڪري مسلمانن جي روزانه زندگيءَ جي هر معاملي تي قانون شريعت کي زوريءَ مسلط ڪرڻ.

(۳) اسلام جي بنيادي اصولن کي وساري ان کي چند اعتقادات ۽ عبادت جي دائري ۾ محدود ڪري ڇڏڻ.

(۱) مذهب ۽ سياست جي گڏجڻ جا نقصان:

جنهن اخلاق جو محرڪ جذبه، مذهب کان حاصل ٿيل هجي تنهن جو ملڪ جي سياست مٿان اثر ۽ ضابطو هئڻ اصولي نقطه نگاهه کان صحيح آهي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ملڪي معاملات کي اخلاق جي اثر ۽ ضابطي کان آزاد رکيو ته خود مطلب ۽ حريص ماڻهو ۽ طبقا مفاد انساني جي خيال کي بالائي طاق رکي سياست کي پنهنجي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ مناسب آڻيندا ۽ عام ماڻهو، حڪوم ۽ مظلوم رهندا ايندا. تنهن ڪري سياست ملڪ کي اخلاقي اصولن مطابق هلائڻ نهايت ضروري آهي. اهڙي ڪالهين مذهب جو نچوڙ آهن ۽ مذهب جي سياست تي اثر ۽ ضابطي جي معنيٰ ۽ مطلب ۾ اهڙي ئي راز ساييل آهن.

ملڪن ۽ قومن جي ترقيءَ ۽ واڌاري جي راه ۾ خودمطلبي ۽ استعمال غرضي وڌيڪون رندڪون آهن، هر شهري عام طرح ۽ هر پبلڪ ورڪر کي خاص طرح پوءِ اهو سياسي ليڊر هجي يا حڪومت جي ڪاروباري مشين جي ترغيب ڏار خاد، اخلاق جي رسي هٿ مان نه ڇڏڻ گهرجي. جيڪڏهن قومي حڪومت وڌيڪ ۽ اسيمبلي ۾، جج فيصلن ڪرڻ ۾، پوليس عملدار بچاءُ ڪرڻ ۾ صحيح طريقي تي نه هلندا ۽ منجهن خود غرضي رسا، غرور،

رسوت، شراپحوري ۽ عیاشي ڀريل هوندي ته ملڪ جو ڪاروبار خراب، نظام بگڙيل، حالتون فساد وارون هونديون ۽ ازانسواءِ ملڪ مسڪيني، جهول ۽ بداخلاقي ۾ گهٽريل هوندو.

انهي ڪري ئي ملڪي معاملات هلائڻ لاءِ اصولن، پاليسي ۽ پروگرام جي صحيح ۽ ٺيڪ هجڻ سان گڏ انهن جي سربر آوري لاءِ امانتدار، بااخلاق، خلق خدا جي محبت ۽ خدمت جي جذبي رکڻ وارن ڪارڪنن ۽ عملدارن جي لامحالہ ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

سياست تي مذهب جي اثر ۽ خابطي جو صحيح مفهوم ۽ راز اهوئي آهي. ليڪن انساني تواريخ ان اسر جي شاهد آهي ته ابتدائي آفرينش کان وٺي اڄ تائين هر دور ۽ زماني ۾ ماڻهن جو ڪثير تعداد روحاني ۽ اخلاقي ترقيءَ جي ان بلند معيار تي نٿو پهتو آهي جو خود مقابلي ۽ استعمال غرضي جي خواهشن تي ڇڏي، پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد کي عوام جي نفع لاءِ قربان ڪري وسيع النظري کان ڪم وٺي، قبول ۽ فعل ۾ مدڪسان ٿي سگهي. پيغمبرن، درويشن، فيلسوفن ۽ امتن جي حڪيمن جا قون ۽ فعل يڪسان هئڻ ڪري، ابتدا ۾ البت سندن تعليمات مان عوام کي فائدو پئي پهتو آهي. ليڪن جيئن سندن ذاتي اثر ٿڌو ٿيندو ويو تيئن ماڻهو وري پنهنجي فسطحي سمجھورين ۽ خامين سبب انهن جي تعليمات کي ناجائز فائدين لاءِ ڪتب آڻڻ لڳا ۽ اهي ڳالهون جي ڪنهن وقت باعث خير هيون سي انساني سمجھورين جي ڊڪري شر جو ڪارڻ بنجي پيون.

عوام کي سوچي سمجهي پوئڻ جي طاقت هئڻ ۽ خودي آهي، هڪ دنعي جيڪڏهن انهن کي ڪن ڳالهين جا ڪارڻن بابت چڱو ويسامو وڃي ويو ته پوءِ ڪهڙي وقت تائين انڌا ڏند پوئلڳي ڪيو خوش اعتمادِي سان انهن اصولن جي نالي ۾ ناجائز فائدو وٺندڙ، چالاڪ ۽ خود مطلب جي پٺيان پيا هلندا

آهن. جيسين تائين ڪم ڪافي وقت گذري ۽ تجربو کين معلوم ڪرائي ته سائن سنڻ ۽ سهڻن ڳالهين، دلاويز ۽ دلڪش نظارن جي دلبي ۽ دلانسي تي ڌوڪو ڪيو وڃي ٿو ۽ انهيءَ ظاهري همدردِي ۽ بلند لفاظي جي آڙ ۾ کين ڦاسائڻ لاءِ چار وڇايل آهي.

تواريخ عالم جي عام واقعن کي ڇڏي اگر صرف تواريخ اسلام جي واقعات تي نظر ڪبي ته انهي انساني ڪمزوري جا ڪارناما اتي به نمايان نظر ايندا.

سياست ۾ مذهب کي گڏڻ ۽ ڪارڪنن جي قول ۽ فعل جي يڪسان نه هئڻ ڪري مذهب کي عوام ۾ اتحاد ۽ ترقي پيدا ڪرڻ جي عيوض نفل ۽ رجعت جو ڪارڻ بنايو ويو آهي. پيغمبر خدا صلعم جي وفاتي بعد جي اختلاف خلافت لاءِ پيدا ٿيا انهن جي اثرن کان مذهب به بچي نه سگهيو.

ڪربلا جي واقعات، بني اميه ۽ بني عباس جي سياسي اختلافن ۾ مذهب کي ڪتب آڻڻ ڪري مذهب فرق بنديءَ ۽ وراهجي ونوءَ شيعي، سني، خارجي، رافضي وغيره فرقا انهن اختلافن جي ڪري پيدا ٿيا. مذهب مسلمانن ۾ اتحاد آڻڻ جي عيوض ڪمزوريءَ ۽ نفاق جو ڪارڻ ٿي پيو. اسلام جنو فرقي بندي ۾ وراهجن، مسلمانن جو هڪ ٻي کي ڪثرت تعداد ۾ قتل ڪرڻ، منجهن طرح طرح جي بدعات جهڙوڪ بادشاهي، زمينداري، جاگيرداري عدالتي معاملن ۾ انتظامي ڳالهين جو اثر انداز ٿيڻ، نسلي ۽ طبقاتي امتيازن جي پيدا ٿي مساوات جي ٽٽڻ، آزاد راءِ ۽ جماعت بندي تي رٿائون جي پوڻ، بيت المال کي چند شخصن، قبيلن يا طبقن جي ذاتي طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آڻڻ، حاڪم، قاضي، عالم وغيره جي چونڊ لاءِ علمي، اخلاقي، انتظامي لياقتن جي عبوض نسلي، خوشامندي، بمسي وغيره جي لياقتن کي ترجيع ملڻ، وغيره اهڙا معاملا هئا جي مذهب، جي نالي ۾ چالاڪ سياستدانن جي هٿان

سر زد ٿيا. حڪومت اگرچ مذهب جي نالي ۾ ٿي ڪئي ويئي
ليڪن حڪمران طبقي ۾ نه اخلاق باقي رهيل هو نه اصول، هنن
جا قول ۽ فعل هميشه جدا پئي رهيا نتيجو اهو ٿي نڪتو ته
سياست تي مذهب جو اثر ۽ ضابطو ختم جي عيوض خود مذهب
چالاڪ سياستدانن جي اثر ۽ ضابطي هيٺ سندن خود مطلبين ۽
منصوبي سازين جي آڻو ٿي پي مذهب آيو. انهن حالتن ڪري
عوام تان مذهب جو اخلاقي اثر گهٽ ٿيڻ لڳو ۽ مذهب ڪن
اعتقادات ۽ عبادات جي دائري ۾ محدود ٿي پيو ۽ دين مڪمل
جو انساني ڪمزورين ڪري اهو حال ٿيو جو دنيا جي ٻين مذهبن
جو ٿيو غوه.

اهڙين حالتن هيٺ مذهب جي تجديد ۽ نظام جي ضرورت
محسوس ٿي.

(۲) نظام دين:

تاريخي تجربي موجب شريعت جي حڪومت ۽ ديني نظام
جو لازمي نتيجو اهو نڪرڻو آهي ته زندگيءَ جي هر شعبي تي
مذهب جو ضابطو ۽ اثر هڪ باقاعده شرعي نظام جي مساهمت
ڪرڻو پوي ٿو. جنهن جو سمورو اختيار ۽ ضابطو ملڪي حاڪمن
عالمين ۽ قاضين جي هٿ ۾ رهي ٿو ان جي سلائي ۾ عوام ئي
آواز ڪونه هوندو آهي. خدا تعاليٰ، قرآن، سنت نبوي جي تشريح
جي نالي ۾ حاڪم ۽ مذهبي مهتدار حڪومت ۽ طاقت کي پاڻ
۾ وٺي وراهي ڪم آڻيندا آهن. اهڙا حالتون جن جي ساري
زندگي فرعونن جي نموني گذري ٿي، غريبن جي پڪڙ جي ڪمائي
تي رنگ رليون ڪرڻ، ڪوڙ، ڏکيون، دونهن، منصوبن، بازبون ۽
ظلم جن جو روزمره جو ڏٺو ٿئي ٿو سي خود ملن ۽ قاضين
کي خوش رکڻ سان ”محي الدين وملت“ جي القابن سان اسلام
جا علمبردار بنجي پون. ديندارن خدا پرست، بااخلاق عالم ۽

قاضي گوشه نشيني جي زندگي اختيار ڪن ٿا يا جيلن جون هوائون کائين ٿا. راشي، خوشامنديا، خودمطلب، جاهل مولوي ۽ قاضي انهن حاڪمن جي دوالي بندي ڪري مذهب کي سروڙي سروڙي گهر جي ڪچي بنائي ڪم پيا هلائين ٿا.

تواريخ اسلام اهڙن مثالن سان ڀري پئي آهي. انهيءَ طريقي سان مذهب کي استعمال ڪرڻ جي ضرورت تڏهن پوي ٿي جڏهن ڪي ماڻهو طاقت ۽ اقتدار کي برقرار رکڻ ٿا چاهين، انهن ڳالهين جو نتيجو اهو ٿو نڪري ته هڪ طرف مصنوعي طريقن سان صبح شام مذهب کي زور وٺائڻ جي گفتگو ٿيندي رهي ٿي ته ٻي طرف صاحب اقتدار طبقي جي قول ۽ فعل جي يڪسان نه هئڻ جي مظاهرو ڏسي عوام تان مذهب جو اخلاقي اثر ۽ رسوخ گهٽجڻ لڳي ٿو، ڪن مذهبن جي ختم ڪرڻ جو ڪارڻ به اهوئي سبب ٿيو آهي.

ان ڳالهه کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته دنيا جي هر ڪاروبار لاءِ هڪ حد تائين نظام ۽ ضابطي جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

تجارت، مالي ڪاروبار، زمينداري، حڪومت، سياست جي هلائڻ لاءِ نظام ۽ ضابطي جو هئڻ ضروري آهي، خود ڪائنات جو ڪاروبار به ڪنهن نه ڪنهن ضابطي ۽ پروگرام مطابق هلي رهيو آهي اهڙيءَ طرح سان مذهبي تعليم ۽ اصولن جي پکيڙڻ لاءِ به ڪنهن حد تائين نظام جي ضرورت ٿئي ٿي.

جيڪڏهن قدرت دنيا جي ڪاروبار واسطي نظام، ضابطي، شريعت ۽ قانون کي حد تائين ضروري ٺهرايو آهي ته ان جي ارتقا ترو تازگي، خوبصورتي واسطي تبديلي ۽ انقلاب، آزادي ۽ تجديد کي به لازمي قرار ڏنو اٿس. جيتوڻيڪ وڻن، ڪيت، جانورن، ماڻهن ۽ نظارن جي نشوونما ڪن بنيادي قوانين فطرت مطابق ٿئي ٿي ته انهيءَ قانون جو هڪ اهو جزو به آهي ته ڪنهن

به شيء کي ساڳي نموني مقررہ معياد کان وڌيڪ گهڻي وقت تائين رهڻ نہ ڏئي ڇڻڪائڻ تہ ان ڪري ان جي ردي ۽ بيڪار ٿيڻ جو امڪان آهي ساڳيو قانون مذهبن جي شريعتن، قومن جي جماعت سازين ۽ ٻين پروگرامن سان لاڳو آهي. ملڪن ماڻهن ۽ زمانن جي حالات بدلجڻ ڪري هر شيء ۽ ڳالهه جي تجديد يا تبديل جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

مذهب اسلام جيڪو ٽيڪ دين مڪمل چيو ويو ٿي ۽ ٻين الانوامي اتحاد ۽ ترقيءَ جا جزا رکي ٿو ليڪن سياست جي مذهب تي اثر، عالمن ۽ قاضين جي فطري ڪمزورين ۽ خامين، طبيعت انساني جي حرصن ۽ سڌن، دنياوي حالات جي تبديل، مذهبي مهندرن جي اصولن تي فروغ کي ترجيح، مقصد ۽ ذريعي جي تميز کي وسارڻ، سندس فروغ ۽ تجديد جي ماده کي ڪوهي ڇڏيو هو، جنهن ڪري انسان ذات کي پنهنجي هم، گير آغوش ۾ آڻي ان جو اتحاد ۽ ترقي ڪري نہ ٿي سگهيو. باوجود مجددن، مهدين، صالحن جي ڪوششن ۽ پرهيزگار ۽ عادل حڪمن جي جدوجهد جي انجو وڌڻ ۽ ويسجھڻ گھڻجي چڪو هو. ان ڪري زندہ ڪرڻ جا ٻہ رستا ويا هئا، هڪڙو نظام دين ۽ شريعتي راج جو رستو هو ٻيو ان ڪي سياست جي اثر ۽ ضابطي مان ڇڏائي، شريعت جي تنگ دائري مان ڪڍي عوام جي اخلاقي ۽ روحاني ترقي لاءِ ڪتب آڻڻ جو رستو هو. پهرين جا مهندار عالم ۽ ملان هئا تہ ٻي جا مهندار اهل طريقت ۽ صوفي هئا.

ملن جي زور ظاهر داري، عبادات، لباس، زهد ۽ فقهي فيصلن طرف گھڻو ٿيو جنهن لاءِ ڪين حڪومت جي مدد جي ضرورت ٿي ٿي. ٻي طرف صوفي صاحب جي ساري تعليم جو بنياد وحدت ڪائنات محبت انساني ۽ خدمت خلق تي ٻيٺل هو هنن جو زور تزڪيم نفس، قرباني ۽ سادگيءَ جي زندگي گذارڻ تي هو هنن جي تعليم ۾ مذهب جو جوهر سمائل هو، پر انهن اصولن

جي پرچار ۽ عمل لاءِ انهن کي به نظام ۽ گروه سازيءَ جي ضرورت پئجي. اهو قدرت جو قاعدو آهي ته جيڪڏهن قاعدا ۽ ضابطو ڪاروبار کي ترتيب ڏيئي راه کڻي سھل ھڪ طرف بنائين ٿا ته انهن جي ڪثرت سختي ۽ عادت زندگيءَ مان اجتهاد ۽ انقلاب جا جذبا ختم ڪيو ڇڏين.

تصوف اسلام کي شريعت جي تنگ دائري مان آزاد ڪري مذهب جي روح حقيقي سان روشناس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ليڪن وقت جي گذرڻ ڪري ان جا ڪارڪن به ساڳي مرض جو شڪار ٿي پيا. هنن سلسلو طريقت کي فروغ ڏيڻ لاءِ پيري، سريدي، ذڪر، اشغال، ورد و ضائف جاري ڪري خانگاهن ۽ سجادن کي وجود ۾ آندو. هنن وٽ تزڪيه نفس، محبت ۽ خدمت خلق جي عيوض ظاهري تقدس ۽ بزرگي، حسد ۽ خودي، قدر نياز تي گذر ڪرڻ، بدعتن، عايشين، دنياوي اقتدار ۽ شخصي ملڪيت گڏ ڪرڻ جاءِ ورتي. جنهن ڪري هي گروه به پنهنجي سڻ ۾ ناڪامياب ٿيو. ملا ۽ مولوي شريعت اسلامي کي تنگ دائري ۾ آڻي ان کي پنهنجي شخصي اقتدار ۽ دماغي طبع آزمائي جو آکاڙو بنائي چڪا هئا ته پير صاحبن وري عوام جي وهم پرستي ۽ جهالت جو فائدو وٺي تصوف کي مذاق کڻي بنايو هو. اهڙي حالتن هيٺ اسلام چند اعتقادات ۽ عبادات جي دائره ۾ محصور ٿي پيو هو ۽ ان جي پيرون ۾ تنگ نظري ۽ نفرت گهر ڪري ويئي هئي. منجهن سون فرقن کان به مٿي گروه پيدا ٿي پيا هئا.

درهڪ فرقي پاڻ کي ”ناجي“ ۽ ٻين کي ”ناري“ ڪري

بڻي سمجهيو.

اهو حال هو اسلام جي پوئلڳن جو. ليڪن ٻين مذهبن جن کي قرآن حق تي ۽ معائني الاهي مطابق موڪليل ظاهر ٿيو هو انهن جي سڃاڻپ به ڪونه ٿي. انهن کي به گناهه ٿئي سمجهيو.

نتیجو اهو نڪتو ٿي ته دنيا جي ٻين مذهبن جي مقابلي ۾ سندس پوئلڳن جو قومي وقار، اقتدار، شيرازي، علمي واقفيت، رواداري ۽ عوام ۾ مرغوبيت گهٽ ٿيڻ لڳي ۽ مسلمان دين مڪمل جي پيرون جي عيوض ٽن سون لڙندڙ ۽ جهڳڙندڙ فرقن جي جم غفيري، فوسوده، تنگ نظر، رجعت پسند ۽ دقيانوسي خيالن جي ماڻهن جو مجموع بنجي پيا، جن کي دنيا جي ترقي ۽ تعمير ۾ رڪاوٽ وجهندڙ ڪري ٿي سمجهيو ويو. اهي ”بیمار قوم“ آزادي ماڻڻ جا نا اهل ڪري ٿي سمجهيا ويا. هنن وٽ هر قسم جو آرٽ (هنر) گناه، هر نو ايجاد شي بدعت هئي. هو رواداري کان نامانوس پيار ۽ محبت کان نا آشنا هئا.

هنن وٽ راک ۽ سرود ٻڌڻ، ڏاڙهي مڇون ڪوڙائڻ، تصويرون ڏسڻ ۽ ڪيڻڻ، غير جي زبان سکڻ ۽ لباس پائڻ، سڀ گناه جي لسٽ ۾ داخل هئا. مطلب ته مسلمانن جي دنيا کي جن ڪفر، العباد ۽ گناه لپيڇي ويل هئا کين خير ۽ برڪت ڪنهن ۾ طرف ڏسڻ ۾ نٿي آيا. هر سخت هوا، هر مخالف آواز، هر اختلاف ۽ هر نئين شي مان خطرو ٿي محسوس ٿيڻ اسلام کي تنگ ڪوٺريءَ جي شفاخاني ۾ محفوظ رکڻ کان سواءِ بچائي سگهڻ محال پئي نظر آين.

شاه صاحب جي زماني جي مسلمانن ۽ مروج اسلام جي ڪم و پيش اها حالت هئي، هن ان کي چٽائي ڏنو، درويشن سان مليو، سیر ڪيائين غور ۽ فڪر بعد هيٺين نتيجن تي آيل ٿو ڏسجي.

- (۱) وحدت وجود.
- (۲) وحدت مذاهب.
- (۳) بيمار مذهب جو روح آهي.
- (۴) عبادت نبي صحيح معنيٰ خدمت خالق آهي.

(۵) ارتقا انساني جو راز امن ۽ سلامتي ۾ آهي.

(۶) صحيح تعليم پاڻ سڃاڻڻ ۾ آهي.

(۷) حصول مقصد قرباني سان حاصل ٿئي ٿو.

(۱) وحدت الوجود:

هن نئي عالم ناسوت جي مختلف شين، نظارن ۽ خيالن اول ۽ حيران ڪيو ٿو ڏسجي ليڪن آخر هو هن نتيجي تي پهتو ته جملي هستيءَ جو حقيقي بنياد ”هستيءَ مطلق“ يا ”وجودڪل“ آهي. انهيءَ ذات حقيقي کي بن نقط نگاهن سان ڏسي سگهجي ٿو. هڪ ”حق“ جو جملي عالم اظهار جو جوهر آهي ۽ پيو ”خلق“ يا ”عالم صفات“ جو ان ذات حقيقي جو مظهر آهي. اهي ٻئي شيون هڪ آهن ليڪن ٻڌڻ ۽ ڏسڻ ۾ ٻه پيئون معلوم ٿين.

ظاهري دنيا جون ٻي شمار ۽ لاتعداد شيون حادث ۽ عارضي آهن ۽ پنهنجي وجود جو مدار، قائم دائم ذات مطابق ۽ واحد تي رکڻ ٿيون. ”هستي مطلق“ ساڳي وقت هر مظهر کسي پنهنجي وحدت جي احاطي ۽ تسلط ۾ رکي ٿي. ”والله بكل شيء محيط“ انهيءَ نظريي مطابق ڪائنات قديم، غير فاني ۽ دائمي آهي ڇاڪاڻ ته اها قديم، قائم ۽ دائم بالذات جو ظهور آهي.

آخرت ۾ سدائين ٺهندي رهي ٿي. دنيا جي پوري طرح ڀڄائي نه ٿيئي آهي نڪا ڪا ان جي آخري حد آهي جنهن کي آخرت چئجي ٿو سا سدائين پئي هلي. هي دنيا ۽ ٻي دنيا صرف هر وقت ۽ هر زماني ۾ پيدائش عالم جي جدا جدا ۽ نئين نئين مظهرن جا جدا جدا نالا آهن ۽ شڪلين بدلائڻ جا مظهر آهن. جي هڪ شڪل گر ٿئي ٿي ته اها ٻي شڪل اختيار ڪري ٿي ۽ اها تبديلي حسد جاري آهي. هر نئين نئي بوائي شڪل جو مسلسل ظهور آهي.

شاه صاحب جا ڪي يت سندس انهن خيالن جي ثبوت ۾ بيشڪ
ڪڇن ٿا.

وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هڪڙو، ٻولي ٻي ۽ ٻيل،
هو علاج مل، باله سندو سچين.

.....

سوئي هيڏاهن، سوئي هوڏاهن، سوئي من وسي،
سوئي سو ٻي، تنهن سڌي سوجهري.

.....

ٻڌو سوڌ، وروائيءَ جو جي لهين،
هئا اڳئين گڏ، پر ٻڌڻ ۾ نه ٿيا.

.....

ڪوڙين ڪاٻائون، تنهن جون لکن لک هزار،
جي سڳنهن جي سڀين، درسن ٿارون ٿار،
پر تنهن جا پار، ڪهڙا چئي ڪيئن چوان.

.....

(۲) وحدت مذاهب:

جهڙيءَ طرح خلقت اشيائ ۾ ڪثرت ٿي نظر اچي اهڙيءَ
طرح ابتدائي زماني کان وٺي عرب ملڪ، عرب قوم جي رهبري ۾
۽ خدايت لاءِ ڪيئي پيغمبر، حڪيم، فيلسوف پي پيدا ٿيا آهن
انهن جون سمجهاڻيون ۽ تعليمات به جدا جدا نموني ۽ طريقي
جون ڀينون ڏسڻ ۾ اچن جو مٿاڇري نگاه ڪندڙ منجهي پوي ٿو.
صحيح ۽ غلط، حق ۽ ناحق، مفيد ۽ نقصانڪار جو ڪو
ٻڌڻ به مشڪل ٿيو پوي. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته شاه صاحب ٽي

۾ ان خيال ستا بوڻو ڏسجي. ۾ر معلوم ائين ٿئي ٿو ته وحدت وجود جي راز معلوم ڪرڻ بعد کيس مذاهب جي وحدت جو پتو پيو آهي. آخر جيڪڏهن جملي اشياءَ هستيءَ ۾ وحدت سمايل آهي ته انهن جي قانون فطرت يا مذاهبن ۾ اختلاف ڪيئن ٿي سگهي ٿو.

جهڙيءَ طرح شين جي شڪلين ۾ اختلاف جي باوجود انهن ۾ بنيادي وحدت موجود آهي اهڙيءَ طرح کيس معلوم ٿيو ته مذاهب عالم جي ظاهري ڪثرت جي پويان باطني وحدت ڇپيل آهي.

مذهبن جا بنيادي مقصد گهڻو ڪري ساڳيا آهن. شاه صاحب جا چند بيت سندس اهڙن خيالات جي تائيد ۾ پيش ڪجن ٿا.

مئي هاڻيءَ سين مارو اچي پيو انڌن،
مناڙين هڻن سين، اکڙين ڪين پسن،
في الحقيقت فيل ڪي، سڄا سڄاڻن،
سندي سـردارن، بصيرت پينا ڪري.

.....

ڏسڻ جي ڏسين، ته هم ڪي حق چئين،
شارڪ شڪر نه ٿي، انڌا انهيءَ ڳالهه ۾.

.....

ڪيو مطالع مون، هو جو ورق وصال جو،
تنهن ۾ تون هين تون، بي لات نه لحظي جيتري.

.....

قرب ڪبرياءَ، ماءُ ملاقي نه ٿي،
پورو اي پرياءَ، صوفي جي صلح ۾.

.....

(۴) محبت (پیار) مذهب جو روح آهي:

جي مذهب اتحاد ۽ ترقيءَ انسان لاءِ راهبر آهي ته ان جي ساري تعليم جو نچوڙ جنهن بنيادي شئي تي رکيل آهي اها آهي ”محبت“ هي هڪ قسم جي کشش آهي جا ميلاب يا وصال طرف انسان کي ڇڪي ٿي. دنيا جي ڪاروبار ۾ قدرت طرفان ۾ مکيه طاقتون ڪارڪن نظر اچن ٿيون هڪ آهي قوت جذب ٻي آهي قوت رد.

پهرين ميلاب، محبت، وصال، اتحاد تعمير ۽ ترقي طرف ڇڪيندڙ آهي. ٻي جدائي، نفرت، فراق، نفاق تخريب ۽ تنزل ٺاهيندڙ آهي. مذهبي زبان ۾ ان کي سوائِي ملڪوتي ۽ شيطاني سڏين ٿا.

روح کي ٻن درجن مان لنگهڻو پوي ٿو هڪ اعليٰ مڪان مان هيٺ ٻئي عالم ناسوت ۾ اچڻ جو درجو آهي ٻيو ناسوت مان وري اصل ڏي وڃڻ جو درجو آهي. پهرين ٿي صوفي زبان ۾ نزول ۽ ٻي ٿي عروج سڏس ٿا. جڏهين ماڻهو مذهب جي نفس تي غور ڪري ٿو ته کيس پيو پوي ٿو ته نزول جي رستي کي ڇڏي عروج ڏي هلڻ، شيطاني رجحانات تي ڦٽو ڪري ملڪوتي رجحان طرف لاڙو ڪرڻ، تخريب کي ڇڏي تعمير طرف خيال رکڻ، قرب کان پستي ٿي محبت ۾ محو ٿيڻ هي مذهب جو حقيقي مطلب آهي تنهن ڪري سڀ بزرگ ۽ صوفي عشق ۽ محبت کي حقيقي مذهب سمجهي ان جي ساراه ڪندا ويا. شاه صاحب به انهي راز جي رمز پروڙي آهي ۽ چوي ٿو ته:-

مون کي اکرڙين، وڏا ٿورا لائيا،

ته ٻن ٻين پسن، ڪٿان جي ڪر ساهيون.

ڪر ڪاريندو سيءَ مانو جن پريستو
جوش جلايا جيءَ ماري تنهن مات ڪيو.

.....

حوصلو حيرت جو آهي نه مٿي عام،
سندي محبت ماءُ ڪور پروڙي ڪينگي.

.....

لوڪان نجو صرف مون مطالع سپرين،
سوئي سو حرف پڙهيو پڙهان من ۾.

(۴) عبادت جي صحيح معنيٰ خدمت خلق آهي:

شاه صاحب ڏٺو ته مذهب جي معنيٰ چند عبادتن جو مجموعو ورتي وڃي ٿي ۽ قرآن شريف جي آيت ته ”ما خلقت الجن والانس الا ليعبدون“ جي عام طرح معنيٰ نمازون، روزا، ذڪر، فڪر وغيره ڪڍي وڃي ٿي نتيجو اهو وڃي نڪتو ٿي ته هرڪو ماڻهو نماز پڙهي روزا رکي انساٺ ذات جي خدمت جي بدران پنهنجي خود غرضيءَ ۾ محو ٿي رهيو هوندو.

ملا ۽ مولوي غلط فتوائون ڏئي، فساد ڪرائي، مفت جا مال کائي صرف نماز ۽ روزي کي ڪافي ذريعي نجات سمجهي حقوق العباد کان پاڻ کي هڪ طرف آزاد سمجهي رهيا هئا ته پيران طريقت زهد، تقويٰ، ذڪر، فڪر ڪرڻ کي صحيح عبادت سمجهڻ لڳا هئا ۽ خلق خدا جي خدمت ڪرڻ بدران پنهنجي خدمت ڪرائڻ ۾ مشغول هئا، شاه صاحب انهي ڳالهه تي به غور ڪيو ٿو ڏسجي ۽ هن نتيجي تي پهتل هو ته سڄي عبادت جي معنيٰ مخلوق خدا جي بنا غرض جي خدمت ڪرڻي ئي آهي.

ماڻهو هن دنيا ۾ صرف روزا نمازون پڙهڻ لاءِ پيدا ڪيون نه آهن پر انهي جي زندگي جو مقصد هن دنيا ۾ مڪمل سلامتي

آئن، انسان کي جانوري خواهشات کان آزاد ڪري روحاني ترقي، تعمير عالم، حسن اخلاق جي صفتن سان مجسم ڪرڻ لاءِ خدمت خلق ئي آهي. جڏهين ڏٺائين ٿي ته ماڻهو ظاهري عبادت کي ئي ذريع نجات سمجهي صرف ان طرف مشغول آهن ته کيس عجب ٿيو ٿي. سندس انهي قسم جي خيالن جو پتو هيٺين بيتن مان پئجي سگهي ٿو.

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاڻا ڏوھ چڙهن، جيئن ورق ورائين وٽراءِ.

.....

روزا ۽ نمازون، اي پڻ چڱو ڪم،
اوڪو پيو فھم، جنهن سان پسجي پرين کي.

.....

اڪر چئي هيڪڙي، بهون جي نه بجهن،
ڪو به ڪوڪي تن، سڄي مٺائي ڳالهڙي.

.....

تھڙا چاليها نه چاليه، جهڙو پسڻ پرين جو،
ڪهڙو ڪاتب تون ڪرين، مٽي پٺن پيه،
جي ورق وارين ويه، ته اڪرا هو ئي هيڪڙو.

.....

(۵) ارتقا انساني جو راز امن ۽ سلامتي ۾ آهي:

شاھ صاحب غور ۽ فڪر بعد انهي نتيجي تي پهتل هو ته دنيا جي تعمير ۽ انسان ذات جي ترقي سواءِ امن ۽ سلامتي جي حاصل ٿي ڪن سگهندي. هو هر انهيءَ ڳالهه جي مخالف هو

جنهن مان انسانن جي وچ ۾ فساد پيدا ٿيڻ جو امڪان هوءَ هن اسلام کي فتح ۽ حڪمراني جو مذهب ڪري ڏئي سمجهيوندڪو مسلمانن کي قومن جي امامت ڪرڻ جي تلقين ٿي ڪيائين. هن مولن ۾ منهن پائي غربت ساڻ گذارڻ جي تلقين هڪ طرف ڪئي ته ٻئي طرف صاف چيائين ته:-

هو چوڻي تون م چوءِ، واتان ورائي،
اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو ڪائي.

هو سڏڻ کي مارڻ، طمع کي ترڪ ڪرڻ، ويرين جو واهرو ٿيڻ، گولن جي گولي ٿيڻ، ڪيني کي قتل ڪرڻ، ڪر م پرين پسڻ، خوديءَ کي ڪاٺڻ، سچ جي سين هڻڻ، تن کي تسيا ڏيڻ، لنگ ۽ لانگ ڪيڻ، من ماري مات ڪرڻ، سڀ ۾ پرين پسڻ جي تعليم ڏئي ٿو. هو دشمن يا مخالف کي حملي کان روڪڻ لاءِ هيٺين قسمن جا الفاظ ڪتب آڻي ٿو:-

ڪشي کان ڪمان مان، متان هٿين مون،
مون ۾ آهين تون، متان تنهن جوئي توکي لڳي.

(۶) صحيح تعليم ڀاڻ سڃاڻڻ ۾ آهي:

شاه صاحب کي معلوم ٿي چڪو هو ته انسان اشرف المخلوقات آهي. هن ۾ نور الاهي جو جلو نمايان نظر ٿي آس، هن کي انسان جي زندگيءَ جي مقصد ۾ پروڙ هئي، هن ساري ڪائنات جي خلق کي بيڪار ۽ بنا مقصود جي پيدا ٿيل نه ٿي سمجهيو. هن کي احد ۽ احمد، جز ۽ ڪل، پڪي ۽ بچري، بنهون ۽ سسئي، فرد ۽ قوم جي تفاوتن ۽ بنيادي وحدت جو سمورو راز معلوم هو. هن نابوديءَ جي وسيلي اعليٰ ٿيڻ جو مطلب

سمجھي ورتو هو، تنهن ڪري پنهنجي ڪلام وسيلي هن جز کي
ڪل ۾ فنا ڪرڻ، فرد کي قوم لاءِ قربان ٿيڻ جي تلقين ڪندي
چيو آهي ته اهو درجو تڏهين حاصل ٿي سگهندو جڏهين حقيقي
پاڻ سڃاڻڻ جي پروڙ ماڻهو ۾ پوندي. هن جو چوڻ آهي ته
انسان جو اعليٰ درجي تي پهچڻ صحيح تعليم ذريعي ئي حاصل
ٿي سگهندو ۽ صحيح تعليم جي تشريح ان ڳالهه ۾ ڪئي اٿس
ته انسان پنهنجي صحيح حقيقت سڃاڻڻ جو ماهر ٿئي، ان وقت ئي
سندس خوف ۽ خطرا، وهم ۽ گمان، ڪفر ۽ شرڪ، بياني ۽
عبدیت دور ٿي سگهندي ۽ ماڻهو ترقي ڪرڻ جو لائق ٿي سگهندو
سندس هيٺيان بيت ان جي اهڙي خيالات جو ثبوت پيش ڪندو.

اسين سهڪون جن کي، سي تان اسين ٻاڻ،
هائي وج گمان، اسان صحيح سڃاتا سپرين.

.....

هڪر هئڻ ڇڏ، تنه اوڏي ٿين عجيب ڪي،
”مارابت شيا الله وراڻ الله“ نئي اجها اوڏائين اڏ،
ته هوت توهين ڪان هڏ، پرن ياسي نه ٿئي.

.....

هو پن ڪونهي هن ريءَ، هي نه هن هان ڌار،
”الانسان سري وانسا سره“ پروڙج بچار،
ڪندا ويا تنوار، عالم عارف اهڙي.

.....

پاڻ پردو پاڻ ڪي، طالب منج تون،
نڪا هان نه هون، پردا من پياسي ٿيا.

.....

سو پکي سو پڇرو، سو سر سوئي هنج،
 پهي جان پروڙيو، مون پانهن جو منجه،
 ڏيل جنهنجو اڏنجه، سو ماري ٿو منجه ڦري.

.....

(۷) مقصد جو حصول قرباني سان حاصل ٿئي ٿو:

شاه صاحب هن نتيجي تي پهتو هو ته جيڪڏهن صحيح تعليم جو راز پاڻ سڃاڻن ۾ ڇپيل هو ته صحيح عمل سواءِ قرباني جي ڀيٽا جي وسيلي حاصل ٿي نه سگهندو. هن جڏهن چوڻ لڳو ته ڏٺائين ٿي ته هر ننڍي شئي وڏي ۾ سمجهاڻ لاءِ پاڻ قربان ڪري رهي آهي، هر مٽيءَ جو داڻو زمين گڏجي عالم جمادات جي ٺاهڻ ۾ مدد ڏئي رهيو آهي اهڙيءَ طرح جمادي جزا نباتات جي عالم پيدا ڪرڻ لاءِ وقت به وقت پاڻکي قربان پيا ڪن. نباتات وري حيوانات جي زنده رهڻ لاءِ قوت جو ڪم ڏئي رهي آهي. وري جي غور ڪندا ته انهي مان مان وري هر هڪ جزو ٻئي جي بقا لاءِ مدد ۽ معاون آهي جا معاونت قرباني کان سواءِ حاصل نٿي ٿي سگهي. اهو سلسلو ڪائنات جي هر مظهر ۾ نظر ايندو.

ماڻهو به انهي قانون فطرت کان آزاد نه آهي. ٻيءَ ۽ ماءُ کي اولاد لاءِ قرباني ڪرڻي پوي ٿي، فردن کي قبيلن لاءِ ۽ قبيلن کي قومن لاءِ ۽ قومن کي انسان ذات جي ڀلائي ۽ بهتريءَ لاءِ ڪي ذاتي قربانيون ضرور ڪرڻيون آهن. تنهن ڪري فلسفي عمل تي نظر ڪري ٿي ته ان جو جوهر قرباني ئي ڏسڻ ۾ ايندو.

شاه صاحب جي بيان ڪيل مذهبي رايي کي جيڪڏهن سان اختصار ڪري پيش ڪريون ته ان جو لب لباب هيٺين لرح ٿيندو.

ساري ڪائنات ۾ گوناگون مظهرن جي باوجود به بنيادي
وحدت قائم آهي.

انهي بنيادي وحدت جي راز کي معلوم ڪرڻ ۽ سمجهڻ
لاءِ رستو ۽ طريقو مذهب آهي.

مذهب ابتدا کان وٺي باوجود ظاهري اختلافن جي
هڪ ئي آهي.

انهي مذهب جو روح يا جوهر محبت يا عشق آهي.
محبت ۽ عشق ترقيءَ انسان ۽ تعمير عالم لاءِ خدمت خلق
امن ۽ سلامتي جو سبق ڏئي ٿو.
انهيءَ سبق جي پڙهڻ ۽ سمجهڻ لاءِ پاڻ سڃاڻڻ
ضروري آهي.

سڃاڻڻ سواءِ صحيح عمل جي بي ڪار آهي،
صحيح عمل جو راز قرباني ۾ سمائيل آهي.

شه صاحب جي اهڙن خيالات جي ثبوت ۾ سندس هيٺيان
بيت پيش ڪجن ٿا:-

سوريءَ سڏ ٿيو، ڪا هلندي جيڏيون،
وڃن ٿا پيو، نالو نهن ڳڻن جي.

.....

پهرين ڪاٺي پاء، ٻچڻ پوءِ پرڻو،
ڏک پريان جو ڏيل ۾، واچت جيئن وڃاء،
سيخن ماه پچاء، جي نالو ڳيڙ ۾ نهن جو.

.....

پسچ پتنگن کي، سندیون کاہن خبرون،
 آئیو وجھن آگ ۾، جي پنهنجو جي،
 جيري جنھن جي، لڳا نيزا نيھن جاء.

.....

سرھا ڏنم سي، جنھي ساڃاء سرائين سين،
 تيغ تنھن جي کي، ڪٽ نہ لڳي ڪڏھن.

.....

سڪن ۽ سوري، ٻئي اڪر ڏيکڙي،
 وهن وانڙين تي، ڪارڻ ضروري،
 ٻنهي جيءَ پوري، جي ڏني ريءَ نہ چڙي.

.....

گندي ۽ گراه، جن سناسين سانڍبو،
 انھن کان الله، اڃان اڳاھون ٿيو.

فصل اٺون

شاه صاحب جي ڪلام جون خصوصيتون

شاه صاحب جي ڪلام جون خاص خصوصيتون هيٺيون آهن :
(۱) اهو سنڌي قوميت جي جذبي سان ڀريل آهي، وطن ۽ ان جي هر شيءِ جي پریت ان جو مکيه جزو آهن.
ساري ڪلام جون اڪثر آکاڻيون، سواءِ ڪربلا جي واقع جي سنڌي ڪتب آنديون اٿس.

(۲) سندس ڪلام ۾ ڪتب آندل ٻولي به سواءِ چند حوالن جي صفا چند سنڌي آهي. ايتري قدر جو ڪي لفظ جنجو رواج اڄ ڪلهه نڪري ويو آهي سي به سنڌي ۾ ئي ڪري سمجهڻ به ڏکيا پيا لڳن.

(۳) ٽي خاصيت شاه صاحب جي ڪلام ۾ اها آهي ته اصل هندي شاعري جو تتبع ڪندي هن زال کي عاشق ۽ مرد کي معشوق بنايو آهي جو دستور پارسي ۽ عربي شاعري ۾ ڪونه آهي.

(۴) شاه صاحب جي ڪلام جي اها به خصوصيت آهي ته ڪلام ۾ قصا سڀ افسوسناڪ پڄاڻي جا بيان ڪيا اٿس، سندس ڪلام جلد نفع ۽ وقتي ڪاميابيءَ ڏي ماڻهوءَ کي ڪونه ٿو ڇڪي عارضي نفعي دائمي مقصد جي حصول لاءِ قربان ڪرڻ سندس ڪلام جو روح آهي.

(۵) مثنوي روم وانگر سارا قصا ۽ ڪهاڻيون بيان ڪري پوءِ ان مان نصيحتون ٺٽو ڏئي بلڪ هن جي خيال موجب اهي ڪهاڻيون زبان زد عام هئڻ ڪري ان جو دهرائڻ ضروري نه ٿاڻي صرف انهن ڪهاڻين يا بيان ڪيل شين مان ڪي نتيجا ڪڍي سورن جي جذبات ۽ شين جي صفتن جو بيان ٿو ڪري.

شاه صاحب مختلف مڪاني ڪهاڻين ۽ شين بنسبت جڏهن ڪجهه چوڻ گهري ٿو ته انهن جون خاصيتون اکين اڳيان اٿس ۽ سندس هر هڪ بيت جدا معنيٰ ۽ نصيحت رکي ٿو.

(۱) سر ڪلياڻ:

هن جي پهرين فصل ۾ وحدت وجود جو ذڪر ڪري ٻين فصلن ۾ هو انهن عاشقن ۽ نيهن وارن جو ذڪر ڪري ٿو جنجي اڳيان وڏا مقصد ۽ مرادون آهن، جنجي اصل ڪرڻ لاءِ هو هر طرح جي قرباني ڪرڻ واسطي تيار آهن. نيهن وارن کي هو ٻن گروهن ۾ ورهائي ٿو هڪڙا سچا ۽ سرويچ آهن جي ڪڏهن به مٿي نٿا ساندين، ڪڙي ۽ قتل جا هيرا ڪٽيو وڃن، ڇاڪاڻ ته به نٿا سلين، وه ڏسيو وسهن پيا، ڪاٽي ۽ پٽي ڪنجهن ڪين ٿا، سيخن ۾ ماه پچائڻ لاءِ تيار آهن، جن کي سوري سينگار آهي. نيزي تي سر چاڙهي نروار ٿيڻ لاءِ تيار وٺا آهن جن کي مقصد ۽ معشوق جي راه مان موٽڻ ۽ مرڻ ميهڻو آهي. سوري ۽ سچ برابر اٿن. تن جو ذڪر ڪري چوي ٿو:-

سوري آهي سينگار اصل عاشقن جو،
 مڙڻ موٽڻ ميهڻو ٿيا نظاري نسرور،
 ڪسڻ آه اقرار، اصل عاشقن جو.

پيا سڌريا آهن جي ڪات ڪلان جا ڏسيو موٽيو وڃن
 ٿوه ٿاريو شراين جون سڌون پيا ڪن، هنن وٽ هي هڏو ۽

جر پيارو آهي، مٿو ماڻي وٽ لاهي رکڻ کان پيا چرڪن.
انهن لاءِ چوي ٿو ته:-

سڌڙيا شراب جون، ڪڏهه پچارون ڪن،
ڪاٺ ڪلالن ڪڍيا، ته موٽيو پوءِ وڃن،
پڪون سي پين، سر جنين جا ست ۾.

(۲) سر يمن ڪلياڻ:

هن سر ۾ هو عوام جي مصيبتن ۽ تڪليفن، اهنجن ۽
ابڙاون جو ذڪر ڪندي ملڪ جي خدمت جي خواهش رکندڙن
کي مخاطب ٿي ڪي هدايتون ۽ نصيحتون ڏئي ٿو.
چوي ٿو ته:-

سگهن سڌ نه سورجي، ته گهايل ڪيئن گهارين،
پتل پامو ٻڌ تي، واڍوڙيل نه، وارين،
پر ۾ پچهر پرين لاءِ، هي هنجھون هارين،
سڄڻ جي سارين، تن رويو وهامي راتڙي.

کين وري صلاح ڏئي ٿو ته جي سچ پچ اوھان ملڪ ۽
ماڻھن جي محبت رکو ٿا ته:-

اگھائي سگھيا ٿيا جي ويٺا وٽ ويجهن،
ترسي طبيبن، چيني هونءِ چڱا ڪيا.

.....

وهڻ ويجهن وٽ، جي سگھن ته سگھو ٿين،
اڳين عادتن مٽ، ته اگھا عاجز نه ٿين.

ليڪن ساڳئي وقت خود مطلب ۽ جاھل ڪارڪنن ۽

ملڪي ليڊرن جي ڦندي ۾ ڦاسل کان منع ڪندي چوي ٿو:-

ڪنيس ڪوريڇن، جو تن طيب نه گڏيا،
ڏيئي ڏنپ ڏڏن، پائان ڏيل ڏکونيو.

پوءِ ڪين پتنگن جا مثال ڏيئي مقصد ۽ مراد لاءِ مرڻ
۽ قربان ٿيڻ جو سبق انهن کان سکڻ جي هدايت ڪري ٿو
چوي ٿو ٿو:-

پڇ پتنگن کي، سنديون ڪاسن خبرون،
آئيوجهن آگ ۾، جي ۽ پنهنجو جي،
جير جنيهن جي، لڳا نيزا نيهن جاءِ.

هڪ هنڌ ڪين خبردار ڪري چوي ٿو:-

سڪن ائين نه سڏ، جيئن اڪيلو لياڪا پائين،
پئي پريان جي نه ٿين، مٿي اڳن اڏ،
اي پڻ ڪوڙي سڏ، جئن کليو ڪايو سمهن.

(۲) سر ڪنڀات:

هن سر ۾ مقصد يا معشوق، جو صوفي وٽ وحدت جي
ادي آهي ۽ محب وطن وٽ ملڪ ۽ قوم جي آزادي ۽ ترقي
هي. سا هڪ جاءِ تي چنڊ جي حسن جي ڀيٽ ڪئي اٿس
وي ٿو ٿو:-

چوڏهين چنڊ اپرين، سهسين ڪرين سينگار
پلڪ پريان جي نه پرين، جي حيلن ڪرين هزار
جهڙو تون سڀ چمار تهر ڏم دوست جو.

پي جاءِ تي ان کي پرن ۽ ڏي پيغام نين لاءِ واحد ڪري
ٿو اٿس ۽ چوي ٿو ٿو:-

ناسیندی نگاه، پهرین ڪڇ پرين ۽ ڏي،
احوال عاجزن جاءِ آڪڇ لڳ الله،
روزنهارين راه، اڪيون اوهانجي آسري.

هڪ جاءِ تي اٺ کي قاصد ۽ پرين وٽ پهچائيندڙ ڪري
ورتو اٿس. مقصد کي پهچڻ ڪئن سفر سمجهي اٺ کي منت ڪري
کيس چوي ٿو ته حالتون سٺيون اٿي مون کي جلد نيشي محبوب
سان ملاء.

رات سهائي پون سنئين، پتن وڏو پنڌ،
هلندي حبيب ڏي، ڪرها موڙ م ڪنڌ،
پنڌن سوئي پنڌ، جو پهچائي پرين کي.

.....

اٺ جي مشابيهت هڪ جاءِ تي خادم ملڪ يا سالڪ
راه سان ڪندي ان کي دنيا جي ڪئن مسافرين طي ڪرڻ
واسطي همتائڻ لاءِ ننگ وجهي چوي ٿو ته:-

ڪرها ڪر سڄاڻ، پيڪو ۽ پانهن جو،
اصل آهي اوهان جو، ناليرو نڌان،
ڪرها اسان سان، کي چانگا ڪڇ چڱايون.

(۴) سر سراڳ:

هن سر پر حياتيءَ کي سٺي سمند جي مسافريءَ سان
مشابيهت ڏني ويئي آهي جتي ڪيئي لڙ، لهرين، لس ۽ لپن سان
مسافر کي منهن مقابل ٿيڻو پوي ٿو، جتي آب جوات نه آهي،
جڪڻ چاڙم ۽ ڪپڙ ڪارونپار آهن ان ۾ محب وطن يا صاحب
اخلاق کي سچ جي سوداگر سان تشبيه ڏنل آهي، ان ۾ سندن

رهبري ۽ هدايت لاءِ ڪي تجويزون پيش ڪيل آهن جن مان توڪل، توبه، ٻانهپ، سچي دل سان شيوا ڪرڻ يعني پنهنجي مقصد سان محبت رکڻ، غفلت کي ترڪ ڪرڻ يعني جاڳڻ اونهي ۾ غوطا هڻي امل ڪرڻ، پاڻيٺ پرڪڻ، ابتدا ۾ ترهو ٿاڻي ٻڌڻ ملا معلم پڇي خبرون پروڙڻ، مکيه آهن چوي ٿو ته:-

ڪوها ڪالهه ڪٿي، ان وڏا اتر آهري،
الا جهري ۾ انجي، اولسي جي اٿي،
وئجارن وٺي، سو وڪر وڌو پيڙئين.

.....

لڙ لهريون لس ليت، جتي انت نه آب جو،
الله اول ۾ ان جاءِ، پيڙا مٽي پيت،
جوڪو ٿئي ۾ جهازڪي، ڦرمي اچي ۾ ڦيت،
لڳي ڪام لپيت، هن غاريبي غوراب ڪي.

.....

جنين سودو سچ سين، وڪر وهائيو،
”بخرو لهم البشري“، جوانهي لٽي آيو،
ان کي لالن لنگهائيو، ساندارو سمنڊ جو.

.....

توڪل- ”ڏيئي توڪل تڪيو آر لنگهيا آسان.“
توبه- ”توبه جي تاثير سين تري ويا طوفان.“
ٻانهپ- ”ٻانهپ جو پيڙئين وڪر وڌاءِ.“
شيواڪرڻ- ”شيواو جن سبحان، وير نه وڙهي تن سڀر.“
غفلت- ”جاڳو جي يار، ته تڙ توائي نه ٿي.“

غوطم زني۔ ”آندائون عميق مان جستي جو اهرن۔“

”اي گيت خواصن جيئن سمنڊ سوجهيائون۔“

موتين جو پاڻي پوکڻ۔ وڃن ۽ وينجھار، پاڻي جي پرکڻا۔

ڪنير پايو اکين ۾، لهن سڀ ڪنهن سار،

موتيءَ جي مزاج جو، قدر منجهه ڪنار،

صرائون ڌار، ماڻڪ سلاحت نه ٿي۔

ترهو ٿاڻي ٻڌڻ۔ تانگهي ۾ ٿاڻي، ٻڌ بهنجو ترهو،

اونهي ۾ آڻي، ڏونڊ ڏيندڙ ڪو پيو۔

معلم پڇڻ۔ ”ملان معلم خبرون، ڇي پروڙيڇ۔“

هن سر ۾ هڪ هنڌ زندگيءَ جي بهترين ۽ ارنامن بابت
ذڪر ڪندي فرمائي ٿو ته:-

وڪر سو وهاءِ، جو ٻئي پراڻو نه ٿي،

ويچندي ولات ۾، ڌرو ٿي نه ڌاءِ،

سا ڪا هڙ هلاءِ، آهه، جنهن جي اڀرين۔

ڇڻن عملن ڪرڻ لاءِ چوي ٿو ته:-

دنگيءَ ۾ داڻا، وٺي وجهه وڪر جا،

ويسر وڙهندي ويسرا، ويجهه ۾ ويجهڻا،

هي ننڊ نه جاتا، ڪڏهن هڻندي، ڪن ۾۔

(د) سر سامونڊي:

هن سر ۾ هن انهن محب وطن جو ذڪر ڪيو آهي

جي قوم ۽ ملڪ خاطر گهر ڇڏي بي گهر ٿين ٿا ۽ ورهين جا

ورع به قيدن ۽ جلاوطنين جي سزا پوئڻ ٿا، سڌائين مسافري ۾

آهن حور ڪري ٿا ۽ هنن وهون بهتون واجهائين، وڻ ٿي وائڻيون

ٻڌن ڏيا ٻارين ۽ سڪائون باسين. انهن جي درد ڀرئي داستان جو
ذڪر ڪندي چوي ٿو ته:-

سامونڊي ڪوسنگ، آهي گوند ڪاڏئون،
انگن چاڙهي انگ، ويو وڻجارو اوھري.

.....

سامونڊي ساري، مٽي تر ڪڏاريان،
مون کي ٿي ساري، انهي سڀني ڪالھڙي.

.....

لاھندا ۽ ڪن، ڪالھيون هلن سڀنيون،
ڏيندا مون ڏڪن، وھ وجھندا جندڙو.

.....

جر تر ڏيا ڏي، وڻ ٿي ٻڏي وانھيون،
الا ڪانڌا اچي، آسائيتي آھيان.

.....

پيڙي ۽ جبي پڻ، نھن نه ڪجي ان مين،
اڀا ڏنڀ ڏسن، ڄم سڙھ ڏيئي سڄر ٿيا.

.....

وڃيئي وسري شال، جو تون سودو سڪئين،
اڃان آئين ڪالھ، پڻ ٿو سفر سنڀرين.

(۶) سهڻي:

هن سر ۾ شاه صاحب مقصد (معشوق سان) حقيقي نھن

جي ناتي جو ذڪر ڪري ٻڌائڻ گهري ٿو ته مطلوب کان سواءِ طالب بيڪار آهي، انهيءَ کان سواءِ ناپاڪ، اڌوتو ۽ نجس رهي ٿو ۽ انهيءَ جي حصول سان پاڪ، صاف ۽ سٿرو ٿئي ٿو. ليڪن اعليٰ مقصد کي پهچڻ سولي ڳالهه نه آهي اتي درياءَ جي دهشت، ڪاريون راتيون، ڪنن جا ڪڙڪا ۽ دلين جا ڌڙڪا رانسر کي پيش اچن ٿا. اتي سندس رهبر راه صرف يار يا مقصد جي محبت رهي ٿي جنهن جي ڪشش کيس لنو لايو ڇڏي، جتي ڪڙڪن جا ڪڙڪا سندس رهبري ڪن ٿا. مرڻ ته هر ڪنهن لاءِ ائين ئي آهي ليڪن مقصد جي راه ۾ قربان ٿي سر ڏيڻ ڪري ٻڌيءَ جا ٻيٽا ٿين ٿا.

مقصد سان محبت لاءِ چوي ٿو ته:-

تو ڏي بي نه تات، ميهار ٿي من ۾،
جه پڻ پيس رات، هوساهڙ هو سهڻي.

مقصد کان سواءِ زندگي بيڪار آهي واسطي چوي ٿو ته:

ساهڙ ڌاران سهڻي، آڌوتسي آهي،
ڪڍيون جوڪاهي، پاسي تنهن پاڪ ٿئي.

مقصد تائين پهچڻ ۾ جي مشڪلاتون سامهون اچن ٿيون

تن بابت چوي ٿو ته:-

دهشت دوم درياءَ ۾، جت لڙلهريون لس ليت،
آڻيو اويارن ۾، باندي ٻوڙي ٻيٽ،
جت چڪڻ جي چيٽ، ات سيد سير لنگههءَ تون.

مقصد جي محبت ڪيئن نه کيس ڪشش ڪري ٿي ان

ري ٿو:-

اديون سڀ اندام، منهنجا چڙن چوڙيا،
لارن جا لئو لائي، سا ڪيئن آڇيان عام،
لڳس جنهنجي لام، سولاهت دلاسا منجي.

اعليٰ مقصد جي راه، پر قربان ٿيڻ لاءِ چوي ٿو ته:-

ته ڪر ڪيئن سٺي جي، سير نه گهڙي سهڻي،
هت حياتي ڏينھڙا، هڏ هن تان نه هڻي،
چڪي تنهن چري ڪئي، جوڏنس ان ڏهي،
سهڻي ڪي سيد چوي، وڏو قرب ڪهي،
هنئين هوند مٺي، پر ٻڌيءَ جا پڻا ٿيا.

مقصد کي پهچڻ لاءِ مسلسل ڪوشش جي درڪار آهي
ڪا حد مقرر ڪري نٿي سگهجي، چوي ٿو ته:

نڪو سنڌو سور جو نڪو سيڙهو سڪ،
عدد ناه عشق، پڄاڻي پاڻ لهي،
جي قيام مڙن، ته ڪر اوڏا سپرين،
نھان پوءِ سڄڻ، واڌايون وصال جون.

.....

مقصد جي حاصل ڪرڻ پر جي شيون رنڊڪون ٿيون وجهن
انهن لاءِ چوي ٿو ته:-

ڪنڌيءَ جهليو ڪانهن، عاشق آيو آهون ڪري،
تو ڪيئن ٻوڙي سهڻي، ٻيلي منهنجي ٻانهن،
دريا، توتي دانهن، ڏيندس ڏينهن قيام جي.

.....

واھڙ پريون نہ پاءُ، تو پڻ ليڪو ڏيڻو،
سندا سائون ڏينھڙا، هميشه نہ هونداءُ،
وهائيءَ ويندءَ، اوڀر اتساهان لهي.

(۷) سر سارنگ:

هن سر ۾ ملڪ مان غلاميءَ جي ان هوند ٽارڻ، عوام
جي خوف ۽ ڊپ کان ڏهڪايل دلين کي همت واري آب
اڳوندري سان تر و تازه ڪرڻ، مهاڻگولهي ميڙڻ ۽ پنجن مان
پندرهن ڪرڻ وارن ڏڪارين ۽ موڏين جي مرڻ، لوڪ مٿان ڪوند
گنوائڻ، جو ڏڪر ڪيو اٿس وطن جي مرده هوا ۾ انقلاب جي
مانڊاڻ جي اميد ۽ آسرو رکندي، اتر پار کان وڃڻ جي وسڻ،
بھلڻ جي هر سباهي، ملڪ کان ڏولائي جي ڏينھڙن لھڻ، سنگھارن
جي سرھو ٿيڻ، ان جي ارزان ٿيڻ، مينھن جي موڪ ڇرڻ، ٻٽ
۾ پاھن جي ٿيڻ، ماڻھن ۾ مڪن جي اچڻ جو بيان ڪري ٿو.
هي سارو سر انقلابي رنگ سان رنگيل آهي. ان ۾ غلامي ۽
مسڪيني جي ستايلن کي همت ۽ دلداري ڏياري ويئي آهي ۽
چيو ويو آهي تہ سدائين اڄ اسات ڪاٺ هوندي سگھوئي جھڙ
ڦڙجھات ڏيئي ٻٽ پسايندو ۽ قلب جون ڪسون لاهيندو:-

سارنگ سار لهيج، الله لڳ اچين جي،
ٻاڻي ٻوڇ پٽن ۾، ارزان ان ڪريج،
وطن وسائيج، تہ سنگھارن سبڪ ٿئي.

.....

اڳيو آهي، لڳه ٻس لطيف چئي،
وٺو مينھن وڌ ڦڙو ڪڍو ڏن ڪاھي،
چن چڙي ٻٽ پٽو، سمر سباهي،
وهو ۾ لاهي، آسرو الله مان.

مند ٿي مٽيل وسيا، تاڙي ڪي تنوان
 هارين هر منجهايا، سترها ٿيا سنگهار،
 اڃ پڻ منهن جي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

.....

حڪم ٿيو بادل کي، تہ مارنگ ساڻ ڪڇڻ،
 وڃون وسڻ آڻيون، تہ تہ مينهن ٽنڻ،
 جن مهاڻگو لهي مٽريو، سي ٿا هٿ هڻڻ،
 پنجن منجهان پنڌرهن ٿيا، اٺن ٿا ورق ورن،
 ڏڪاريا ڏيه مان، شالہ موڙي سڀ مڪرن،
 وري وڙي وس جون، ڪيون ڪالهين ڪنوارن،
 سيد چئي سڀن، آه هي تنهنجو آسرو.

(۸) سر ڪيٿارو:

هن سر تي اڪثر عالمن جو اختلاف آهي. تہ انهي جا
 گهڻا بيت شاه صاحب جي عام اصول جي برخلاف آهي تہ ٻاهر
 جو قصو بيان ڪري، ليڪن آڏ ۾ هيٺين سببن ڪري ان راءِ جو
 آهيان تہ هن قصي تي شاه ضرور ڪي بيت چيا آهن.

(۱) شاه صاحب جي ڏينهن ۾ عالمن اندر محرم ۾ ماتم
 ڪرڻ ۽ نه ڪرڻ جي سوال تي جو اختلاف هو ان ۾ شاه صاحب
 ماتم جي جواز وارن عالمن جي گروه سان واسطو رکندڙ هو.
 (۲) شاه صاحب جا پويان ماتم ڪندا اچن ٿا ۽ خود
 شاه صاحب جي رکيل دستار جو رنگ به ڪارو آهي ۽ فقيرن ۾
 خليفن جون دستارون به ڪاريون آهن.

(۳) شاه صاحب اڪثر اهي قصا پنهنجي ڪلام ۾ آندا
 آهن جنجي پڄاڻي افسوسناڪ آهي. جنهن صورت ۾ هي هڪ
 اسلامي تواريخ جو غير معمولي افسوسناڪ واقعو آهي ان ڪري

ان کي پنهنجي ڪلام ۾ جاءِ ڏيڻ سندس عام اصول جي برخلاف نه آهي. هن قصي ۾ جي خاص خصوصيتون هيون تن شاه صاحب تي اثر ڪيو ٿو ڏسجي، ماڻهن جي ڪثرت جو ناحق تي گڏ ٿيڻ امام کي مرعوب نه ڪري سگهيو، حڪومت ۽ طاقت اڳيان باوجود بي سرو ساماني جي سر نه نمايائين. حق لاءِ لڙندڙن جي ساراهه ۽ بزدليءَ کي نندڻ سچن ۽ با اصول ماڻهن جو سچ جي راه ۾ سختيون سهڻ ۽ اوج حاصل ڪرڻ، خاص ڪالهين آهن جنجو بيان هن سر ۾ آيل آهي:

سختي شهادت جي، نسوروئي ناز،
ڪي رند پروڙين راز، قضي ڪربلا جو.

.....

جنهن جهيڙو اڃ، عليءَ جي اولاد سين،
پئي تين کان پڇ، جي جماعتي يزد جا.

.....

ڪلي وير ڪٽڪ ۾، ساڻو مسڀ نه هون،
پڙ تي سڀني پون، موٽڻ جنهن ميهڻو.

.....

دوست ڪهائي دادلا، محب سارائي،
خاص خليفن کسي، سختيون سهائي،
الله الصمد بي نياز سا ڪري، جا چاهي،
انهيءَ ۾ آهي، ڪا اونهي ڳالهه اسرار جي.

.....

مرمرین، آء روئین، موٽي ڪانڌم آءِ،
مچڻ تو پٺڻ، ڪچا ڪنڀر جيڏيون.

.....

کجهن وٺي گهاري، ڏنجهي ڏک گهٽ،
تنگي لٽين توڻ جي، سوره ساماڻ،
ڪندا رامائ، ڪونئر ڪلي جا ڪوڏيا.

.....

مٿن، هڪڻ، پيلي سارڻ، مانجهيان اي مرڪ،
وجهن ٿان نه فرق، رڪ وهنديءَ راند ۾.

.....

منهن مٿاهان جن جا، سي پٺيو ڪلين ٻار،
جيڏيون هن جهونجهار، سڀ اجاري اڃا ڪيا.

.....

پڇي آئين پڇڻا، لڄايئي مون سڀڻ،
وينيون وجهن ويڻ، منهن مٿاهان جهنگا.

(۹) سر سسئي آبري:

هن قصي ۾ شاه صاحب سسئي پنهنون، ڪڇ جي ملڪ،
جلن ۽ جهنگن، ڏيرن، سورن جو خاص طرح ذڪر آندو آهي.
جيڪڏهن انهن اکرن جي سياسي معنيٰ وٺي ته سسئي هڪ ڪمزور
۽ مظلوم عامي آهي. پنهنون پهلوان ۽ باهمت قوم جو ليڊر آهي.
ڪڇ آزادي ۽ ترقيءَ جو ملڪ آهي، ڏير مخالف طاقتون آهن
جي عوام جي ترقيءَ جي راه ۾ رڪاوٽون ٿيون وجهن، جهنگ

۽ جبل مقصد جي حصول جي راھ ۾ رنڊڪون ۽ مشڪلاتون آهن. سور ۽ ڏک رهبر راھ آهن. جهڙيءَ طرح مائڪرين مٺاڻ جو جوهر آهي انڙيءَ طرح ڏک ۽ سور محبت جو جوهر آهي ۽ منجهن انتهائي خوشي ساييل آهي. مقصد کي پهچڻ لاءِ ماڻهوءَ کي تڪليف ۽ مشڪلاتن، ڏکڻ ۽ ڏاکڻ جو عادي ٿيڻو آهي صحيح سلامت بنا تڪليف جي مقصد کي پهچڻ ڪوڙي سڌ آهي اتي صرف اندر جي اڌ وارا ڏونگر ڏوري پهچندا.

جڏهن نااميدي نبي تڏهن اميد کي اوڏو ٿيو. البت اتي ٻاروچائي ٻاجھ جي ضرورت پوي ٿي. انهيءَ پنڌ ۾ نه صرف ظاهري جدوجهد جي ضرورت آهي، پر اندر ۾ نئين کسي نائني نهارڻو آهي، عمل سان گڏ عقل به ضروري آهي اتي هيچ جو هنڌ ضروري آهي نه ته صرف سڌن وارا وچ ۾ وهي رهندا. سکن ۾ سنگتي گهڻا هوندا آهن ليڪن ڇپر ۾ چلڻ لاءِ ڪو چٽوسائي ملي ٿو جن کي وندر يعني ڏکڻ جي واديءَ مان لنگهڻ جي قوت هجي سي مسافريءَ جا ڀلي سندرا ٻڌڻ پيون جي ڌڪ جهلي نه سگهن سي سڌڻي ڪانه ڪن. البت محبت سان مقصد جي پٺيان جي پون ٿيون اهي وڏي طالع واريون آهن انهن سان جهڙيءَ تهڙيءَ جي جاءِ نه آهي. مقصد کي وساري وهڻ ٿيڪ نه آهي ان کي هلندڙي هٿ ڪري سگهندا.

هل هئين سين هوت ڏي، پيرن پنڌ وسار
قاصداڻي ڪار، ڪين رسائي ڪيچ ڪي.

.....

سڀني ساري سسئي، کهر ڪنڊون تون گهرو
وڃي ڏور ۾ ڏور، دران منجه دوست ٿيو.

.....

هیچ نه هوندو جن، سي ڪيئن وندر وينديون،
وهو وچ رهين، سهين سڌن واريون.

.....

سڪن واري سڌ، متان ڪا مون سان ڪري،
اندر جنهين اڌ، ڏونگر سي ڏورينديون.

.....

عمر سڀ عشق سين، پنهنون جي پڄن،
ريس ريزاليون تن سين، ڪچاڙي کي ڪن،
مارگه جي مرن، وڏو طالع تن جو.

.....

ٽڪيائي ٿر ٿيلھ، چڙھ چڪيائي چوٿين،
هلندي هوت پنهنوءَ ڏي، ڀو مڙئي پيل،
اٿي راڻو ريل، ويسن تان واري وري.

.....

هڪليائي هيل، پورينديس پنهنون ڏي،
آڏا ڏونگر لڪيون، سوريون سڄن سيل،
تم ڪرپيلي آهن پيل، جي سور پريان جاساڻ مون.

.....

مند نه منجهان تن، پسي لڪ لڏن جي،
جا پر ڪاهوڙين، سا پر سڪي سسئي.

(۱۰) سر معذوري:

هن سر مر پر ڏڪر سسئي ۽ پنهنون جو آهي ليڪن جذبات
جدا بيان ڪمڻ آهن. مقصد کي ڪهڙيءَ طرح پهچي سگهيو.

ان مان فائدا ڪهڙا آهن، همت جو اظهار مرڻ کان اڳي مرڻ،
ٿڌيءَ تي ۽ هلڻ، ”جهلي نه رهڻ ڌاران پسن مقصد جي“ ڏکڻ
واريون پين کي به ڏکيو ڇڏين، پرين کي نه گڏجڻ ڪري
افسوس ڪرڻ، عشق جو آواز ۽ پيا اهڙا جذبات بيان ڪيل
آهن جنهن مان حد درجي جو سوز پيدا ٿئي ٿو:-

هلندي هوت پنهنجي ڏي، ڪهجن کي ڪوٽيون،
پاهڻ تن پٽ ٿئي، جي ليءَ لالڻ لوليون،
سڀ سهيليون سڪ کي، چنجهون ۽ چوٽيون،
بانين ئي پوٽيون، ته ڪٿا ڪاٺين تي ڪيچ جا.

.....

مٿر مين سڱ ڪري، پسرڪنڊين پياس،
ڪير برهمڻ ڪنجي، ڪير ڄاڻي ڪيڻاس،
هوند نه سنڌ سياڻ، هن پڙئين ڪيس پڌري.

.....

ڪهي جا ڪين ڪٿي، پرين ۽ پھتي سا،
وهي ويڙهي جا، وصل تنهن وڃائيو.

.....

مر ته موچاري ٿين، ويهي وجهه م وير،
دل ۾ آن م دور تون، ڦسڻ سندو ڦير،
توئي لهين نه پير، توه راحت آهي رڙهڻ ۾.

.....

ٿڌيءَ ٿڪي نه وهي، تيءَ ڪري تان،
وڌائين وٺڪار ۾، سسئي پاڻ سڪاڻ.

پڄي ٻه پکين کسي، ٻيئي منڌ پريان،
 ڏنس ڏيهه وٺن جا، الله لڳ اهڃاڻ،
 مان هرڄي پاڻ، اچي آريائي وري.

.....

ڪو جو وڏيءَ وڏ، جيئن ور وڏيائين وڏسين،
 ڏک ڏکيءَ کي ڏي، جن ڏئي سي ڏکيا ٿيا.

.....

آءُ نه گڏي پرينءَ کي، جوين ويو جڙ،
 آڏا آريجن کي، چاڙهڪا ۽ چاڙه،
 مون مٺيءَ کان نه ٿي، وڏين منجهه ولاڙ،
 عمر سڀ آواز، ويسر ٿي واڪا ڪريان.

.....

رجن ۾ رڙ ٿي، ڪر سارنگي ساز،
 اي عشق جو آواز، ماڻهور ڪن منڌ تي.

(۱۱) سر ڏيسِي:

هن سر ۾ سسئي پنهنون جي نالي مختلف جذبات جو اظهار
 ڪيل آهي. هڪ هنڌ انهن شين جو ذڪر ٿو ڪري جن کيس
 رنج رسائيو آهي چوي ٿو ته:-

ڏاڳهن، ڏيرن، ڏونگرن، تنهي ڏنر ڏک،
 سي سڀ پانيم سک، هيڪاند ڪارڻ هوت جي.

ٻي هنڌ طالب کي خبردار ڪندي چوي ٿو ته مخالف
 طاقتن کي جڏهن اول ۾ ڏٺي ته ڇو نه ٿي خبرداري ڪئي.

جي ائين ڪرين ها ته هي تڪليفون درپيش نه اچن ٿي ها.

اڳڻ مٿي اوڀرل جڏهن ڏٺي تڏا،
ونگيئي نه وارن سين، تن گورن جا گوڏا،
ته لڪن جا لوڏا، هوند نه سٺي مسٽي.

غير جنس ۽ مخالف طاقتن جو ذڪر ڪندي چوي
ٿو ته:-

ڌريان ٿي ڌاريان، مٿ مٿي جا نه ٿيا،
مدي ڏيرن من ۾، ڪليو ڪينڪاريان،
ميوچ ٿي ساريان، ته اٺ نه اوطاقن ۾.

هڪ جاء تي سٺي پنهنجي مخالفن جو ذڪر ڪندي
انهن جو شمار ڪري ٿي:-

اٺ ويڙي، اوٺار ويڙي، ويڙي ٿڙم ڏير
چوٿون ويڙي واڙ ٿيو، جنهن لٽيا پنهنون جا پير،
پنجون ويڙي سڄ ٿيو، جنهن الهه ڪٽي اوڀر،
ڇهون ويڙي چنڊ ٿيو، ڪڙيو نه وڏي ۽ وير،
واهيري جي وير، چلون ڪريان ڇهرين.

ڪيچ مان آيل ڪافلي جنهن جي تشبيه آزاديءَ جو پيغام
پهچائيندڙ گروه سان ڪري سگهجي ٿي بابت چوي ٿو ته:-

ڪيچان آيو قافلو، طرح مڇاري تڏا،
سينگاريائون سيد چئي، ڪرها منجهان ڪوڏ،
لڪ لهي ٿي لوڏا، جيچان تن جتن جي.

مقصد جي راه ۾ طرح طرح جي رنڊڪن ۽ مشڪلاتن جو
هٿين طرح ذڪر ٿو ڪري:-

ڪرڙا ڏونگر ڪه ڪهڻي، جت ڀرپٽ سڄن بيبان،
ڏاهن ڏاهپ وسري، ٿيا حريف ئي حيزان،
سسئي ننگهيو سيد چڻي، محبت سين ميدان،
جنهن جو آريائي اکوان، تنهن کي ڪانهي پاڪ بهير ۾.

زندگيءَ جي ڪنن سفر اندر همراهن ۾ اعتبار ڌارڻ اکرڄ
ڪنهن حد تائين ضروري آهي ليڪن گهڻو ڀرو سو رکڻ به ٿيڪ
نہ آهي.

شاه صاحب چوي ٿو ته:-

متان ڪا ٻڙي، ٻول ٻـاروچي وسهي،
هوند نہ ستيس سرتيون، ويهي رهيس وري،
جت پنهنجي جوءَ ۾، گهارين مان گهڙي،
ڪيچن آڏن ڪڙي، ڪنهن ڏکيءَ ڏانون ڏاڻيو.

(۱۲) سر ڪوهياري:

هن سر ۾ به سسئي پنهنون جي نالي ۾ جذبات جو اظهار
ڪيل آهي پهرين فصل ۾ غفلت ۽ سستيءَ کي ڇڏي ترقيءَ
جي راه ۾ هلڻ لاءِ نصيحت ڪيل آهي:

غافل غفلت چوڙ، تون ڪيئن اٿاسي اوجهرين،
ڇپاتا ڇڙهي ويا، وڃي پها تـوڙ،
نيئن ننڊ اکوڙ، جر ورن ۾ واکا ڪرين.

ٻئي فصل ۾ مشڪلاتن ۽ مصيبتن کي مخاطب ٿي ڪين
چوين ٿو ته:-

ڏونگر ڏکون ڪسي، دلآسا ڏجن،
گهڻو پڇجي تن کي، جن وٽان هوت وڃن،
تون ڪيئن سندا تن، پهن پير ڏکونين.

ٺٺي فصل ۾ پنهن جو تعلق ڪيچن سان ظاهر ڪندي
چوي ٿو ته:-

اصل آريءَ ڄام جي پليءَ آءُ پئي،
هوءَ جا پائين پير ۾، تنهن جتيءَ نه جيهي،
وساري ويهي، تن ڪيچن کي ڪيئن رهان.

هڪ هنڌ ان ڏکون جو ذڪر ڪندي ظاهر ڪري ٿو
ته اهي جدا ڪلاس جا ماڻهو آهن انهن جو ڏک، درد ۽ مصيبت
وارن سان ڪهڙو واسطو:-

ان ڏکون ڏکن جي، ڪوھ ٿيون پٿر ٻون،
نام اوراتو ان کي، ٿيون لوڪ رياتون رون،
پنڇ پيڙيون هون، پار تنهن جا پسترا.

پنهنجي تڪليفن ۽ ڏکن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته:-

ڪنهن پر رٿان پرينءَ کي، اندر نام آساڻ،
لوهوڪا لکن تي، ويڙي مٿي واڻ،
چير ۾ چونڇاڻ، ڏٺم ڏکونين جا.

(۱۲) سر حسيني:

هن سر ۾ به سسئي ۽ پنهن جي آڪاڻي ۾ سسئي کي
جي تڪليفون پنهن جي طرف کان هلڻ ۾ آيون تن جو ذڪر
ڪندي چوي ٿو ته:-

سرتون سڄي سڄي، متان ڪا مونسين هلي،
پاڻي نام پنڌ گهڻو اڳيان راڻو رڄ،
متان مري اڃ، ڪا ڏئي پاراتو پرينءَ کي.

بي جاءِ تي سسئي جي عزم ۽ استقلال جو بيان ڪندي
ظاهر ٿو ڪري ته:-

مري ٿيندس سچ، جتن ڪارڻ جيڏيون،
ڪري ڪوهيارو سچ، ويو چلائي چهرين.

اهڙيءَ طرح سسئي ڪي جو پنهنجي محبوب ڌاران فراق
آهي ۽ رستي جون تڪليفون آهن تن لاءِ چوي ٿو ته:-

ڪي ڌرتي ماءُ، ڪي ڄر سندي سڄڻين،
هلي ۽ واجههءَ، پنهني چيرن وچ ۾.

ماءُ سان گفتگو ڪندي گهر جي ڪم ڪار بابت جو
ذڪر سسئي ڪري ٿي ان ڪي هن نموني ادا ٿو ڪري.

پهري ڪام پڄاءِ، امڙ منهنجي آسري،
ڏيئي لت چرخي ڪي، پوڻيون پاڻيءَ پاءِ،
ڪٽم جنهن لاءِ سوڪوهيارو ڪيچ ويو.

پنهون يا اعليٰ مقصد جي قدر ۽ قيمت جو ذڪر ڪندي
چوي ٿو:-

جنهن دٻڪيو دل سين، پٺيءَ سي پيئون،
ته پڻ ٿي ويئون، جي پنهنون پاڻ لڪائون.

هڪ جاءِ تي سسئي ڪي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:-

ڪيئن اڙايي پاند، پلڙ پسر ڏيهن سين،
مٽيون موڙهيئي سسئي، ڪيئي ڪوهيارو ڪٽاند،
رلي پائيئي راند، پائين عشق پسر وڃ جو.

مشڪلاتن ۽ تڪليفن ڌاران مقصد ڪي پهچي ڪين سگهيو
ان لاءِ چوي ٿو ته:-

ڏيکاري ڏکن، گوند ڳس پرين جو،
سونهائي سورن، ڪي هيڪاندي هوت سين.

ڪنهن وڏي مقصد لاءِ حقيقي طرح ڪا انقلابي جماعت
نهي نه سگهندي جيسين تائين سڀ سميت زده ۽ درد دل وارا
اچي گڏ ٿيا آهن ان نبي چوي ٿو ته:

ڏکيو جان نه سڙن، تان تان پنن نه ٿئي،
پڻ واريون پڌريون، ڳاڙها ڳل سندن،
پيون هنئين هٿ هين، رهنديون رڻن واريون.

هڪ هنڌان اعليٰ مقصد جي لاءِ جدوجهد جو بيان ڪندي
چوي ٿو ته:-

جيڪا ڪندي نينهن، مون جيئن ٻاروچن مين،
سڪن سارو ڏينهن، چڙهن چاڙهيڪن تي.

اعليٰ مقصد طرف ويندڙ ماڻهن جي گروه کان جدا ٿيڻ
بابت چوي ٿو ته:-

چچ م قطاران، ساڻ چڙهندو لڪين،
مڃڻ ٿين پٺان، وڳ واکي نه لهين.

هڪ جاءِ تي پڙ م پرزا ٿيڻ ۽ مقصد واسطي جدوجهد ۾
فنا ٿيڻ جي تعريف ڪندي چوي ٿو ته:

تون جي ڪالهه مئي، نه ڪالهه ٿي گڏين ۽ پرين ڪي،
ڪڏهن ڪانه سئي، ته ڪا سگهي گڏي سڄين.

اڳي پوءِ مران، مر مران مارڳ ۾،
مٽي پوءِ پريان، خون منهنجو جيڏيون.

مصيبتن زدن جي دنياڻي الڳ آهي هو سڀڪجهه پاڻ تي
پيا سهندا آهن، جيئن پاڙي وارن کي ان جي خبر به نه پوندي
ان خيال کي هيٺين طرح ادا ٿو ڪري.

پاڙي ٺاه ٻروڙ، ته ڪا رات رنجائيل گذري،
ٻانڀڻ ٻروچن جي، گهاٽي وڏو گهور،
هڪ مٽي پيا سور، ويا پٽيندا پاڻ ۾.

سڪن ۽ ڏڪن جي پيٽ ڪندي هيٺين طرح چوي ٿو.
ڏڪ سڪن جي سونهن، گهوريا سڪ ڏڪن ري،
جنهن جي ورونهن، سڄڻ آڏيو مان گهرين.

اعليٰ مقصدن وارن کي تڪليفون اچن ٿيون ۽ عارضي نفع
حاصل ڪرڻ وارا ۽ خود مطلب سڪ ۾ رهن ٿا تنهن حقيقت
جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:-

اوجھڙ وتان آئون، ٻيون سڀ سڳڙ ماڻ جي،
جانينهن گهندي نانءُ، سا مون جيئن پوندي ماري.

.....

ور لڪن جي لوڏ، گهوريا سڪ پنهور جا،
امر جي تون آچين، سي ڪم نه اچن ڪوڏ،
هٿين منهنجي هوڏ، ٻڏي ٻاروچن سين.

سڄڻ درد دل وارن ۽ حقيقي خادمن جو ذڪر ڪندي
چوي ٿو:-

ذڪون اهيڃاڻ، ڪلهي ڦاٽو ڪنڄرو،
وڃن گوندڙ گڏيون، لوڪ نه آچين ٻاڻ،
سورن اسان سان، ننڍيئي نينهن ڪٽيو.

(۱۴) سر سورٺ:

هن قصي ۾ پنج مکيه نالا ڪٽب آيل آهن. ۱- راءِ ڏياچ
راجا جو. ۲- جهونا ڳڙھ جو. ۳- سندس راڻي سورٺ جو
۴- ٻيجھل مشهور ساز وڄائڻ واري جو. ۵- انڀراءِ نزديڪي
راجا جو.

اهل طريقت وارن انهي جو مطلب اهو ڪڍيو آهي ته
ٻيجھل مرشد حقيقي آهي جو جڏهين حق جو ذڪر ٿو تنواري ته
سندس سچو مرشد راءِ ڏياچ سر سوڌو قربان ٿو ٿئي، ان ۾ سورٺ
نفس اماره آهي جو ان ڪم ڪرڻ کان کيس روڪي ٿو ۽ انڀراءِ
الستي آواز آهي جنهن جي اشاري تي ٻيجھل تند تنواري کيس
آزمائڻ ٿو گهري، جهونا ڳڙھ هي سڏڻ واري دنيا آهي. اڳر
اتهيءَ آکاڻي جي سياسي رنگ ۾ تعبير ڪبي ته راءِ ڏياچ حقيقي
خادم ملڪ سان مشابهت ٿو رکي. جهونا ڳڙھ ملڪ جي حڪمراني
سان تشبيهه رکي ٿو. سورٺ خود مطلبي جو آرزو آهي. ٻيجھل
پبلڪ جي عام راءِ آهي انڀراءِ عام راءِ کي غلط استعمال ڪرائڻ
وارا خود مطلب سياسي ليڊر انهيءَ سر ۾ شاهه صاحب مٿين مفهوم
مطابق هڪ سچي قومي ليڊر جو مثال پيش ڪندي ظاهر ٿو
ڪري ته ان وٽ عام راءِ کي ڪيڏو نه وزن آهي جو ان جي
اڳيان باوجود ان علم جي ته ان کي ڪي نا اهل ماڻهو خودمطلبي
۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪٽب آئي سندس مخالفت ڪري رهيا آهن
ته به هو ان جي اڳيان سر نڪائڻ لاءِ تيار ٿيو وڃي ۽ ان آمرن
وانگر ريتي طاقت هٿ ۾ رکڻ نٿو گهري. قرباني ۽ سخاوت (پراڻڪار)
سندس مکيه خاصيتن مان آهن. ٻي طرف وري صحيح عام راءِ جي

طاقت ظاهر ڪري ٿو، پيچھل کي هڪ ايماندار، هوشيار ۽ چالاڪ مقرر ۽ نمائنده سان تشبيہ ڏيئي ٻڌائي ٿو ته هو سواءِ سندس اڳيان رکيل مقصدن جي حاصل ڪرڻ جي ڪيتري قيمت تي به راضي نٿو ٿئي راڳ سان عام راءِ جي ڪافي متابعت ۽ مشابھت آهي ٻنهي ۾ وڏو اثر آهي. ٻنهي کي موثر نموني ۾ پيش ڪرڻ سان ڪافي هيٺان پيدا ڪري سگهجي ٿو.

رواجي راڳ راڳيندڙن يا پبلڪ جي نمائندن جي قيمت ٿي سگهي ٿي ليڪن پٺاڻي صاحب جي نظر انهن راڳيندڙن ۽ نمائندن تي آهي جن جو مقصد بلند ۽ اخلاق اعليٰ آهي. هو مال تي راضي ڪونه ٿيندا آهن پر سر مڱڻ، سر گهرڻ جا سوالي هوندا آهن. هنن جي نظر غريبن طرف ڪانه ويندي آهي پر هو امير مارڻ تي هريل آهن. ڇت پٽن سان هڻڻ سندن ڪم آهي اهڙن پبلڪ ورڪرن بابت شاه صاحب فرمائي ٿو ته :-

سو سرن پاڻي، جي تند به رابر توربان،
اٿل اوڏانهن ٿئي، جيڏانهن پيچل پراڻي،
سڪو هڏ آهي، سر ۾ سڄڻ نام جي.

انهي آواز ۾ ايڏي طاقت آهي جو نوابن کي ٺاڻي، سندن سامهون سوري ڪري ٿو، جهروڪن ۾ جهان وڃي ٿو. جنهن جي اثر سان جهونا ڳڙهه، جهريو پون، هنڌين ماڳين هوءَ مڇيو وڃي ۽ ڪوٽ ڪريو پون. اهو تڏهين ٿي سگهندو جڏهن راجا ۽ راڳاڻي يا حاڪم ۽ پبلڪ هڪ هوندا ٻنهي ۾ اخلاق ۽ ايمانداري هوندي هڪڙا پٽ ڪئن، تازي گهوڙن ۽ هائين ۽ روح رچندن دانن تي راضي ڪونه ٿين ٻيا اهڙا سخي ۽ پراڻڪار ٿين ٿا جو چون ٿا ته :-

مٿي اتي منهن جي، هوا سرن سو هزار،
تو تنهنجي ساڻ تنوار، هر هر وڏيم هيڪڙو.

(۱۵) سر ٻروو سنڌي:

هن سر ۾ مختلف جذبات جو اظهار ڪيل آهي مثال خاطر
ان مان هيٺيان بيت پيش ڪجن ٿا جن مان پتو پئجي سگهندو.

اڄ پڻ اڪڙين، سڄڻ پنهن جا ساريا،
گهن تان ڳوڙهن جون، بوندون بس نه ڪن،
سنڌي سڪ پهرين، لوڪ ڏٺي نه لهي.

.....

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور به اوڏا سپرين،
ڪي سپرجن نه ڪڏهين، ڪي نه ورن مور،
جڻ مينهن ڪنڍيءَ پور، تنن دوست وراڻو دل سين.

.....

ماڙهو گهرن مال، آءٌ سڀ ڏينهن گهران سپرين،
دنيا تنهن دوست تان، فدا ڪريان في الحال،
ڪيو نام نهال، مون ڪي محبوبن جي.

(۱۶) سر مومل راءِ:

هن سر ۾ مومل نالي هڪ شهزادي، ان جي طلسمي باغ
محلات ۽ محلات ۽ راڻي مينڌري بنسبت هڪ آکاڻيءَ تي شاه،
صاحب ڪلام چيو آهي روحاني معنيٰ ته ڪهڙي به نڪري،
سياسي نقطه نگاه سان ان کي جيڪڏهن ڏسڻ جي ڪوشش ڪبي
ته مومل جي هڪ هوشيار ۽ چالاڪ سياستدان سان تشبيهه ٿي
سگهندي جو پنهنجي طلسمي باغ ۽ محلات جي ڌوڪيبازين ۽
انڪلن سان عوام کي منجهائي سندن مال ۽ ملڪيت هٿ ڪري
ٿو ۽ پاڻ حڪومت جا مزا پيو مائي. ان جي اڳيان وڏا ماڻهو

پنهن جي خود مطلبيءَ ڪري گهڻو ڦاسن ٿا. ليڪن راتو جنهنجي
 مشابهن هڪ عقلمند ۽ مخلص قومي خادع سان ٿي سگهي ٿي
 سو پنهنجي مستقل مزاجي ۽ هٿياري سان وڃي ان کي مطيع
 ڪري ٿو. سياست ملڪ تي قبضي ڪرڻ بعد گلاب جي گلن
 جي رنگن وارا ويس، پائن جي پنن جهڙيون شالون، عطر ۽ عنبر
 سون ۽ ڀڄو مطلب ته طرح طرح جون نعمتون نصيب ٿين ٿيون
 ۽ عام طرح خود مطلب وڏا ماڻهو ان ڪري انهي جي طلسم ۾
 وڃي پاڻ ڦاسائيندا آهن ليڪن قومي خادم ان تي قبضي ڪرڻ
 بعد به ان جي دام ترويج ۾ نه ڦاسندو آهي ۽ موٽي پنهنجي مقصد
 کي لڳي ويندو آهي دنيا جي عياشي ۽ فرحتن جو ان تي ڪوبه
 اثر ڪونه پوندو آهي. سياست وڏن ماڻهن کي ڦاسائي ٿي ان لاءِ
 شاهه صاحب چوي ٿو ته:-

سومل ماري مير، آهيڙين کي آڪري،
 سويءَ گهڻا سجھائيا، پڙھيا پنڊت پير،
 هٿي تن کي تير، مٿيان جن مٿن ڀر.

سياسي طلسمات ڪيئن پاڻ ڏي وڌن ماڻهن کي ڪڍڻ
 ڪري ٿي ان لاءِ چوي ٿو ته:

سورن ورتيون سوڍيون، رڀي رانديون ڪن،
 اڱن اوطاڻن ۾، ڪٽوري ڪٽن،
 اوتياڻون عنبر جا، مٿي طاق تڙن،
 پاڻن پلهون ٻڏيون، پسيو سونهن سڙن،
 ٿيا لاهوتي، لطيف چٽي، پسڻ لاءِ ٻرين،
 اجهي ٿاڇن، ڪاڪ ڪڪور يا ڪاٻڙي.

خوب مطلب سياستدانن ۽ هڪ مخلص قومي ڪارڪن جي
 پيٽ ڪندي چوي ٿو ته:

روء راڻي جي تاه ڪو، سوڍو ۽ ڀني سونهن،
لاڻائين لطيف چئي، مٿان دليين دونهن،
ڪانهي پي ورونهن، ٿيو مـروڻي ميندرو.

مخلص قومي خادم کي صبر سان ميدان مارڻو آهي ان لاءِ
چوي ٿو ته:

سوڍا صبر تنهنجو، ٻي عقل آڻي باز،
سندي صبر سان توبه ڪاريم تڪڙي.

سچي قومي خادم تي حڪومت جي عياشي ۽ نعمتون اثر
ڪري نٿا سگهن. ان لاءِ چوي ٿو ته:

ڪاڪ نه جهليا ڪاڙهي، موها نه محلن،
ٻائڻ ۽ ٻانهن جي، ٻنڌڻ ڪين ٻجهن،
لکين لاهوتين، اهڙيون اوريان ڇڏيون.

سچا قومي خادم سياست ملڪ ۾ هڪ ان لپ ۽ وڏي
قيمتي سوکڙي ٿيندا آهن. اهي سياست ۾ ڪنهن لالچ ۽ لوپ
ڪري دلچسپي ڪونه وٺندا. آهن پر ملڪ ۽ ماڻهن جي سڌاري
۽ نفع لاءِ ملڪي سياست ۾ حصو وٺڻ لڳندا آهن، هو نازڪ
مزاج ۽ نه ٽڪر وارا هوندا آهن منجهن ذرا شڪ جو پوڻ پوءِ
اهو ذاتي طمع جو هجي يا عوام جي گهٽ محبت ٿيڻ جي خيال
جو هجي هنن کي ميدان سياست مان نڪرڻ لاءِ ڪافي سبب
ڏئي ٿو، پوءِ ورهن تائين ملڪي سياست ۽ ماڻهو انهن کي
ياد ڪريو پيا رهندا ۽ هنجھون هاريندا آهن، شاه صاحب ان لاءِ
چوي ٿو ته:-

راڻو پانيو راند، وڃين ڪيئن ٻيا ور رانيئين،
 وروڏوڙيو اينهين، جيئن ٻي پڄتوءَ پاند،
 هي ڀڳيئي هيڪاند، سوڍو ساريندين ڪهڻو.

.....

راڻي ڌاران راڄ ۾، مون نه گهرجي مال،
 سوڍي ڪي سوال، ڪريان ٿي قرب ۾.

.....

ڍولي ڍڪي آهي، هيس اگهاڙي اڳ،
 جوڙي وڇان جڳ، ڪڪرڪيائينم ڪاڪجوه.

.....

سوڍي ڌاران سرتيون، ٿيو پتن ۾ پنگ،
 اٻائجي اڃ ويو، راڻا تولي رنگ،
 هنئين سان هاجو ٿيو، پيو اوسيڙي انگ،
 مون توهين سين سڱ، پڇايو پڇان ٻهي.

(۱۷) سر ڪاهوڙي:

هن سر ۾ شاھ صاحب انقلابي ڪارڪنن جي پاڻ پڄاڻ،
 هلت چلت، عادات ۽ اطوار، خاصيتن ۽ صفتن جو ذڪر ڪيو
 آهي. انهن جي ساراه ڪندي چوي ٿو ته:-

مون مسي ڏنا ماءُ، جن ڏٺو پرين ڪي،
 ڪري نه سگهان ڪا، انهن سنڌي ڳالهڙي.

انهن جي اعليٰ مقصدن ۽ ڏکين پنڌن پيچرن جو ذڪر
 هيٺين طرح ڪري ٿو:

ڏوٽي سا ڏورين، جا جوءُ سٺي نه ٻڌي،
پاسا مٽي پاهين، ڪاهوڙي ڪوڙين،
ويا ات ووڙين، جت نهايت نام ڪام

سندن شڪل شباهت ۽ عادات جو هن طرح بيان
ڪري ٿو:-

سڪا منهن سندن، پيرين پراڻا ڪيٿرا،
سا جوءُ ڏوري آيا، سونهان جت منجهن،
گجها گجهيون ڪن، تهاڻ پراهن پنڌ جون.

سندن سر ۽ ملڪيت مال جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:-

مون ڪاهوڙي لنگهيا، سمن ڪين پئي،
سر ڪيائون سچ جو ڏوري ڏٺ لهي،
ويا آت وهي، جت نهايت نام ڪام.

انهي سر ۾ جيڪي بيان ٿيل آهي انهيءَ جو اختصار هي
آهي ته انقلابي ڏٺ تي گذارو ڪندڙ آهن، ڏونگر ڏورن ڪم
اٿن، سندن پير لکن سين لڳيو چچيو چيهون ٿيو پون ٿا، هنن
سمهي سڪ نه ماڻيو آهي، جهنگلن ۾ جهڻڪن ٿا، سندن سرمو سچ
آهي ۽ جاءِ رهائش راڻو رج آهي، ڏکن ۾ ڏيل هئي وجيو مقصد
ماڻين جيتوڻيڪ پنڌ پراهن اٿن ته به پيرن ۾ ڪرڪڻ به ڪونه
اٿن. سندن اهڃاڻ اهو آهي ته انگ تي سڄي اڳڙي ڪانه اٿن
۽ سدائين اوسيڙو انهيءَ پنڌ جواڻن، پيرن ۾ پراڻا ڪيٿرا پايو
انهي جوءُ تي هلن ٿا جتي سونهان به منجهيو وڃن. انقلابي طريقت
جي ساراه ڪندي چوي ٿو ته:-

ويجهو وڃ ۾ واٽ ڪي، ڪهڄ ڏنهن ڪوٽ،
آجهي منجهان آت، اوسي ٿي آڻ ٿئون.

ڪپيريءَ ۾ پيس، ڪنهن ڀاتو پيرئين،
جيان منجهن مارهين، سڄن تيائين سیر،
ان پون سندو پير، ڪوڙن منجهان ڪولهي.

(۱۸) سر رامکلي:

هن سر ۾ مذهبي ۽ اخلاقي رهبرن جو ذڪر ڪندي انهن
کي ٻن قسمن ۾ وراهي ٿو هڪڙا نوري ۽ ٻيا ناري چوي ٿو ته:

نوري ۽ ناري، جوکڙا جهان ۾،
پري جن ٻاري، آڏ نه جيندي ان ري.

پوءِ ٻنهي قسمن جي ماڻهن جون وصفون بيان ٿو ڪري،
سندن خيال موجب نوري اهي يوگي آهن جن ۾ هيٺيون وصفون
هونديون آهن. آرام کي اوڏا نه آهن، وڻن ڪال ڪونهي حال
آهي، خودي کي ڪائين ٿا. ڀانئن پيچي ڇڏيو اٿن، ”نڪي ڪن
ٻاڻ سين نه ڪو ساڻ اٿن“.

جزو وڃائي ڪل سين ڪم رکن ٿا، لوڪ ۾ لڪا پڻ
ٿا، ڪامن جون خبرون اٿن، گجهه ظاهر نٿا ڪن، محبت جي
ميدان ۾ لهي پيا آهن. پنج ڪٿي پنڻو لڪا وڻن. اهي ڪاڙهي
به سدائين صاحب پٽي ڪنهن ٿا، ”سدائين سفر ۾ راه مٿي رهن
ٿا“ ”تسيا ڏيئي سرير کي ساڙي ڇڏيو اٿن“ جن جي ڪٿ خاڪ
آهي، جي نڪو ڏوھ ڪي، نڪو ڪن ثواب ڪي ڏسن ٿا،
سڀئي سنگ چنن ٿا، طمع سڀ ترڪ ڪن ٿا، گولن جا غلام
ٿين، صبر جي شمشير سان ڪيني کي قتلام ڪن ٿا، وجود کي
وڃائي ڀاڻان پاسي ٿين ٿا. جا ڳالهه ماڻهن لاءِ مصيبت آهي سا
سندن لاءِ راحت آهي، نينهن جو دل ۾ دود ڊڪائين ٿا، بغض
ڪونه اٿن سندن اوچن راز جي چادر آهي، نامرادي ۾ نجهروائين،
طعام جا طامائو ڪونه آهن، سچ جي سڻ هڻن ٿا، پٽ ڪٿي

ڪين پنن ٿا، ”بک مرندي بکڻا، ڪنهن کان ڪين گهرن ٿا“
جشن لاءِ پنهنجا پيٽ نه هيريا اٿن. سڌون ساڻ ٿٽا ڪٿن، پنهن جي
پوڄا نٿا ڪرائين. ”جهڙا جڳ ۾ اچن ٿا تهڙا موٽي وڃن ٿا“
”جا بتن جي براد آهي، سا آديسن اڃ آهي“ جنهن مان لوڪ
کي لڄ ٿئي ٿي سو روپ اختيار ڪن ٿا.

نه ڪلن، نه ڪسين، لڪي ڳالهائين،
ڪنهن جنهن ۾ آهن، سا پروڙڻ ڏاڪڙو.

اهڙا رهبر ان لب ۽ وقت جا مهمان هوندا آهن جيڪڏهن
هٿ اچن ته هر گهڙي انهن جي صحبت مان فائدو وٺڻ گهرجي جي
جيڪر ويا هليا ته پئي پيري ملڻ مشڪل آهن.

تان ڪي سائڻ اور، جان ڪي آهن اوطاقن ۾،
ڏم ڏم پيرا ڏينهن ۾، پاڻ مٿان گهرو،
وٺا جي هنگلور، ته ڪرم ملندء ڪا پڙي.

اهڙن بزرگن بابت جي گذر ڪري ويا آهن هيئن طرح
ذڪر ٿو ڪري:-

اڄ نه اوطاقن ۾، سندي جوڳين ذات،
ساري سناسين ڪي، ر-نم ساري رات،
مون تن جنين جي تات، سي لاهوتي لڏي ويا.

پيو گروه ان قسم جي مذهبي مهندارن جو آهي جن کي
ناري ٿو سڏجي انهن جا اهڃاڻ هيٺيان آهن:-

گولا جي گراه جا، جونا سي جوڳي،
ڦٽل او ٿوڳي، جنين شڪم سانڍيا.

هر هر اميس ڪن ٿا ۽ ڏيهائي ڌوتيا ڏون ٿا پر نڪي
 رام ريجهائين ٿا ۽ نه ميس مارين ٿا، پنهن جي پوڄا ڪرائين ٿا،
 گندا، گهريون ۽ لانگوئين تي زور ڏين ٿا، پنڌ پچڻ جي عيوض
 ان جي پڇا ڪن ٿا.

جنهن سناسي سانڍيو، گندي ۽ گرام،
 انهن ڪان الله، اجبا اڳاهون ٿيو.

.....

جيئن ٿا پچن ان کي، تئن جي پچن پنڌ،
 ته رڙهي لڏائون رند، ائين لڪ لطيف چئي.

(۱۹) سر رپ:

هن سر ۾ شاه صاحب غم ۽ اونڌم جا جذبات نهايت
 رقت انگيز نموني ۾ پيش ڪيا آهن چوي ٿو ته:

گوندر ڪيو غرق، ماءُ منهنجو جندڙو،
 ڏڪوڻ ۾ مڪي، مٿي سڳر پنڌڙو.

.....

جاءِ نه سڄو ڏينهن، هنڌڙو اوڻي وڳ جيئن،
 مون پريان سين نينهن، چنڻ ڪارڻ نه ڪيو.

.....

نهن نه نڀون ڪن، پڳو آرس اڪئين،
 اجها ميو پرن، توکي ماريو سپرين.

.....

نھائينءَ کان نينهن، سڪ منهنجا سپرين،
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاق نه، نڪري،

(۲۰) سر ليلان چنيسر:

هن آکاڻي ۾ چار مکيه شيون آهن جن پڙهندڙ جو ڌيان
لهڻو. چنيسر، ليلان، ڪونرو ۽ هار-اهل تصوف وارن چنيسر
کي ذات حقيقي، ليلان کي طالب، ڪونروءَ کي شيطان ۽ هار
کي حرص هواسن سان تشبيه ڏني آهي.

جيڪڏهن انهي آکاڻي کي سياسي نقطه نگاه سان ڏسبو
ته چنيسر جي اعليٰ مقصد، ليلان جي خادم ملڪ ڪونروءَ سان
خود مطلب سياستدان ۽ هار مان نفع سان مشابهت ٿي سگهندي.

خادم ملڪ کي اعليٰ مقصد جي مڃڻ کان ڪيئي
خود مطلب سياستدان ۽ ظاهر جون لالچون، لقب ۽ سڌون مانع
ٿين ٿيون بعضي هو اکين جي ڍوڪي پيارو ڪري حقيقي مقصد
کان غافل يا غير ملتفت ٿيو وڃي جنهن ڪري کيس ڪيئي
صدما سهڻا ٿا پون. اهڙن ماڻهن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:

مٿيو ناه مٿيون، جو تون ٻسي هار هرڪئين،
اصل آهي اڳهين، سنديون ڪوڙ ڪڙيون،
ان گهوڙن هنئي گهڻيون، دوستان دور ڪيون.

سياسي دنيا ۾ ڪيترائي ڪارڪن اصولن کي ڇڏي عارضي
نفع شخصي فائدي ۽ اقتدار کي مڻو ڪن ٿا، جيتوڻيڪ انهن کي
وقتي فائدو حاصل ٿئي ٿو ليڪن تاريخ ان جي شاهد آهي ته،
انهن جي پڇاڙي اڪثر خراب ٿئي ٿي، انهن واسطي شاه صاحب
چوي ٿو ته:-

مٿي تو موھجي، ھاري ڪپڙ ھار،
ڪوڙين ڪيا ڪيترا، انھيءَ ڪر خوار،
پري ويو پٿار، آئيني ڏن ڏھاڳ جو.

اھڙن ماڻھن کي نصيحت ڪري چوین ٿو تہ انھي وقتي
نفع حاصل ڪرڻ جي ڳالھين مان ڪجهہ بہ ھڙ حاصل نہ ٿيڻو
اٿو، جيڪي اصولن خاطر مشڪلاتن کي منھن ڏينھن ٿا آخر تہ
نيٺ انھن جي چڱي ٿيڻ واري آھي:-

گھوريو سو سھاڳ، جنھن ۾ پسین پاڻ کي،
دوري لہ ڏھاڳ، جنھن ڪر لاهو داسڙو.

ھڪ ھنڌ انھن ماڻھن جو ذڪر ڪري ٿو جي عارضي
فائدي خاطر اصولن ۽ اعليٰ مقصدن کي ترڪ ڪن ٿا جنھن
ڪري سندن عزت خاڪ ۾ مليو وڃي ۽ دنيا ۾ بہ جڏ ڦٽ
ٿيڻ ٿي.

ٽڙڪي پسي ٿوڪ، ترڪي ٽڪر پٺي،
اچيو اچيو اڱلي چٽي، ليلان کي لوڪ،
اندر اوڀالنسين، ساڙي ڪيائين سوڪ،
بالا پڻ جو ٻوڪ، ويو ويڄاريءَ وسري.

اھڙا ماڻھو اڪثر پاڻ کي چالاڪ ۽ ھٿيار سمجھي دنيا
کي بي وقوف بنائڻ جي ڪوشش ڪندا آڏن ليڪن آخر سچ ۽
ڪوڙ پٿرو ٿيو پوي ۽ ماڻھن کي سندن حرفت جي خبر پئجيو
وڃي. انھن لاءِ چوي ٿو ٿر:-

ھئين گھڻي ھٿيار، ڪل بہ ھئي ڪانڌا ھي،
تو ڀانئو موچاري ٿيان، ڪچرو ۽ پائي ھار
ڪانڌا ڪوڙي جو نہ وٺي، سٺن پتين سينگار
وھم لھي وينجھار، دليون ٻرڪسي داسڙو.

اهڙن ماڻهن کي چوي ٿو ته ان ڏاهپ کان پورائي بهتر آهي جو ان مان رنج رسي ٿو ۽ صفا دل واري ۽ پورائيءَ مان جيتوڻيڪ ابتدا پرکي تڪليفون به رسن ٿيون ليڪن آخر ڪاميابي ان مان حاصل ٿئي ٿي.

الله ڏاهي ۾ ٿيان، ڏاهيون ڏک-ڏسن،
مون سين مون ڀرين، پورائي ۾ پال ڪيا.

هن کي معلوم هو ته گهڻائي هوشيار ۽ چالاڪ ماڻهو سياسي دنيا ۾ اخلاقن ۽ اصولن کي ڦٽو ڪري، دولاڻ ۽ ڳڳيءَ رستي عارضي طرح وڃي اوج تي رسيا هئا ليڪن ان ۾ ڪنهن کي دائمي ڪاميابي نصيب نه ٿي هئي ۽ گهڻن جو ڏهاڳ هن اکين سان ڏٺو هو:-

چنيسر مين ڇاڳ، متان ڪا منڌ ڪري،
جا مون پوءِ پروڙيو، ته هي نه ماڻي ماڳ،
ڏمريو ڏهاڳ، سگهو ڏسي سهاڳئين.

ڪين مخاطب ٿي چوي ٿو ته اوهان جنهن کي هوشياري ۽ چالاڪي ٿي سمجهو سا در حقيقت مصيبتن جو ٻج هڻي پير اوهان کي خبر نه هئي:-

تو جو ڀانيو هار، سو سورن جو سڳڙو،
چنيسر، ڇت ڪٿي، ٿيو پورهيت جو ٻار،
اوڻت جو آچار، ڪانڌ ڪنهنس ۾ ڪري.

.....

(۲۱) سر بلالو:

هن سر ۾ ڪي بيت قديم سنڌين جا ساراھ جا آهن ۽ ڪي سندس نوڪر وڳند بابت مذاق ۾ آھن مثال لاءِ هيٺ ڏجن ٿا:-

ڏمري ته به ڏٺي، پرچي ته پات پري،
جنگ جگري کي، ٻئي چڱيون ڇت به.

.....

اسور سندي آسري، ويٺو آه وڳند،
هڏن ڇڏيندو هند، آيس بوءِ بهار جي.

(۲۲) سر ڏهو:

هن سر ۾ جدا جدا موضوعن تي بيت چيل آهن پهرين
فصل ۾ ڪنڊي جي وڻ ۽ ڪنهن تلاءُ مان مخاطب ٿي سائن
قديم واقعن جي ياد تازي ڪئي ويئي آهي ۽ هڪ هند مڇ کي
وقت وڃائي ٽانگهي پائيءَ ۾ ملاجن جي مڙمينڙن ۾ ڦاسڻ تي
تنبيه ڪيل آهي:-

ڪنڊا، تون ڪيڏو، جڏهين ڀريو ڀورو وهي،
جسودن جيڏو، تـ و ڪو گڏو پيوڙو.

.....

جان جر هڙو جال، ٿان تون مڇ نه مولي،
پوندي اڃ ڪ، ڪال، سانپيون سانگن جـون.

ٻئي فصل ۾ مناجات ۽ مدح ۾ بيت ڪيل آهن مثلاً:

ستر ڪر ستار، آئون اگهاڙي آهيان،
ڍڪج ڍڪهار، ڏيئي پاند پناه جو.

.....

مدیني جا مير، سڻ منهنجا سڏڙا،
سڻ تنهن جي سير، تون ڀار لنگهائين پيڙا.

نئي فصل ۾ طالب يا خادم ماڻڪي سستي ڇڏي هوشيار
ٿيڻ لاءِ نصيحت ٿو ڪري:-

ڪڍي سمهه، ڪڍي جاڳ، ننڊ نه ڪجي ايتري،
اي مانجهاندي جو ماڳ، جو تو سائيه ڀانيو.

.....

سمهڻان ساڙو، جيڏيون جيڏو ٿي ٿيو،
هوت لنگهيا هاڙهو، تون اناسي اوجهرين.

چوٿين فصل ۾ ڪونجن جو قصو ڪري قومي محبت تازي
ڪرڻ گهري ٿو:-

وڳر وساري، ويٺن ڪئن ماڻ ڪري،
ڪ تو نه ماري، رڻ جهڻ سنڌي سڄڻين.
قوم جي دشمن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:-
ماري مرين شال، ڀڄ وجڻي ڀڄيون،
جڻ تو اچي ڪالهه، وڏو وڃ ورهن ڪي.

وري ڪڇ ملڪ جي تواريخي واقعن جو ذڪر ڪندي
اتي جي قديم دهقاني قبيلن جو ذڪر ٿو ڪري:-

چنل ڇچ هٿن ۾، ڪلهن ڪوڏارا،
پورهئي ڪارڻ پٽ جي، اٿين سوارا،
لوڏ به ويچارا، وڃن لاکا لڏيو.

(۳۳) سر ڪاپاڻتي:

هن سر ۾ بي عمل زندگيءَ کان پرهيز ڪرڻ، نيت سچي ۽ خلوص دل سان عمل صالح ڪرڻ جي تلقين ڪيل آهي، قابليت ۽ هوشيارِي سواءِ خلوص جي بي ڪار سمجهي اٿس، عمل تي فخر ۽ هٿ ڪرڻ جي به مخالفت ڪئي اٿس، هڪ هنڌ سنڌيءَ کي چوي ٿو ته پنهنجو قيمتي وقت اجايو خراقات ۾ پيو وڃائين. تنهن جي زندگيءَ جا ڏينهن مختصر آهن دنيا جون ٻيون قومون ترقي ڪري رهيون آهن ۽ تون خواب غفلت ۾ ستو پيو آهين جلد هڪ ڏينهن پيٽر ٿيڻ واري آهي اتي توکي شرع کان ڪنڌ هيٺ ڪرڻو پوندو تنهن ڪري جلد ملڪ ۽ قوم لاءِ ڪا خدمت ڪري وٺ:

ڪٿڻ جي ڪانه ڪرئين، ستي ساهئين هڏ،
صبح ايندئي اوچتي، عيد اگهاڙڻ گڏ،
جت سرتيون ڪنديون سڏ، اتي سڪندئين سينگار ڪي.

بي هنڌ چوي ٿو ته زندگيءَ جون بهترين گهڙيون جاه طلبِي، ناپائدار شين ۽ اجاين مشغَلن ۾ ويهي وڃايا اٿئي جلدئي جواني گذاري پوڙهيڻ ايندءِ پوءِ وڃايل وقت لاءِ هڪ هنڌين پر ويل وقت موٽي ڪونه اچڻو آهي:-

مي تو ويهي وڃائيا، جي ڪتن سندا ڏينهن،
ارٿ اوڏي نه ٿئين، ڀوري ڀوري سين،
تند پسندين ڪئن، هاڻي تون وڏي ٿيئن،

پر وري به چوي ٿو ته جيڪڏهن عمر جو گهڻو حصو تو اجايو وڃائي ڇڏيو آهي ته به اميد نه لاه ۽ عمل جي ميدان ۾ گهڙي پڻو پوءِ جيڪڏهن پيو ڪجهه هڙ حاصل نه ٿيندءِ ته به خادمن جي لسٽ ۾ ته نالو داخل ٿي ويندو:-

توڙي تون وڏي ٿينءَ، نون اٿئي آتن آءِ،
ٿي پيڙي پير وارين، پي هڏ ڪرم ڪا،
ته صراف تو صباح، ڪٿولي ڪا تارن سين.

هڪ جاءِ تي چوي ٿو ته جيڪڏهن توکي ڪاميابي سان
ڪم ڪرڻ جو موقعو نٿو ملي ته ان جي پرواهه نه ڪري هر حالت
۾ خدمت ماڻڪ ڪندو رهه. ويٺي کان وندر بهتر آهي ۽ بيڪاري
سان پاڻ هيرڻ ليڪ نه آهي:-

پڳوڻي پير جانسين، رتو راس ٿئي،
بريءَ بيڪاريءَ سين، هاري پاڻ م هير،
ڪٽ ڪتديون ڪير، نئين سين نيزاري ڪري.

جيڪي ماڻهو خود مطلبي جي غرض سان سياسي ميدان ۾
گهڙي ڪم ڪن ٿا انهن کي آخر ڪوبه فائدو حاصل ٿيڻو نه
آهي پوءِ ڪهڙي به هوشياري ۽ جفاڪشيءَ سان بهترين ڪم
ڪيو هجيئن، انهن واسطي چوي ٿو ته:

چاٽ چٽ ۾، سنهو ڪٽيو جن،
تن جو صرافن، دڪو داخل نه ڪيو.

پر جن خلوص دل سان خلق خدا جي ڀلي خاطر ذرو به
ڪم ڪيو هجي ۽ اهو ڪم بدني تي وارن جي معيار کان ڪيترو
به گهٽ هوندو ته به آخر اهوئي قبول ٻوڻو آهي:-

محبت ڀاڻي من ۾، رنڊا روڙيا جن،
تن جو صرافن، اڻ ٿوريو اگهايو.

جن ماڻڪ جي خادمن ۾ دنيا جي ڪا ظاهري قابليت ۽

لياقت نه آهي ليڪن خلوص دل سان ڪم ڪرڻ گهرن ٿا انهن
لاءِ چوي ٿو ته:-

جا سنهو نه سگهي، سا سر رنڊائسي روڙي،
ست تئين جو سڦرو، وٺا ترازِيءَ توري،
ٿلهي ۽ ٿوري، ويچاريءَ سان وڙ ڪيو.

(۲۴) سر ڀرياتي:

هن سر ۾ لس پيلي جي سخي سردار سڙ جام جي نالي ۾
بخشش الاهي جو ذڪر ٿو ڪري:-

جيڪي ڏڏن ڏي، گجهيان ٿي گجهه ۾،
سو جي سڻ ڪڏهن، ڪرت وارا ڪي،
ته ساز مڙوئي سي، هند هٿون ڪن پلڪ ۾.

.....

ڏات نه آهي ذات تي، جو وهي سولهي،
آريون اڀوجهن جون سڙ جام سهي،
جوراءِ وٽ رات رهي، تنهنڪي چڪي جانڪبتان نه ٿئي.

.....

ميرا پسي مڱئا، سڙ سڏ ڪئا،
سڀوجهن سئا، اڀوجهن آسرو.

.....

ڏاتار ته تون، ٻڻا مڙيئي مڱئا،
مينهن منڊاٿا وسئا، سدا وسين تون،
جي گهر اڇين مون، ته ميرائي مان لهان.

(۲۵) سر گهاٿو:

هن سر ۾ شاه صاحب ڪلاچيءَ جي ڪن واري مگر مچ،
ضعيف مورڙي مچي ماريندڙ، ان جي ڇهن ٿلهن متارن پائرن جي
نصي تي بيت چيا آهن، تصوف وارا ان جي معنيٰ ڪهڙي به،
ڪڍن ليڪن هي ته صاف تواريعي واقعا آهن ته ڪلاچيءَ جي
ڪن واري جاءِ جتي هينئر ڪراچيءَ جو شهر ٻڌل آهي، مان
گهڻي وقت کان سنڌين کي نقصان پئي پهتا آهن، انگريزن به
ان رستي کان اول سنڌ تي قبضو ڪرڻ شروع ڪيو هينئر به اتي
جي سياست ڪري سنڌ جي آزاديءَ ۾ رخنو پيو پوي، تنهن ڪري
هتي ڪلاچيءَ جي ڪن مان ٻاهرين سياست جو مرڪز مراد
آهي، مگر مچ ڌاريان حڪمران آهن مورڙي جا ٿلهن متارا پائر
سنڌ جي صاحب اقتدار طبقي جا رڪن آهن ۽ مورڙو غريب سنڌي
قومي ڪارڪن مان مشابھت ٿو رکي:

ڪو جو تهر ڪلاچ ۾، گهڙي سونئي،
خبر ڪونه ڏئي، ته رڃ ڪڇاڙي رنڊيا.

سنڌ جا ٿلهن شڪاري يا سياستدان سڀ انهيءَ ڪن ۾
گم ٿي ويندا وري به مگر مچ کي غريب سنڌي (مورڙو) ماريندو
پر ان لاءِ خاص تيارين جي ضرورت آهي شاه صاحب چوي
ٿو ته:-

جيئن جهينگا پائين جهول ۾، ائين نه مرن مچ،
سڄو ڌار سمنڊ جا، ڪي راتو رگسي رچ،
هي چاڙون ۽ چچ، اڃا اوڙاه اگاهون ٿيو.

(۳۶) سر آسا:

هن سر جا بيت چئن فصلن ۾ چيل آهن پهرين ۾
وحدت الوجود جي مسئلي جي تشريح آهي چوي ٿو ته:

هو پڻ ڪونهي هنري، هي نه منجهان ڌار،
الانسان سري وانسا سره، پروڙج پچار،
ڪندا ويا تنوار، عالم عارف اهڙي.

.....

صورت سوجه ۾ تنهن جي، تون پي پچين جو،
سخن آهي سو، جو منهن مقابل نه ٿي.

ٻئي فصل ۾ اکين جي عجب جهڙين عادتن جو ذڪر
ڪندي چوي ٿو ته جي ڪر سامهون ڪٿان ٿو ته ٻه ڀرين پسن
ٿيون، جيڪي هڪ دفعي ڏسي آيون آهن، اوڏانهن پيئون پاڻ
مراديون تائين، اهي ”سور پرائي سان جا وڃيو وهائين“ اها بت
پاڻ سان پاڻهي ڪئي اٿن، جو اتي وڃي لڳيون آهن جتي جيءَ
ڏني کانسواءِ ٻيو چاروئي ڪونه آهي آخر ۾ چوي ٿو ته:

اڪيون اهي ڌار جن سان پسين ڀرينءَ کي،
ٻئي ڏي ڪيم نهار، گهڻو ريسارا سپرين.

ٽي فصل ۾ سچي محبت ۽ سڳ جو احوال ڪندي چوي
ٿو ته حق جي راه ۾ خلق خدا جي خدمت ڪرڻ وارن کي ڪر
ڪاري ڪين سگهندو ڪر صرف انهن کي ڪاريندو جن جو ڀريتو
مانو هوندو:-

ڪر ڪاريندوسي، مانو جن ڀريتو،
جوش جالايو جي، ماري تن مات ڪيو.

بي اصول ۽ ظالم جي حق جي آواز کي دٻائڻ جي
ڪوشش ڪن ٿا تن لاءِ پيشنگوئي ڪري چوي ته اهي پاڻ ختم
ٿي ويندا:-.

ڪر جا ڪڏ ڪنٿي، پوڻ خاطر پڙئين جي،
تنهن ۾ پاڻ پئي، غيبي گار ٿيو.

چوٿين فصل ۾ وري وحدت جي واديءَ جو ذڪر ڪندي
چوي ٿو ته:

پاڻ پردو پاڻ کي، سٺي ڪر سنڀال،
وڃان جو وصال، سو تان هٿ هن جو.

.....

پاڻ پردو پاڻ کي، طالب سٺج تون،
نڪا هان ته هون، پردا سڀ پاسي ٿيا.

(۲۷) سر مارئي:

شاه صاحب جي ڪلام ۾ مارئي جي سر اندر حب الوطني،
عوام جي محبت، آزاديءَ جي تمنا، قديم روايت کي برقرار رکڻ
دارين جي لالچن کان پرهيز ڪرڻ، غير جي ڏاڍائي اڳيان سر
نه نمائڻ، جا جذبات پريا پيا آهن، جيڪڏهن ان جي سياسي
معنيٰ وٺي ته مارئي کي محب وطن، عمر کي ظالم حاڪم عمرڪوٽ
کي غلاميءَ جي زندگي ۽ ملير کي آزاديءَ جي دنيا سان تشبيهه
ڏيئي سگهجي ٿي. شاه صاحب مارو سنڌي عوام کي سمجهي ٿو
۽ ملير مان سندس مراد آزاد سنڌ آهي ملير طرف مينهن جي وسڻ
مان سندس مقصد ان جي ترقيءَ جي اميد جو پيدا ٿيڻ آهي. هن
کي سنڌين جي بدويانه تهذيب تي فخر آهي سنڌين کي چوي
ٿو ته ٻين جي محلاتن، ٻلنگن، سڃڙن، نرم وهاڻن، زري ۽ ريشم
جي ڪپڙن، طرح طرح جي طعامن، عطرن، عنبرن وغيره کان پنهنجي
جون جهوپڙيون، کٽا، لوڙيون، ڏٺ ۽ پسيرون هزار دفعو وڌيڪ
بهر آهن. عوام (مارن) سان گڏ آزاديءَ جي زندگي گذارڻ،

لوئي نه لڄائڻ، عمر جي ڏاڍائي اڳيان سر نه نمائڻ، بند ۾ خوشي نه ملهائڻ، آزاديءَ ماڻڻ کان اڳ بند ۾ مرڻ کان پناه گهرڻ، ڪوٽن جي ڪرڻ، ۽ زنجيرن جي ٽٽڻ جي آس رکڻ هن سر جا خاص جزا آهن.

سنڌي عواءَ لاءِ پڇوي ٿو ته:-

چئي ڪن فيڪون، جڏهن خلقيا روح خدا،
گڏ جت گذران هو، جڙ لڳي تنهن جاءِ،
مون توهين سين آهي، اها ساڃاه سپرين.

پنهن جي مارڻ لاءِ ڏاڍي محبت اٿس، انهن سان آزادي جي زندگي گذارڻ پنهن جي وس کان ٻاهر ڏسي رت روئي ٿو:-

ري اعرابين هت، گهنگهر گهارڻ مون ٿيو،
”بعت العينين في هوا ڪدما“ پڄان ساڻ پڙت،
من اڪيون ٿسن تن، جتي جنم جيڏئين.

پنهن جي وطن سان جا کيس محبت آهي ان جو پتو سندس هيٺين بيت مان پوي ٿو جنهن ۾ وطن جي مٽيءَ کي ڪٽوري جي برابر سمجهي ٿو.

پهريءَ سڪ، پيرن کيه، ڪونين نياپو ماروئين،
ات اڪڙي آهيان، تن آڻڻ، ٿسن ڏيه،
سنڌي جا ساڻيه، کيه ڪٽوري پسانيان.

پنهن جي وطني پاڻرن جي محبت ۽ پيار کي ههڙيءَ طرح ادا ڪري ٿو:-

ٿر ٿر اندر ٿاڪ، عمر ماروڙن جا،
لاٿائون لطيف چئي، مٿان لوئيءَ لاک،
عمر ڪريو آڪ، پهريو ٿي پن چران.

سنڌين جي بدويانه تهذيب ۽ سندن خسان بدوش زندگي،
جهنگن ۽ ٻرن ۾ رهڻ، کي فخر جي نگاه سان ڏسي ٿو ۽ انهي
کي عيب سمجهي شرمائي ٿو:-

اسين تڏان آئون، جست کهنبو نام،
جي وڃون ڪنهن وهان، ته پڻ مٿيون لوئون.

.....

آئين ۽ چاڙهين، ڏت ڏهائي سوڀرا،
ستا سڀو سڀو چئي، سائون سڪائين،
منجهان لب لطيف چئي، چانور ڪيو چاڙهين،
پلاه نم پاڙين، عمر، آراڙي سين.

هڪ جاء تي چئي ٿو ته اڳچ مسڪيني ۽ غلاميءَ جي
زندگيءَ سنڌي عوام جو حال هيٺو ڪري ڇڏيو آهي پر هنن جو
ست ايڏو آهي جو آزاديءَ جي آسري تي ڪيڏي به قيمت تي
پنهن جي روايت کي نه وساريندا:-

سهنين سڀا ڪنجري، لوئي ليڙ ٿيام،
ابائڻ جي آسري، ڪتي ڪان ٿيام،
جا ڏت ڏڪيام، تنهن جو پرورين رهائين.

سنڌي عوام کي غربت ۽ غلاميءَ جي قيد ۾ ڏسي ارمان ٿينس
ٿو پر دل مضبوط ڪري کيس دلاسو ۽ ڏيڏ ڏيئي، دلداري ڏيندي
چئي ٿو ته پنهنجي روايت کي نه وسارجو اهي ڏکيا ڏينهن جلد
گذري ويندا آخر آزادي ۽ ترقي نصيب ٿيندو:-

قسمت قید ڪیو، نا ته ڪیراچی هن ڪوٽ ۾،
لکئي آئي لوح جي، هنڌ ڏیکاریم هيءُ،
پرچی ڪین پنوهار ري جان، جسو ۽ جيءُ،
راجا راضي ٿي ته مارن ملي مارئي!

.....

ڪو ڏينهن آهين ڪوٽ ۾، لوئي هڏم لاه،
ڪامن اوهان جي ڪر جي، اي آڏ وڌائي آه،
ستي سيل ناه، مسلير ويندن مارئي.

سند جي عوام جي مشڪلاتن ۽ تڪليفن واري زندگيءَ
هوندي ۾ هنن ۾ ست ۽ همت آهي تنهن جو ذڪر ڪندي هن
طرح چئي ٿو:-

زيرين پيرين لوه ۾، ڳٽن کيس ڳاه،
سنڪي سندي سوري، هڏن جاڙهيم ماه،
مرتيون دعا ڪجاه، ته ڀرم پاروڙي رهي.

ملڪي حاڪم ۽ سندن حواري حڪمران طبقا جڏهن ملڪ
جي سموري پيداوار تي قبضو ڪري رنگ رليون ملهائين ۽ خوشيون
ڪن ٿا تڏهن شاه صاحب عوام جو عيوضي ٿي انهن کي مخاطب
ٿي چوي ٿو ته اسان مظلوم، محڪوم ۽ مسڪين آهيون ان
حالت ۾ اسان ڪهڙيءَ طرح خوشي ملهائي سگهنداسون جيستائين
اسان جو عوام آزاد نه ٿيو آهي:-

جا عمر تومل عيد، سا اسان سوء ورتي سورا،
ويئي ويچارن وسري، خوشي ۽ خيريد،
سڪن ڪيا شهيد، مارو ملڪ ملير جا.

.....

عمر اڃا مڪپڙا، ڪاٺياريون ڪيئن ڪن،
جنهن جسا ٿڙن ۾، ورتا ويٺو سٺن،
هوءَ جي حق ڀڄن، سي ڪئين سٽيون سوٽرا.

.....

آءُ ڪئين سوڙهين سمهان، مون وڻ گهاري وله،
ڪٿيريءَ تان ڪل، عمر ڪڇ ۾ اهڙي.

وري غلاميءَ جي زندگيءَ عوام جو جهڙو حال ڪيو آهي
ان جو ذڪر هيٺين طرح ڪري ٿو:-

سونهن وڃاير سسومرا، ميرو منهن ٿيوم،
وڃن تن پيوم، جت هلن ناه حسن ري.

ملڪ ۽ قوم جي ترقيءَ جي سوال کي هو چوي ٿو ته
تيستائين نه ڇڏيندو جيستائين سرير ۾ ساھ اٿس:-

۾ پير نه ڇڏيان پرين جو، جانسين ٿي جيان،
ڪيرون ڪٿيرن ڪسي، وڃي ڏيه ڏيان،
ڪارڻ ٻن ڏينهان، آءُ ڪئين لوئي لاهيان.

حڪمران طبقي ۽ ڌارين جي ساز ۽ سامان، حڪومت ۽
دڀڀي، علم ۽ عقل کي ڏسي جي ماڻهو عارضي نفع خاطر پنهن
جي روايات کي ڇڏي سندن انڌي تقليد ڪرڻ لڳن ٿا ۽ ملڪي
معاملات سان غداري ڪن ٿا تن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:

۾ هي منهن ڏيئي ٻن، تون وه ڪاٺي نه مرين،
تان جي ملير ڄاڻيون، توسين سڱ نه ڪن،
تون ڪئين منجهان تن، پاڻ ڪوٺائين مارئي.

ڪنهن وقت وجد ۾ اچي دعا گهري ٿو ته خدا ڪري
اهو ڏينهن نه ٿئي جو ملڪ ۽ قوم کي غلاميءَ کان آزاد ۽
مسڪيني کان ٻاهر ڏسڻ کان اڳي سري وڃي، شل عواءَ جون
مرادون پوريون ٿينديون ڏسي پوءِ مري:-

الله ائين ۾ هوءَ، جنن آءُ مران بند ۾،
جسو زنجيرن ۾، راتو ڏينهان روءِ،
پهرين وڃان لوءِ، پوءِ سر پڄم ڏينھڙا.

ڪڏهين عواءَ جي ملڪي معاملات طرف ڪم توجهي
ڏسي چوي ٿو ته جيڪڏهين انهن ۾ قومي احساس هجي ها ته
غلامي گهڻو وقت ڪانه رهي سگهي ها ۽ نه کيس ئي ايتري
اذيت ٿئي ها:-

جي ڪر لڏائون، ته بنديءَ بند نه ساريو،
ماروئڙن آءُ جيڪس ويس وسري.

هن جڏهين ڏٺو ٿي ته حڪمران طبقي يا ڌاريان حاڪم
سنڌي عوام بنسبت ڪلا ڪن ٿا ته ”هو جاعل، بزدل ۽ اڻ سڌريل
آهن“ ته هن جي حب الوطني عود ڪريو ٿي آئي ۽ چيائين ٿي ته:

جيها جي تيهه، مون مارو مڃيا،
مون جيڏيون ملير ۾، چونڊين موڪل سها،
منهنجي آساهه، ڪڏهين ڪيرائيندي ڪوٽ ڪي.

(۲۸) سر پورب:

هن سر ۾ به فصل آهن پهرين ۾ ڪانگ کي محبوب جو
قاصد سڏي ان سان دل جا حال اوريا اٿس چوي ٿو ته:

ڪانگل سڀئي ڪوٺ، ڀرين جي ڀر ڏيه ويا،
جنهنين ريءَ جهان ۾، آڪريڻ اروڻ،
الله لڳ لطيف چئي، ڪڇ ڳاراڇو ڳوٺ،
جي ڏسريا ڪنهن ڏوٺ، سي اڏامي آن ڀرين.

بي فصل ۾ خادم ملڪ کي مخاطب ٿي ڪي نصيحتون
ٿو ڪري:-

سامي چائين، سڪ طلبين، تسا ڏئين نه تن،
ماڙهن کان منهن ڪيو، پنن اٿا ۽ ان،
ڪاڀرين تو ڪن، ڪ چيرايا چشن لئي.

.....

سامي چائين سڪ طلبين، سڪئين نه سامي،
اجان اورائين پنڌ ۾، وينين وسامي،
گر ڪي تون نه، گڏئين، چائين انعامي،
دائم مدامي، پورو رهڻ پسرين ۽ سين.

.....

(۳۹) سر ڪاهوڏ:

هن سر ۾ ڄام تماچيءَ ۽ نوري مهاڻيءَ جي قصي جو
يان ڪندي ڄام تماچيءَ جي غريب مهاڻن سان محبت کي ساراھيو
اٿس:-

انهيءَ مان شاه صاحب جي سياسي رجحان جو پتو پوي
ٿو ته سياسي ليڊر شپ لاءِ هون ڪن خاصيتن کي پسند ٿو ڪري:-

ڪڪيءَ هاڻيون ڪاريون، چچيءَ هاڻيءَ چچ،
ڀاند جنجي پاندسين، لڳو ٿئي لڳ،
سمو ڄام سهڻ ڀڄو ڪري ان سين.

.....

گند جنه جي رگوڏ ۾، ٻاٻوڙا پوشاڪ،
انهين جي اوطاق، راجا ريجهي آيو،
.....

ڪوٽ سميون، ڪوٽ سومريون، جي اچن اوجي ڳاٽ،
ورسي ڪنجهر ڄاڻيون، جن تماچيءَ جي تات،
رائن ملان رات، مائڪ مٿي پرائيو.
.....

ڪاريون، ڪوچهون، ڪوڙيون، مور نه موچاريون،
ولي وينيون وات تي، ڪڪيءَ جون ڪاريون،
انهن جون آريون، سمي ري ٻيو ڪير سهي.
.....

(۳۰) سر ڪاريل:

هن سر ۾ به فصل آهن پهرين ۾ سنڌ جي تهذيب ۽ امن
کي جو پهرين اثرن اچي خراب ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي،
ان جو ذڪر ڪندي سنڌين جي بي چارگيءَ جي حالت تي
مرثيه اٿس:-

اچو پاڻي لڙ ٿيو، ڪالوريو ڪنگن،
ايندا لهج سرن، تنهن سر مٿي هنجهڙا.
.....

سر ۾ پڪي عيڪڙو، پاريهڙن پنجاه،
سنڌي آس الله ٿو لڏي لهرن وڃه.

اها حالت سنڌين جي ڪيئن ٿي ان بنسبت چوي ٿو ته
هو پنهنجي سادگيءَ ڪري ڌارين جي چڪمي وارين ڳالهين تي
پلجي پيا ۽ پاڻ وساري ڇڏيائون، جنهن ڪري قاسمي پيا:-

دلبو منجه درياه، ږسي پکي آيا،
ويچارا وساه، آني ات اژاڼيا.

وري ښي فصل ږ سنڌي عوام بنسټ حاکمن کي چوي
تو ته هو اهڙي نسل ۽ روايات جا آهن جو سدائين محکوم
رهي نه سگهندا اگرچ ظاهرې ڪمزور ڏسڻ ږ اچن ٿا.

سَنهان پانءِ ۾ سڀ اٿي وياءِ واسينگن جا،
جنهن جي جهڙپ، هاڻي هنڌائين نه چري.

فصل نائون

شاه صاحب جو سنڌين لاءِ سنڌيهو

هن کان اڳي به هڪ ٻن جڳهن تي هن ڪتاب ۾ مون لکيو آهي ته آءُ شاه صاحب جي ڪلام جو سياسي مفهوم سمجھائڻ جي ڪوشش ۾ هي ڪتاب لکي رهيو آهيان تنهن ڪري سندس سنڌين لاءِ سنڌيهي جو به سياسي پهلوئي بيان ڪندس:-

شاه صاحب جي ڪلام کي هن وقت تائين گهڻو ڪري تصوف جي روشنيءَ ۾ ٻئي ڏٺو ويو آهي ليڪن ان جي ڪلام کي هر پهلوءَ کان ڏسي سگهجي ٿو.

منهن جي سمجهه موجب شاه صاحب جي ڪلام ۾ سنڌين لاءِ ڪي خاص پيغام ۽ سنڌيه ڏنل آهن، جي انهن جي پوري کوجنا ڪبي ته اهي اڄ ڪلهه جي گهڻن سياسي مسئلن جي حل لاءِ سنڌين جي رهبري ڪري سگهندا.

شاه صاحب جي ڪلام مان جي پيغام نڪري سگهن ٿا تن مان مکيه هيٺيان آهن:

(۱) حب الوطني:-

شاه صاحب جي ڪلام ۾ حب الوطنيءَ کي خاص جڳهه آهي، هن جي ڪلام جو نچوڙ آهي اهو ته سچن (ديسي) ۽ ماڻهه (وطن) ڪنهن به غيرت کي وسري سگهندا. مارئي جو سر

سڄو انهي جذبات ۽ خيالات سان ڀريو پيو آهي. شاه صاحب حب الوطني کي ايمان جو جزو ۽ مذهب جو بنياد ٿو سمجهي. شاه صاحب جي زماني ۽ موجوده وقت جي حڪام جي سياسي پاليسي گهڻو ڪري ساڳي آهي. هو به اسلام ۽ شريعت جو نالو وٺي ڪتا ڌارڻ، شڪار ڪرڻ، ملڪي خزاني جو گهڻو حصو ذاتي عياشين ۾ خرچ ڪرڻ ۽ پنهنجي طاقت کي برقرار رکڻ لاءِ خرچ ڪندا هئا ۽ سندن قول ۽ فعل يڪسان نه هئا. هي به ڪم و پيش ساڳئي رستي تي هلي رهيا آهن.

انهن ڏينهن ۾ به اسلامي برادري جي نالي ۾ عوام کي آزاد رائی ۽ خيالي کان محروم رکيو ويندو هو. هن وقت به ساڳي حالت آهي.

تنهن ڪري شاه صاحب جو سڄو ”سرمارئي“ انهي مضمون تي صرف ڪرڻ بغير ڪنهن مطلب جي نه آهي. آڱاڙي به لکي آيو آهيان ته مسلمانن ۾ قديم وقت کان ٻن خيالن جا ماڻهو پيا رهيا آهن. هڪڙا وطن جي محبت جي بنياد تي انسان ذات جي ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ جي رائی جا پيا رهيا آهن ته ٻيا مسلمانن کي هڪ جدا گروه بنائي انهن کي انسان ذات جي رهبري ڪرائڻ جا طرفدار پيا رهيا آهن. ٻنهي خيالن جي طرفدارن کي پنهنجا دليل آهن جن جو مختصر احوال به اڳيئي ٻڌايل آهي. هتي صرف هي ٻڌائڻ ڪافي ٿيندو ته شاه صاحب پهرين خيال جو هو جنهن ڪري حب الوطني کي ساراهيو اٿس. موجوده وقت جي زبان ۾ انهي ٻنهي نظرين کي نيشنلزم ۽ پشن اسلامزم سڏي سگهجي ٿو.

شاه صاحب نيشنلزم جو حامی هو، نيشنلزم ۽ حب الوطني ساڳي شي آهن. اهو صاف سمجهڻ گهرجي ته جيڪي سنڌي شاه صاحب جا به مداح آهن ۽ ڊاڪٽر اقبال جا به پوئلڳ ٿين گهرن ٿا تن يا ته ٻنهي جي خيالات جو مقصد سمجهيو نه آهي يا ڄاڻي

واڻي ائين ڪن ٿا. مطلب ته شاه صاحب جو پهريون پيغام سنڌ جي سياسي، اقتصادي، ذهني آزاديءَ ۽ ترقيءَ جي مقصد سان محبت رکڻ آهي ۽ حب الوطني جي صحيح معنيٰ به اهڙي ئي سگهي ٿي.

(۲) پاڻ سڃاڻڻ:

شاه صاحب جي ڪلام ۾ پاڻ سڃاڻڻ تي به گهڻو زور ڏنل آهي.

اڪثري معنيٰ ڪندڙ پاڻ سڃاڻڻ سان صرف روحاني ۽ صوفيانو مطلب ڪيندا آهن، وحدت الوجود جي نقطه نگاهه کان هو چوندا آهن ته ”تو ۾ تنهنجو معشوق يا محبوب ڇهيل آهي، ٻاهر نهارڻ ويسود آهي“ ”ٺاڻي نين نهارڻ“ ”اندر اچارڻ“ سان انکي ڏسي سگهندين. شاه صاحب چوي ٿو ته:

وجين چو وڻڪار، هت نه ٻولين هوت کي،
لڪو ڪين لطيف چئي، ٻارو چو ٻي ٻار،
ٿي ستي ٻڌ سندرو، ڀرت پنهنون سين ڀار،
ٺاڻي نين نهار، ته تو ۾ ديرو دوست جو.

ان جي هي به معنيٰ ٿي سگهي ٿي ته ٻين يا ڌارين جي درن چو رلين ٿو، هوت (مقصد) تنهن جي هٿ ۾ آهي رکو همت جي درڪار ائين ٿي ته پاڻ وٽان ئي هٿ اچي ويندو.

پنهنجو قومي نالو، نشان، اصل، نسل ۽ قديم روايات جي واقفيت قدر ۽ قيمت سڀ پاڻ سڃاڻڻ جي معنيٰ ۾ اچي وڃن ٿا. دنيا ۾ انسان ڪنهن خاص مقصد لاءِ پيدا ٿيل آهي ۽ ان کي خاص فرض پورا ڪرڻا آهن، انهيءَ مقصد، مراد ۽ فرض ادين لاءِ هر هڪ ماڻهوءَ ۽ قوم کي پنهنجو ڀارت ادا ڪرڻو آهي.

اهڙيءَ طرح سان سنڌين لاءِ به نصب العين آهي ۽ انهي جي سڃاڻپ ۾ ئي سنڌين جي پاڻ سڃاڻڻ جو راز لڪل آهي.

سنڌين جو نصب العین اهو آهي ته جڏهن اقوام عالم کي پنهنجي "ڪٽيل سٽ" جي ڀرڪ لاءِ صرف عالم وٽ سرتين جي سامهون سڏ ٿيندو تڏهن انهن کي ڪجهه هجي جو ڏيکاري سگهن ۽ شرم کان ڪنڌ هيٺ نه ڪرڻو پوين.

ان جو سڃاڻڻ تڏهن حاصل ٿي سگهندڻ، جڏهن هر هڪ سنڌ جو رهاسو پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي نفع کي قوم جي گڏيل مفادن لاءِ قربان ڪرڻ سکندو، پاڻ سڃاڻڻ ۾ شخصن جي فنا آهي ۽ قومن لاءِ بقا آهي. قوم جي نفع لاءِ پاڻ کڏي ماري يا فنا ڪري هڪ قطرہ کي قومي قلم ۾ فنا ڪرڻ پاڻ سڃاڻڻ جو بنيادي سبق آهي. شاه صاحب فرمائي ٿو ته:-

مر ته موچاري ٿين، ونهي جيءَ ۾ جوءَ،
منڌ پڙا پوءِ، پهچندء پنهنوءَ کي.

شاه صاحب جو سمورو ڪلام غور سان پڙهي ڏسو ته مقصد، محبوب، منزل، مارڻ وغيره کي پهچڻ لاءِ ڏکڻ ۽ ڏاکڻ، ڪشالڻ ۽ مصيبتن جو منهن ۽ برداشت ڪرڻ ضروري اسر آهي گهر وٺي، بنا محنت ۽ تڪليف جي ان درجي تي پهچڻ ڪوڙيون سڏيون آهن.

(۳) بي خوفی ۽ همت:

شاه صاحب جو سنڌين لاءِ ٿيون پیغام همت ڌارڻ جو آهي. جنهن ماڻهوءَ يا قوم کي خوف جي بيساري ويڙهي ويل هوندي هي نه آزاد ٿي سگهندا ۽ ترقي ڪري سگهندا جتي ايمان آهي اتي خوف نه آهي جتي خوف آهي اتي ايمان نه هوندو. سون ايمان سان سواءِ ٿي نه سگهيو. بزدلي، جهالت، احساس ڪمڌري ۽ بي اتفاقي ڪڌري خوف پيدا ٿئي ٿو.

جڏهن ڪي خود مطلب مڪاني حاڪم عوام کي ڪمزور ۽ بزدل بنائي پنهنجو شخصي اقتدار قائم رکڻ گهرندا آهن ته ٻيا وري خود مطلبي ۽ خاندان جنگيءَ جو فائدو وٺي ساري قوم کي غلام بنايو ڇڏين ٿا. مقصد ان راند وانگر سولو ڪم نه آهي جا گهرو کيڏيندا آهن هتي ته سسي نيزي جي پائندگي اچي اڌ ڪري آهي.

دهشت جا درياه لنگوٽا آهن جت لڙ لهريون لس ليت هوندا آهن ۽ جن درياهن جو سنڌو سڙهو ڪن ٿا هوندو آهي اتي سڄا پير سڙهيا هليا ويندا آهن، جن مان ٻرڙو به پيدا نه ٿيندو آهي، جتي بحر جا سٽاڻا سيار ۽ هيٺ ٽاڪ واکون هزار هوندا آهن. اتي ان تارن کي صرف ساهڙ جي صلاح پار لنگهائي سگهجي ٿي جا اها آهي ته:-

جنان وهي تڏان واپ، ڪپر پڇڻ ڪوڙيون،
جن کي سڪ ساهڙ جي، سي گهڙ نه پڇڻ گهاٽ،
جن کي عشق جي اسات، سي واهڙ پائين وڪڙي.

شاه صاحب سنڌين ۾ جنالت، احساس ڪمري، بي اتفاقي ۽ سستي ڏئي ۽ انهن جملي مرضن لاءِ هڪ واحد علاج همت ۽ بنيادري جو ڏسائين.

(۴) قرباني:

سنڌين لاءِ چوٿون سنه شاه صاحب ڏنو آهي اهو قوم ۽ ملڪ جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ جي رستي ۾ هر ڪ سنڌيءَ کي پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد کي قربان ڪري عوام جو ڀلو گهڙو آهي. ڪا به قوم يا ملڪ ترقي ڪري نه سگهندو جنهن جي افراد ۾ قرباني جو مادو نه هوندو آهي.

شاه صاحب فرمائي ٿو ته:

تون جي ڪالهه مٺي، ته ڪالهه ئي گڏڻن پرين کي،
ڪڏهن ڪا سٺي، ته ڪا سگهي گڏين سـڄڻين.

شاء صاحب چوي ٿو ته انهي فنا في القوم جي درجي کي
پهچڻ لاءِ سرجي ست ڏيئي پوي ٿي. ڪامن سنڊيون خبرون
پتنگن کان پڇي ڏسو جي پنهنجي جيءَ کي آڻيو آگ ۾ جلائين.
هو ٻڌ. پهچايو مچ تي مڙن ٿا ۽ لهس ڏسي لچڪن ڪين ٿا،
سچ مٿي سڙيو وڃن ۽ ڪچين سندا ڪچ وڃايو ڇڏين. جڏهن باه
پري ٿي ته هو چڙهيو پيا چڪاسين ۽ ڏسيو پيا وهن ۽ پاڻ
کڻيو ڪوري ۾ وجهن. ڪنهن جاءِ تي اڱرن جو مثال ڏئي
چوي ٿو ته:-

هيءُ پر اڱارن، ٻه ڏاهين ٻرن جي،
هڪ ڪوري کانئيا، ٻڌو ڌوڌي منجه ڏکڻ،
ٻاڻ لهارن، سڙي رکيا مـڇ ۾.

انهن کي لهار ٻاريو اجهائين وري اجهايو ٻارين ٿا ته ٻه
هو پنهنجي ڪم ۾ پورا آهن، وري ملڪ جي خادمن کي مخاطب
ٿي چوي ٿو ته:

جان وڌيو هئين تان ويه، نات وٺيو وات ونءُ تون،
هي تئين جو ڏيه، ڪاٿي جنين هٿ ۾.

انهن کي وري وري چوي ٿو ته ”جي تون سڪڻ سڪيو
آهين ته ڪاٿيءَ پئي ۾ ڪنجه“ ۽ ڪلالن جي ماڻيءَ وٽ
پنهنجو مٿو ڪاٿي رکڻ لاءِ تيار ٿي وڃ ۽ سرمست ۾ ڏيئي پوءِ
انهي محبت واري مڌمان ڪي پيالون سـڄ. اڳتي هلي وري
فرمائي ٿو ته:-

اصل عاشقن جو، سر نه سانڍڻ ڪم،
سو مستان اڳرو، مندو دوسان دم،
هي هڏو ۽ چم، پڪ پريان جي نه پڙي.

سوريءَ چڙهن جو بيان ڪري چوي ٿو ته:-

سوري آهي سينگار، اصل عاشقن جو،
مرڻ، موٽڻ، ميهڻ، ٿيا نظاري نروا،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن جو.

وري چوي ٿو ته هڪ ٻن عاشقن ٿيڻ مان ملڪ ۽ قوم
جو چوٽڪارو نه ٿيڻ وارو آهي اتي ته ڪيئي ڪوڙيون عاشق
جون پيدا ٿيڻ ضروري آهن ڇاڪاڻ ته ڪلاڪي گهر ڪسڻ
جو ڪوپيو وهي، اتي وڍڻ، چيرڻ، چچڻ انهن جي بهت ۽ پر ٿي
ويئي آهي ۽ عاشقن کي وري مرڻ ۾ مشاهدو پيو ٿي.

.....

(۵) ستايلن جي سنگت ۽ حمايت:

’شاه صاحب جا مٿي ذڪر ڪيل پيغام رواجي طرح ته عر
سنڌيءَ لاءِ آهن، پر کيس خبر هئي ته انهن ڳالهين تي عمل
ڪرڻ اهو آهي ۽ انهن ذريعن جي وسيلي قومي آزاديءَ ۽
ترقيءَ جي مقصد کي پهچڻ جو پنڌ اٿانگو آهي.

جتي باري پر ۽ ڏڪائڻ وارا ٿرجهن ٿا، اتي جبل جلدائي
ڪري تڪ جو تاءُ ڏيکارين ٿا، ڪڪرا ڪوسا ٽپن ٿا ۽ رڻ ٿتو
رائو آهي، جو راڻي جبل جو سفر سٿائو آهي، وڻڪار جي وڏن
وڻن ۾ نيلا نانگ رهن ٿا، جت ڪڙم قبلا ساڻ نٿا ڏين. اتي سڀ
ڪا سد کان ڪندي صرف جن جو اندر اڌ هوندو سڀني ڏوگر
ڏوري سگهنديون، انهيءَ ڪري سندس خطاب پڪن ۾ رهن وارن

پنوهان، ڏينھن جي ڏوٿين، مالن چارڻ وارن مارن، هرڪاهڻ وارن هارين، ٿون ۽ ٻرن ۽ رهندڙ منگهارن، پيار پريل سيٺن ۽ سرتن، ڪارن ۽ چارن وارن مڇي مارڻ وارن مهاڻن جن جي پاڻوڙا پوڻاڪ آهي، ويڙي جون وايڙيون ٻاروچين ٻارن، سڪا سنب ڪچن ۽ پرائڻ ڪيٽرن ۽ فيٺ ٽمائيندڙ ڪاهوڙين، پڳهه پاسي گهاريندڙن ۽ سڙم سنڀاهيندڙ سامونڊين، گوندن ۾ گذاريندڙن، پھڙن تي پاساڪوڙيندڙن، سچ جي سمر وارن، نه ٻڌي ۽ نه سڻي جوءَ جي ڏوريندڙن، جت پڪيءَ جو پير نه هجي اتي باهڙي ٽمڪائيندڙن طرف آهي. انهيءَ کي خبر هئي ته سندس پيغام ۽ سنهين تي عمل، لوڪ جي لياڪن رکڻ وارن، نام نشان پويان هلندڙن مال مڏيون گڏ ڪندڙن، سک جي مانڊيندڙن، گندي ۽ گراه جي گولن پٽ ڪٿي پندڙن، منجهي سمهي رهندڙن، پاڻ جي پوڄا ڪرائڻ وارن، گندي، ماني ۽ ماڳ موچاري پٺيان هلڻ وارن، جسمن ۾ جڏا، پوکين ۾ ڪون، مٿي تي مائڪ وڪندڙن، ماڻهن کان منهن ڪيو اٿا ۽ ان پندڙن، جن کي اڄ ڪلهه جي زبان ۾ لقبن ۽ لالچن تي ضمير وڪڻڻ وارا، ميمبرين ۽ وزيرين خاطر ملڪ ۽ قوم قربان ڪرڻ وارا، رشوتن مان مال ۽ ملڪيتون ڪٽي ڪرڻ وارا، ٿوري جوف خاطر ڌارين جا جوتا صفا ڪرڻ وارا، چاڻي سڃاڻي ناحق کان ڊڄي ماٺ ڪرڻ وارا، بداخلاقيءَ جو آڏو هڻڻ جي باوجود دين جو نعرو لڳائڻ وارا، مسڪينن، خان بدوشن ۽ جاهلن جي ڪمائي تي عيش عشرت ڪرڻ وارا، ظلم ۽ ستم ذريعي پنهنجي طاقت رکڻ وارا سڏي سگهجي ٿو. کان ڪين ٿي سگهندو تنهن ڪري اهڙن ماڻهن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:

اڻ ڏکيو ڏکن جي، چو ٿيون پٿريون،

ناه اوراتو ان کي، ٿيون لوڪ رياتون رون،

پنڻ پيڙيون هون، پار تئين جدا پڌرا.

هوسنڌ جي مظلوم ۽ مسڪين عوام کي غربت، جهل،

بداخلتي، ظلم ۽ ڏاڍائي کان آزادي ڏيارڻ واسطي گڏ ڪرڻ
گهري ٿو، ڇاڪاڻ ته کيس خبر هئي ته ملڪ ۽ قوم جي آزاديءَ
۽ ترقيءَ جو موڪ به انهن وٽان ٿيڻ وارو آهي ۽ چوي ٿو ته:-

اچو سورن واريون، ڪريون سورن جي پڄار
ڪن گهٽا ڪن ٿورا، ڪانهي سورن ڌار
ڏنا جي ڏاتار، سي مون جهولي پائي جهليا.

هن کي بنگلن ۽ محلاتن ۾ رهندڙن، پٽ پٽيهه پهريندڙن،
پوڙ پلاءَ ڪائيندڙن، موٽرن ۾ چڙهندڙن ۾ عوام لاءِ اٿي ڪا
جفاڪشي ڪرڻ جي ٿوري اميد هئي! آخر ڇا ڄا ڄاءَ ٻرندي اها
جلندي، تنهن ڪري چوي ٿو ته:-

مگهن سڏ نه سورجي، ته گهايل ڪيئن گهارين،
پٿل پلسو پٽ نبي، واڌوڙيل نس وارين،
هر ۾ ٻڃي ٻرين لاءِ، هي هنجون هارين،
مڃڻ جي سارين، تن رويو وهامي راتڙي.

هو محبان وطن کي صلاح ٿو ڏئي ته جهوپڙين ۽ ڪڪائڻن
منهن، ٿرڻ ۽ ٻرن، جيلن ۽ اسپتالن وغيره جاين تي جي دڪي
حياتي گذاري رهيا آهن تن جي خبر لهن انهن جا ڏک ۽ سور
ٻڌن، انهن جا مسئلا سمجهن، ملڪ مان بک، اگهاڙ، بيماري ۽
مصيبتي ڪيڏن لاءِ رٿون ۽ مشورا ڪن پوءِ ئي هو سچا خادم
سڏائڻ جا حقدار ٿي سگهندا. چوي ٿو ته:-

رهي اچي راتڙي، تن واڌوڙين وٽان،
جن کي سور سرير ۾، گهٽ منجهاراڻ گهڻاءَ،
لڪائي لوڪان، پائهن ٻڌن ٻڌيون،

ان وقت ان زماني جي صاحب اقتدار طبقه جي ماڻهن (جن ملڪ ۽ قوم جي ليڊريءَ جي واڳ پنهنجي حوالي ڪئي هئي ۽ باوجود وڏين دعوائن جي ملڪ ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ماڻهن کي مسڪين، بي علم، مظلوم ۽ ڪسم پيرس حالت ۾ رکيو ويٺا هئا) جي حالت کي ڏسي انهي طبقي مان قطعاً نا اُميد ٿيو هو ۽ ظاهر ڪيائين ته:-

ڪنيس ڪوٺجن، تن طبيب نه گڏيا،
ڏئي ڏنپ ڏڏن، پاڻا ڏيڻ ڏکوڻيو.

هو ساڳي طرح متعصب، تنگه نظر، خود مطلب ۽ دنيا خاطر دين وڃائيندڙ ملن ۽ مولوين سان به راضي نه هو. هن کي خبر هئي ته:-

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاڻان ڏوه چڙهن، جيئن ورق وارين وتاه.

ملڪ ۽ قوم جي خادم ٿيڻ لاءِ هو ڪي شرط ٿو مقرر ڪري جيڪي انهن پٽاندر هلندا سي ئي ان ڪم لاءِ لائق ٿي سگهندا. چوي ٿو ته:-

سڀ ننڍيون ٿي نڪرو، لالچ ڇڏي لوپ،
سڀريان جي سوپ، ننڍون ڪندي نه ٿئي.

جن ماڻهن ۾ اهي ڳالهون موجود نه آهن مستقبل تي حال ۽ عوامي فائدي تي شخصي فائدو مٽائڻ لاءِ تيار آهن. ۽ قوم جي مجموعي نفع کي پنهنجي طبقاتي مفاد تي قربان ڪن ٿا تن لاءِ چوي ٿو ته:-

وصل تنهن وڃائو، سينڌ سـرمي سـئين،
سالوني ليلان جيئن، مٿو جنهن مٽ ڪيو.

هن سنڌ جي صاحب اقتدار طبقي جي خامين جي باوجود
سنڌي عوام مان اميد ڪانه لائي هئي ۽ انهن مصيبت زده ستايل
غريب ۽ جاهل ماڻهن کي دلداري ڏني هن طرح مخاطب ٿي ٿو:-

ڏکي ڏک مٿي ڪر، وڏو ڇپر پيهي،
گڏبڻي ڏيهي، سوڌيون ڏهنهه خبرون،
وري چوي ٿو ته:-

پيڙي ٻڌ پهار، سورائڻي سنڌرو،
ڏونگر توهان ڌار ڪانه ڏوريندي ڏک سين.

هو تڪليفن ۽ مصيبتن سان عادي ٿيڻ ضروري ٿو سمجهي.
ڇاڪاڻ ته جيسين ماڻهو انهي جو عادي ۽ هيراڪ نه ٿيو آهي
ان وقت تائين هن کان ڪوبه بلند خيال ۽ اعليٰ مقام وارو ڪم
پورو نه ٿي سگهندو تنهن ڪري چوي ٿو ته:-

سو سکن ڏيئي، وڙه وهائيم هڪڙو،
مون کي تنهن ٺيئي، پير ڏيکارو پرين ۽ جو.

سورن جا هيراڪ ٿيڻ بعد ملڪ جي خادمن جو جيڪو حال
ٿئي ٿو انهيءَ جا هيٺيان اهڃاڻ ٿو ڏئي:-

ڏکون اهڃاڻ، ڪلهي ڦاٽو ڪنڇرو،
وڃن گوندر گڏيون، لوڪ نه آچين پاڻ،
سورن اسان سان، ننڍيئي نينهن ڪيو.

فصل ڏهون

شاه صاحب جا سياست تي نظريا

شاه صاحب جي سياسي نظرين بنسبت ڪجهه ذڪر آءٌ ٻئي فصل ۾ اڳيئي ڪري آيو آهيان ته ان زماني جي ماحول جا شاه صاحب تي ڪهڙا اثر پيا جنهن صورت ۾ انهي زماني جا تفصيل وار تواريخي احوال ملي مٿا سگهن ان ڪري جيڪو به تواريخي احوال ملي سگهيو اٿم ان تي ڳوڙهو ويچار ڪرڻ، شاه صاحب جي ڪلام کي پڙهڻ ۽ هن وقت جي سياسي حالات کي مدنظر رکي قوي دليلن جي بنياد تي آءٌ جن نتيجن تي پهتو آهيان تن جو ذڪر هن فصل ۾ ڪندس. ممڪن آهي ڪي تواريخ دان يا اهل علم منهنجي هيٺ ذڪر ڪيل نتيجن سان شامل راءِ نه ٿين، پر آءٌ جن نتيجن تي پهتو آهيان انهن لاءِ مون کي ڪافي دليل ۽ ثبوت آهي ۽ جيڪي ان کان وڌيڪ قوي دليلن سان انهن نتيجن کي ڪنهن رد نه ڪيو آهي مون کي پورو حق آهي انهن خيالات جي اظهار ڪرڻ جو. اهو ته دنيا جو دستور آهي، هڪ مريض جي تشخيص ۾ به ڪو ڇڏو به ڊاڪٽر متفق ٿيندا آهن، تنهنڪري ممڪن آهي ڪي صاحب مون سان به متفق نه ٿين. ان زماني ۾ دنيا جا سياسي نظريا اڄ ڪلهه وانگر صاف ئي ڪن بنيادي اصولن تي ظاهر ٿيل ڪونه آهن. سنڌ ۾ ان وقت شخصي راج هو، تعليم گهٽ هئي، مغربي دنيا جي تهذيب ۽

تمدن سان هتي ماڻهن جي واقفيت ڪانه هئي. اسيمبليون، وزارتون، چونڊون، ووٽن وٺڻ لاءِ ڪن پروگرامن جي بنياد تي ماڻهن کي اڀلون، ڪن اصولن جي بنيادن تي سياسي پارٽين جو ٺهڻ، سوشلزم، نيشنلزم، پڻ اسلامزم، ڪميونلزم، نئشنلزم، ڪميونزم وغيره جا نظريا موجوده صورت ۾ ڪونه هئا. سنڌ ۾ جاگيرداري نظام ۽ مذهبي نالن جي هيٺ حڪومت جو ڪاروبار هلندڙ هو. انهيءَ وقت جي سياسي نظام ۽ ڪاروبار جي، هاڻوڪي وقت جي معاملات سان مشابھت ليکڻ نه ٿيندي ليڪن ان ڪالھ ۾ وڌاڻ نه ٿيندو ته مٿي ذڪر ڪيل نظريا جيڪڏهن سندن موجوده صورت ۾ ان وقت نه هئا ته به انهن نظرين جا ابتدائي جراثيم ته ضرور موجود هئا. جيڪڏهن جاگيردارن ۽ هارين جو وجود ان وقت ثابت ٿئي ٿو ته ان مان سوشلزم جي لاءِ مواد موجود هئڻ جو ثبوت ملي ٿو.

سنڌ تي ڌارين جي ڪاهن، تسلط ۽ اقتدار جا واقعا ۽ سنڌين طرفان مقابلو آزاديءَ لاءِ جدوجهد واسطي ڪوششن جا مثال تواريخ ۾ موجود هوندي سنڌ اندر نيشنلزم جي جذبي يا تحريڪ جو بنياد ڪهڙي به شڪل ۾ هئڻ کان انڪار ڪرڻ بي سود ٿيندو. سومرن ۽ سمن جي گهراڻن جون ڌارين سان جنگيون ۽ مڪاني شاعرن جا انهن جي ساراهه ۾ قصيدا چون مان قوم پرستيءَ جي بوءِ اچي ٿي.

سيد محمد ميران جوڻيجي ۽ ٻين مسلمان مذهبي ليڊرن جي تحريڪن ۾ پڻ اسلامزم جا صفا ۽ صريح آثار نمايان نظر اچن ٿا. انهي وقت جي مثالن مان قاضي قاضن جي شاهه بيگ ارغون پنهنجي پير پاڻي سان حمايت ڪرڻ به ان ڪالھ جو ثبوت ڏئي ٿي. البت ڪميونلزم پنهنجي موجوده منظم صورت ۾ موجود نه هو ليڪن اهو ته اڃا تائين به سنڌ ۾ مغربي نموني ۾ پيدا ڪونه ٿيو آهي. جنهن صورت ۾ فسطائيت جا بنيادي مٿا هي

آهن، ته چند ماڻهو پنهنجي شخصي يا طبقاتي مفاد خاطر عوام جي آزاديءَ کي ختم ڪري طاقت جي زور تي انهن تي قابض ٿي عوام جي زندگيءَ جي هر معاملي ۾ دست اندازي ڪن ۽ انهن کي پنهنجي مخصوص نقطي نگاه مطابق زبردستي هلائين، ته اهڙي فسطائيت جا آثار ڪلهوڙن جي طريقه حڪومت ۾ عام جام ڏسجن ٿا.

مخدوم صاحب هاشم ٺٽوي جي فتوائن کي حڪومت طرفان نافذ ڪرڻ، ڪهڙن واري بزرگ ميان عبدالرحمان ۽ شاه عنايت صوفيءَ جون اختلاف راءِ جي ڪري شهادتون ڪرائڻ انهيءَ ڳالهه جو ڪافي دليل آهي. مسلمانن کي هڪ خاص نموني جون ڏاڙهيون رکائڻ، سڻ پارائڻ، پاڻيءَ جي ڪرڻ ڪڍڻ تائين مجبور ڪرڻ، هندن جي مذهبي رسوم تي ڪي پابنديون لڳائڻ جي واقعن مان ”فئسيزم“ جا پڌرا آثار نظر اچن ٿا.

ڪميونزم جو نظريو ان وقت موجوده صورت ۾ نه هوليڪن ان جي پيدائش لاءِ مواد موجود هو. جيئن ڪاٺ ۾ باهه هميشه موجود هوندي آهي ليڪن اها ظاهر تڏهين ٿيندي آهي جڏهين ان جي دڪائڻ لاءِ ڪارڻ پيدا ٿي ٿو. ڏکويل، ستايل، بي گهر ۽ بي ڪپڙي ماڻهن جو موجود هئڻ ان ڳالهه جي ثابتي آهي ته ان وقت به جماعتي نظام جي خرابين ڪري انقلاب جي شديد ضرورت موجود هئي.

تنهن ڪري شاه صاحب جي ڪلام مان هيٺين نتيجن ڪڍڻ لاءِ مون کي ڪافي سبب آهن. منهنجي خيال موجب شاه صاحب:-

- ۱- نيشنلزم جو حامي هو.
- ۲- جمهوريت جو طرفدار هو.

۳- سندن رجحان طبع سوشلزم طرف مائل هو.

۴- هو پڻ اسلامزم جو حامي ڪونه هو.

۵- ڊڪٽيٽرشپ يا فئسيزم جو مخالف هو.

۶- شاهوڪاري نظام جو مخالف هو.

آءٌ هيٺ سندس ڪلام مان حوالا ڏيئي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ته سڻي ذڪر ڪيل نتيجا ڪيتري قدر صحيح آهن.

(۱) نيشنلزم (قوم پرستيءَ) جي حمايت:

قوم پرستيءَ لاءِ ٻن ڳالهين جي ضرورت ٿئي ٿي. هڪ جاگرافي ۽ لساني لحاظ سان ملڪ جو تصور ۽ ٻيو انهي وطن جي بنياد تي قوميت جو تڪميل.

هن ڪتاب جي چوٿين ۽ پنجين فصلن ۾ مون شاه صاحب جي سنڌ ملڪ بابت خيالات ۽ سندس قومي تصور بابت گهڻو ڪجهه لکيو آهي تنهن ڪري ساڳين دليلن کي هتي دهرائڻ ضروري نٿو سمجهان. جن ماڻهن کي ان ۾ شڪ هجي سي شاه صاحب جي ڪلام مان مارئيءَ جو سر محب وطن جي نگاه مان پڙهي ڏسن ته پتو پئجي ويندو.

(۲) جمهوريت جي طرفداري:

انهيءَ ڳالهه کان انڪار ٿي نٿو سگهي ته شاه صاحب عوام جي اتفاق جو حامي ۽ ستايل، مسڪينن، ڏکيوين جي گڏجڻ ۽ ٻڌيءَ جو طرفدار هو. هن کي عوام ۾ نا اتفاقي ڏسي ڏاڍو ارمان ٿي ٿيو ۽ پڪين جو مثال ڏيئي کين سرمايائين ٿي ته اي ماڻهو! اوهان ۾ پڪين جيترو به شعور نه آهي:

وگره ڪيو وقتن، ڀرت نه چئن ٻن ۾
پسو پڪيڙن، مائهون ٿان مٺ گهڻو.

هڪ جاءِ تي سنڌ جي عوام کي پنهن جي مشهور لقبن
مان هڪ جي نالي چئي ٿو ته اي سنگهار، قوم جي ترقيءَ ۽
بهتريءَ جو خيال ڌاري وري جدائي ڪرڻ سچن قوم پرستن جو
ڪم نه آهي. چوي ٿو ته:

ڌڻ ڌارڻ، ڌار رهڻ، ايءُ نه سنگهارن سٺ،
ڪاهي ايندا ڪڏهن، مٿي واند و هٺ،
جي هاڻو موٽي هٺ، ته به ٿو ڏلا ۾ ان جو.

سنڌ جي عوام ۾ گذر جي ٽنگيءَ جا گيردارن جي پاليسيءَ،
ملن جي تعصب ۽ پيرن جي خود مطلبيءَ ڪري، جو نا اتفاقيءَ
جو پنج چنڊي ويو هو ۽ ساري قوم جو شيرازو ٽڪرائڪرا ٿي ويو
هو ان تي اومان کائيندي ظاهر ٿو ڪري:-

ڪٿا منجهه قرار، هوا هڪاندا سنگ ۾،
ڳاهي ڳاهه فراق جي، ڪيا ڌارون ڌار،
نجانان ٻهار، ميلو ٿيندو سچين.

هڪ هنڌ اتفاق ۽ ٻڌيءَ جا فائدا بيان ڪندي چوي

ٿو ته:-

جي پائين ته وس چران، ته سنگهارن سان لڏ،
ته هاڃي سنڌي هڏ، ڪوڪ نه سٿين ڪڏهن،

سورٺ جي سر ۾ راءِ ڏياچ ۽ پنجل جي قصي ۾ هن
ٻڌايو آهي ته ڪيئن نه عام راءِ بادشاهن جا به ڪنڌ
نمارايو ڇڏي:-

”ٺاپو نوابن جا، سوريو ڪري ساه.“

.....

محلين آيسو مگهڻو، ڪڻي ساز سري،
لڳي تند تبير جي، پيا ڪوٽ ڪري.
هنڌين ما کين هو ٿي، تنهن جي پيچل دانهن پري،
جهونسا ڪڙم جهري، پوندي جهانءِ جهروڪ ڀر.

وري هڪ گوش نشين يا ملڪ کان ٻاهر وطني پاءَ کي چوي
ٿو ته:

وڳر وساري، ويٺين ڪيئن ماڻ ڪري،
ڪه تو نه ماري، رڻ جهن سنڌي سڄڻين.

سندس ڪلام جا اهي اشارا سندس جمهوريت پسنديءَ لاءِ
ڪافي دليل آهن.

(۳) سوشلزم جي طرف رجحان طبع:

شاه صاحب غريبن جو طرفدار هو ۽ ستايلن کي گڏ
ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين انجا مثال اڳيئي پيش ڪيا ويا
آهن، هتي سندس ڪلام مان پيا مثال ڏيئي ان ڳالهه کي واضع
ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ته جيتوڻيڪ شاه صاحب سموري وطن
جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ بارش (انقلاب) جي دعا پي گهري آهي
پر سندس انهيءَ مان مقصد غريب عوام جو سک هو ۽ نه شاهوڪار
طبقي جي سک جو مطلب هو. هو صاف چئي ٿو ته اي سارنگ
(انقلاب) اچين ۽ بکين جي سار لهيج ۽ ان (رزق) گهڻو ڪج
جو سنگهار (عوام) سکيا ٿين.

سارنگ سار لهيج، الله لڳ اچين جي،
پاڻي ٻوڇ پٽن تي، ارزان ان ڪريج،
وطن وسائج، ته سنگهارن سک ٿئي.

انهي سوسائتي جي انقلاب مان جو ملڪ جي اقتصادي
آزاديءَ جي بارش بعد پيدا ٿئي ٿو سندس مقصد هاري ڪلاس
جي خوشنودي هئي. چوي ٿو ته:

مند ئي منڊل وڃيا، تازي ڪي تنوار،
هارين هر سنڀا هيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

شاه صاحب ڏڪارين، مهانگو ميڙڻ وارن، پنجن مان
پنڌرهن ڪرڻ وارن، ظالم زميندارن جي سخت برخلاف
هو انهن جي ختم ٿيڻ لاءِ دعائون گهريون اٿس. سندس چوڻ
موجب سڄي اقتصادي آزاديءَ جي بارش (انقلاب) اهي سڀ آفتون
ملڪ تان ٽاري ڇڏينديون.

حڪم ٿيو بادل ڪي، ته مارنگ ساڻ ڪجن،
وڃون وسڻ آنيون، ٻه ٽه مينهن ٿين،
جن مهانگو لهي ميڙيو، سي ٿا هٿ هڻن،
پنجن مان پنڌرهن ٿيا، اٺن ٿا ورق ورن،
ڏڪاريا ڏيه مان، شال موذي سڀ مرن،
وري وڏي وس جون، ڪيون ڳالهون ڳنوارن،
سيد چوي سڀن، آه توه تنهن جو آبرو.

پنهنجي سنڌڙي جي عوام کي جڏهن ڌرتيل ٿي ڏٺائين
ته دعائون ٿي گهزائين ته شل اهي سڪيا ستابا ٿين ۽ گهر اڏي
تمدن جي حياتي گذاريندين، فرمائي ٿو ته:

ونهيان ٿين وٽان، ڏوڪا هي هٿان جي،
اوڻ پيشيون ۽ ڀان، موٽي مارن اڏيا.

غريب مڇي مارن، اڌ اگهاڙن ۽ اڌ يڪين کي به نه وساريو
اٿس ۽ دعا گهري چوي ٿو ته:

گند جن جي گوڏ ۾، ٻاٻوڙا پٺاڻ،
انهن کي انعام، مڃر ميڙيوئي ٿيو.

شاه صاحب وٽ ڄام تماچي عوام جو حقيقي ليڊر آهي
جنهن وٽ وڏ مائهپ جي شيخي نه آهي ۽ ڄارو ڪلهي تي ڪيو
جبرن جي وچ ۾ جهلي رهيو آهي، جنهن جي اڳيان سميون ۽
سومريون جي اوچي ڳاٺ اچن ٿيون سي ياد نه آهن ان کي
صرف ڪنجهر ڄاڻن جي تات آهي ۽ وٽس گند سان گوڏين پريل،
مٿي تي ڪڪيءَ هائون ڪاريون ۽ هٿن ۾ چچيءَ هائون چچ سان
ڪري ڪاريون، ڪوجهيون مهاڻيون، صبح ۽ شام اچن وڃن
ٿيون. راتين ۽ سمين حڪمران قوم جي وڏن ماڻهن جي لاءِ ڪا
ڄاڻ نه آهي هن گندرن کي ڪاڏيءَ ڄاڙهي ڪٽي نوازبو آهي.
هن انهن کي سڃاڻي سندن ٻانهن ۾ پنهنجي محبت جو پيڙو ٻڌو
آهي ۽ کين مڏ، مياڻيون، مڪڙا مڙني معاف ڪري ڇڏيا اٿس.
شاه صاحب چوي ٿو ته:

ٿيا تماچي ڄام سين، مهاڻا محروم،
ننڍي وڏي گندري، مٿي ماڙي ڏور،
جي ڪنجهر جي روم، سي سڀ انعامي ٿيا.

.....

ڪاريون، ڪوجهيون، ڪوڙيون، مور نه سوڃاريون،
وئي وينيون واٽ تي، ڪسڪيءَ جون ڪاريون،
انهن جون آريون، سمي ريءَ ڪير سهي.

(۴) پٽن اسلامزم جي طرفداري ڪانه:

آءُ هن ڪتاب ۾ ٻين جاين تي ٻڌائي چڪو آهيان ته
ابتدا کان وٺي مسلمانن ۾ هڪڙو گروهه اهڙو به ٻي رهيو آهي
جو مسلمانن تي دنيا جي بهترين ۽ انسانن جي رهبريءَ جي لائق

قوم سمجھي، ساري دنيا تي غلام اسلام جي نالي ۾ خلافت جي حڪومت قائم ڪرڻ جي فائدي ۾ ٻي رهيو آهي. خليفن ۽ مريدن جو وجود به انهيءَ اصول جي بنياد تي رهيو آهي ”پن اسلامزم“ انهي نظريي جو جديد نالو آهي. انهي نظريي مطابق جهاد، مسلمانن جي برترتي ۽ غلبي جو مڃڻ لازمي شيون ٿيو پون، جيڪڏهن انهن ڳالهين جي صداقت ۾ ويساهه رکبو ته اسلام جا بنيادي اصول امن ۽ سلامتي، مساوات ۽ جمهوريت جا رد ٿي پوندا، هر صوفي اسلام جي اهڙي تخيل جي برخلاف ٻي رهيو آهي. شام صاحب وحدت الوجودي ٿي ڪري اهڙا خيال رکي نٿي سگهيو، ازانسواءِ هن کي معلوم هو ته هزار کان به مٿي ورهيه گذري چڪا هئا ته انهي نظريي جي پوئلڳي ڪندڙن جي طرز عمل مان اسلام کي فائدي بدران نقصان پي رسيو هو. اسلام کي هڪ محدود دائري ۾ بند ڪري ان جي فروغ کي نقصان پي پهچايو ويو.

شام صاحب جڏهن:

پريان مندي ٻار جي، سرڙئي مٺائي،
ڪانهي ڪڙائي، چڪين جي چيٽ ڪري.

جي اصول کي مڃيو ٿي ته اهڙي بزرگ کان پن اسلامزم جي نظريي کي مڃڻ جو ”فسيزم“ جو هڪ قسم هو - اجائي اميد ٿيندي:

(۵) بگڙيل ترشپ جي مخالفت:

جنهن سوسائٽيءَ ۾ شخصي آزادي نه هجي جتي حڪومت جي واڳ چند ماڻهن جي هٿ ۾ هجي جي ان کي پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آڻين ۽ پنهنجا خيال، مڪرم، طريقا، ۽ ٻيا ماڻهن مٿان مڙهين. اهڙي طريقو حڪومت کي نه

یا ڊڪٽيٽرانہ حڪومت سڏبو آهي، اهو طريقو جمهوريت جي مخالف آهي. شاھ صاحب جو ستايلن جي سنگت ڪئي ڪرڻ جو حامي هو سو اهڙي دستور جو حامي ٿي ڪين ٿي سگهيو. ازانسواءِ هر صوفي، شخصي آزاديءَ جو ايترو دلدار آهي جو منجهان ڪي ته وڃي ”انار ڪزم“ جي اصول جا قائل ٿين ٿا، هو هر ظلم ۽ زبردستيءَ جي مخالفت ڪرڻ گهرن ٿا پوءِ ڪٿي اها زبردستي مذهب يا سوسائٽيءَ جي نالي ۾ ڇو نه هجي. اهڙن ماڻهن کي مخاطب ٿي هڪ هنڌ چوي ٿو ته:

ساري مڙين شال، ڀپ وڃئي ڀڀيون،
جي تو اچي ڪالھ، وڌو وڃر ورهن کي.

اهي ڊڪٽيٽر جڏهن تمام طاقتور ٿي ڪنهن جي پرواهه نٿا ڪن ۽ جذبات کي ٺوڪر هڻي پيرن هيٺان لتاڙڻ جي ڪوشش ٿا ڪن ته انهيءَ وقت شاھ صاحب سندن لاءِ چوي ٿو ته:

متو آهين مڇ، ٿلهو ٿو ٿونا هڻن،
تو جا پٺائين اچ، تنهن پاڻي پٺي ڏينھڙا.

.....

(۶) شاھوڪاري نظام جي مخالفت :

آءٌ مٿي لکي آيو آهيان ته شاھ صاحب جي طبع جو رجحان سوشلزم طرف هو تنهن ڪري ان جو لازمي نتيجو اهو آهي ته هو هر اهڙي نظام جي برخلاف هجي جنهن مان سندس مارو ۽ سنگهار بکيا، آجيا، آگهارا ۽ ٻي گهر خانہ بدوش زندگي گذارين ۽ چند شاھوڪاري طبقي جا ماڻهو پيا مزا مائين، مارئي جو مثال ڏيئي هو ٻڌائڻ گهري ٿو ته اها ڪيڏي به قيمت تي سواءِ مارن جي سگهي ٿيڻ جي پنهنجي شخصي حالت بدلائڻ لاءِ تيار نه آهي، هوءَ باوجود عمر جي هزار آڇن جي مارن کانسواءِ

پاڻ کي مڪي نٿي سمجهي، جڏهن هن جا مارو ولھ ۾ سمھن
 ٿا ته هي ڪيئن سوڙھن ۾ سمھن برداشت ڪندي. هڪ هنڌ
 هو چوي ٿو ته:

ايءَ نه مارڻ ريت، جو مين مٿائين سون تي،
 اچي عمرڪوٽ ۾، ڪنديس ڪانه ڪريت،
 پڪڻ جي پريت، ماڙن سين نه، مٿيان.

.....

فصل يارهون

اسان جون شاه صاحب ٽنهنجي جوابداريون:

مهر قومي شاعر جي ڪلام جي اها شخصيت هوندي آهي جو اڳواڻي کان وٺي شهري ۽ جاھل ڪمان وٺي عالم تائين تي سندس اثر پوندو آهي.

اسان جي قومي شاعر شاه صاحب کي اڪرچ ٻن سون ورهين کان به مٿي زمانو گذري چڪو آهي ۽ ملڪ جي ماڻهن ۽ حالات ۾ ڪهڙي تبديلي اچي ويئي آهي ايتري قدر جو سندس ڪم آندل سنڌي زبان جا ڪيترا لفظ به اڄ ڪلھ غير مروج آهن جنهن ڪري ڪيترن بيتن کي سمجهڻ واسطي معنيٰ لاءِ لفظن کي ڏسڻ جي ضرورت پئي ٿي. اڄ ڪلھ وڏن شهرن، ريلن، هوائي جهازن، تارن وغيره ملڪ جي اڳواڻي زندگيءَ کي گهڻو بدلائي ڇڏيو آهي ليڪن باوجود انجي به جيڏانهن نظر ڪندا ته اڃا تائين شاه صاحب جو ڏاڪو ساري سنڌ تي ويٺل آهي ڪي تر وڃائي انجا بيت ڏيئي قلب کي سرور پهچائي رهيا آهن ته ڪيترن عالمن ۽ اهل دل وارن جي مجلسن جي رونق به شاه صاحب جي ڪلام سان وڌي ٿي.

جيئن سون مان حاڪم سکا ناهي ملڪ جي ڌرتي لپي لاءِ ڪتب آئي ٿو، ته واپاري پنهنجي مٽا سٽا لاءِ ان کي استعمال ڪري ٿو، امير ماڻهو ان مان پرتن وغيره جو ڪم وٺن ٿا ته خوبصورت ۽ شاهوڪار عورتون ان کي پنهنجي حسن کي وڌائڻ لاءِ زيورن جي ڪم آڻين ٿيون، حڪيم صاحب ان مان ڪشتو

بني دل جي قوت، خون جي گهٽائي ۽ بدن جي طاقت لاءِ ڪتب آئي ٿو. تئين هڪ بهترين شاعر جي ڪلام کي مختلف ڪمن لاءِ ڪتب آڻي سگهجي ٿو.

شاه صاحب جو ڪلام جيڪڏهن عالمن جي وعظن جي مجلسن جي رونق هڪ طرف بڻجي ٿو ته ٻي طرف اديب انجي باريڪ نڪتن، سلاست ۽ بلاغت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سونهن محسوس ڪن ٿا، اگر صوفي صاحب ان ۾ روحاني رمزون ۽ لدني نڪتا ٿو ڏسي ته ڳوٺاڻو ان جي ٻڌڻ مان غير معمولي دل جو سرور يا درد ٿو محسوس ڪري، مطلب ته جنهن جهڙيءَ نظر سان ان کي ڏٺو اهو فائدو حاصل ڪيائين.

منهنجي خيال موجب وقت اچي ويو آهي جڏهن هن سون جي ڪشتي کي قومي بدن جي صحت ۽ قوت لاءِ استعمال ڪجي، انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ شاه صاحب جي ڪلام کي سياسي نقط نظر کان سمجهڻ جي سخت ضرورت آهي. آڱ انهي نظر سان ڪلام ڏسڻ جي شروعات ڪريان ٿو ممڪن آهي ته علم جي ڪوتاهي، وقت جي تنگي ۽ معلومات جي ڪمي سبب انهيءَ نئين مهم کي پوري طرح وقت جي ضرورتن جي مطابق ادا ڪري نه سگهيو هجان ليڪن مون کي اميد آهي ته ٻيا عالم ۽ فاضل هن منهنجي ادنيٰ ڪوشش مان اشارو حاصل ڪري انهي مضمون کي زياده واضح ۽ نادر طريقي سان ادا ڪندا. مون کي پنهنجي خامين ۽ ڪوتاهين جي پوري پروڙ آهي پر هي ڪتاب صرف سندن علمي غيرت ۽ جذبي کي تازيانه هڻي چست ڪرڻ جي نيت سان لکيل آهي، اگر اردودان حضرات ڊاڪٽر اقبال ۽ ٻين شاعرن تي سوها شرح لکي ان کي هر مجلس ۽ موقع لاءِ ڪتب آڻي سگهن ٿا ته اسان سنڌي ڇو نه بجا طور شاه صاحب جي ڪلام کي پنهنجي نوجوان طبقي ۾ قومي بيداري ۽ سياسي شعور پيدا ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻيون ۽ اهڙيءَ طرح سان سنڌين ۾ قومي احساس پيدا ڪري پنهنجي قوم کي دنيا جي ٻين قومن

اڳيان منهن مٿي ڪئي ميدان عمل ۾ ٻيهر جو لائق ڪرڻ جي
ڪوشش ڪريون.

اهو ڪم پوريءَ طرح سان تڏهن پورو ٿي سگهندو جڏهن
اسان پنهنجون جوابداريون سنڌ جي قومي شاعر شاھ صاحب جي
طرف محسوس ڪريون.

شاھ صاحب جي راڳ جون مجلسون سڏائڻ يا انهن ۾
وڃي قلب کي سرور پهچائڻ، سندن ٻارها ملهائڻ، عرس جي موقعي
تي سندس درگاه تي حاضر ٿي زيارتون ڪرڻ، مضمون ۽ ڪتاب
لکي شاھ صاحب جي پيغام کي ملڪي يا غير ملڪي ماڻهن تائين
پهچائڻ به چڱا ڪم آهن. پر سندس ڪلام جي حقيقت معلوم
ڪرڻ جي ٻي ڳالهه آهي. اها آهي پنهنجي قوم جي سڃاڻپ ۽
ان سان گڏ انهيءَ مقصد کي ڪشالا ڪائي، جبل جهاڳي
حاصل ڪرڻ آهي. اهو ماڻهو، جو پاڻ منو ڪري، سنڌي قوم
۽ سنڌ ملڪ جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ قرباني نٿو ڪري سو
حقيقي طرح شاھ صاحب سان محبت نٿو ڪري. شاھ صاحب
فرمائي ٿو:

سڪڻ ائين نه سڏ، جيئن لکيو لياڪا پائين،
پئي پريسان جي نه، ٿين، مٿي اڱڻ اڏ،
ايءَ پڻ ڪوڙي سنڌ، جيئن لکيو لياڪا پائين.

اهو ماڻهو جو پنهنجي قوم جي سڃاڻپ نه ڪري ملن وانگر
دانھون ڪري ٿو ۽ ٻين جا در پيو ڳولي تنھن ۾ شاھ صاحب
جي ڪلام کي صحيح طرح نه سڃاتو آهي:

پاڻيءَ مٿي جهوپڙا، مورڪ اڃ مرن،
سرهان اوڏو سپرين، لوجي تان نه لهن،
در نه سڃاڻن، دانھون ڪن ملن جنن.

اهو ماڻهو کليو کايو سمهي ٿو، پاڙي ۾ رنج رسيل جي پروڙ نه اٿس سورن وارن جي پچار ڪانه اٿس، سندس راتيون رويو ٿيون وهائن، سگهو آهي گهايل نه آهي، گندي ۽ گراه گڏ ڪرڻ جو اٺو اٿس، سچ جو سمر ساڻ نه کنيو اٿس انهيءَ کان به شاه صاحب جي حب اڃان اڳاهين آهي، منهنجي خيال موجب هر هڪ سنڌيءَ تي جوابداري آهي ته تيسين تائين آرام نه ڪري جيسين تائين هيٺيان مکيه ڌرم پورا نه ٿيا آهن:

(۱) شاه صاحب جو جملي ڪلام مستند نموني ڏنو ڪرائي ان جا بهترين شرح لڪارائي مٺي ۽ سستي ڇاپي ۾ ڇپرائي جيئن هر سنڌي وٽ اهو پهچي سگهي:

(۲) درگاه عبداللطيف جي ٻاهر واري ميدان کي فرش ٻڌرائي چؤطرف ميلي جي وقت ايندڙ فقراء جي رهڻ لاءِ هجرن جو انتظام ڪرڻ جيئن شاه صاحب جون ٻارهي، ماهي مجلسون، ختم ۽ سندس يادگار شين جو ڏيکارڻ سهڻي ۽ عمدي نموني ٿي سگهي.

(۳) ڪرار جي ڍنڍ جي چؤطرف پڪو فرش چاڙهين، جو ڏڪن سان ٻڌرائي، پارڪ بنارائي انجي چؤطرف سنڌي تهذيب ۽ فن جي زندهه ڪرڻ لاءِ هڪ درسگاه کولجي جنهن ۾ هڪ بهترين ڪتب خانو به هجي.

(۴) ڀٽ جي ڳوٺ کي صفائي سنائي جو ماڊل ڪري اڙسرو تعمير ڪرائجي جيئن ٻاهريان هلي اچي ان کي ڏسن.

(۵) سنڌ يونيورسٽي ۾ شاه صاحب جي ڪلام جي کوجنا وغيره لاءِ هڪ ڪرسي (صيف) کولجي جو سنڌ جا بهترين عالم ان تي وقت بوقت نئين نموني کوجنائون ڪندا رهن.

(۶) سنڌ جي جملي بهترين شاعرن جو ڪلام ڪنو ڪري ڇپرائي پوءِ شاه صاحب جي ڪلام تي انهن جي اثر يا شاه

جي ڪلام جو انهن تي اثر بابت مطالع ڪجي.

(۷) ڪليد شاه جي رسالي جي تياري ڪرائي ڇپائي پڌري ڪرائڻ.

(۸) شاه صاحب جي مکيه بيتن جي عصومي ڪري (خيام) جي ٿيل مصوري نموني تي ڇپائڻ.

(۹) شاه صاحب جي جملي ڪلام کي عمدہ آواز ۾ ٽيپ رڪارڊ ڪرائڻ.

(۱۰) شاه صاحب جي سورمين جا ناٽڪ لکائي اسٽيج ڪرائڻ.

(۱۱) شاه صاحب جي سنڌ کي غيرن جي غلاميءَ کان آزاد ڪرائڻ.

(۱۲) شاه صاحب جي زبان کي زندهه رکڻ ۽ قومي زبان بنائڻ.

.....

فصل ٻارهون

شاه صاحب جا چونڊيل بيت، مختلف مضمونن تي

شاه صاحب جو جملي ڪلام سرن ۾ ڪنو ڪيل آهي ۽ هر هڪ سر ۾ وري ڪيئي فصل يا داستان آهن، جيئن ته اهو بحر ذخاري آهي جتي ڪيئي موتي پيا آهن انهيءَ مان آءٌ ٽهي هتي چند موتي سنڌي زندگيءَ بنسبت پيش ڪريان ٿو:

۱- ڪلالڪو هٿ:

(ملڪ جي خادمن جي سنگت)

جي ائيني مٿس سرڪ ۾، ته ونءُ ڪلالڪي هٿ،
لاهي رک لطيف چئي، مٿو مائيءَ وٽ،
سسر ۾ ڏيئي ست، پيچ ڪي پالين.

.....

۲- طبيب جو گهر:

(خادم جي مجلس)

اڄ پڻ ڪنجهو ڪجهه، واڍوڙوڪي منهن،
ڄم پڻ پيڻ منجهه، هو پنيون هو پنيون.

.....

۳- گزڙيو:

(خطاب غدار ملڪ)

ڪشي ڪان ڪمان مان، مٿان هٿي مون،
مون ۾ آهين تون، مٿان تنهنجوئي توکي لڳي.

.....

۴۔ پتنگ ۽ مڇ: (قومي خادم ۽ خدمت)

پتنگن بهه ڪيو، مڙيا مٽي مڇ،
پسي لهس نه لڇڪيا، سڙيا مٽي مڇ،
سندا کڇين کڇ، ويچارن وڃاڻيا.

.....

۵۔ لهار جو گهر: (انقلابي جماعت)

سر مانداڻ ڪري، پڇڇ گهر لهار جو،
ڏڪن هيٺ ڌري، مان گڏينهي رک سين.

.....

۶۔ صوفيءَ جي مجلس: (سچا خادم)

ڏني ڏکونيا، ان ڏني راضي ٿيا،
صوفي ٿيڻ ٿيا، جيئن ڪين ڪيائون پاڻ مين.

.....

۷۔ مڪتب: (اڄ ڪولھ جا سياستدان)

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاڻان ڏوھ چڙهن، جيئن ورق وارين وٽرا.

.....

۸۔ چوڏهينءَ جو چلڊ: (منڊو ماتا جو ديدار)

چوڏهين چنڊ اڀرين، سهسين ڪرين سينگار،
پلڪ پريان جي نه پڙين، جي حيل ڪرين هزار،
جهڙو تون سڀ ڄمار، تهڙو ڊر دوست جو.

.....

۹- تارن هيٺ :

هن تاري، هن جاء، هت منهنجا سپرين،
سچن ماڪيءَ ساء، ڪوڙا ٿين نه ڪڏهن.

.....

۱۰- اوندا هي رات :

اوندا هيءَ اڌ رات ۾، پرين پسايو پاڻ،
چنڊ ڪٽين سان، پيهي ويو پڙلاءِ ۾.

.....

۱۱- سنڌي (آڻ) :

(سنڌي قوم)

ڪرها ڪر سڃاڻ، پيڪو ۽ پانهنجو،
اصل آهي اوهانجو، نباليرو نڌاڻ،
ڪرها اسان سان، ڪي ڇانگا ڪڇ ڇڱايون.

.....

۱۲- سمنڊ جي سيوا :

(اعليٰ مقصدن جي محبت)

سيوا ڪر سمنڊ جي، جت جر. وهي ٿو جال،
مڙين سڃڻ سمنڊ ۾، ساڻڪ موتي لال،
جي ماسو ملڻي مال ته به پوچارا پر ٿئين.

.....

۱۳- سمنڊ جا ٻوٽا :

(مفڪر قوم ۽ ملڪ)

اي گت غواصن، جيئن سمنڊ-سوجهياڻون،
پيهي منجهه پاتار جي، ماڻڪ-ميڙيلڻون،
آئي ڏٺائون، هيرا لعل هٿن سين.

.....

۱۴- پراڻي ٻيڙي : (سنڌين جي موجوده حالت)

ٻيڙي پراڻي، وکر پاءُ ۾ وترو،
تري ۾ تن پيا، ۽ پاسن ۾ پاڻي،
هيءَ هڏ وهائين، ڪڙھ ڪالھوڪي ڏينھن کي.

.....

۱۵- صرافڪو دڪان : (حقيقي خادم)

ٿا صراف سڄن، پاڻ ڪولائين جوھري،
ماڻڪ ڪري ماڻ ۾، وٺن وٺي وٺ تن،
پائيني پرڪن، ڪي ڪنڇن گڏين ڪڇ سين.

.....

۱۶- وڻجاري جي وٺي : (انقلابي جي زال)

جر تڙ ڏيا ڏي ڏي، وڻ ٽن ٻڏي وائڻيون،
الا ڪانڌ اچي، آسائڻي آهيان.

.....

۱۷- درياءَ جي دهشت : (مخالفت جون ميدان)

دهشت دوع درياءَ جي، جت ڪڙڪا ڪن ڪري،
ڀڄل ٻانڊي پار ۾، لهريون لوڏا ڏين،
سناور ساميا، جت سيٺاھنا ن، سنڊين،
ويريون واٽ نہ ڏين، اتي ساھڙ سير لنگھائين.

۱۸- واهڙن جون ڀريون پائڻ: (غير سنڌي اقتدار)

واهڙ ڀريون نه ٻاءِ، تو ٻڻ ليڪو ڏيئو،
سدا سانوڻ ڏينھڙا، هنئين نه هونءِ،
وھائيءَ وينءِ، اوڀر اتاھان لھين.
.....

۱۹- بيان جا چڙا: (حب الوطني)

چوڌاري چڙا، ٻرن پيلاين جا،
ستي سنڀارن جو، پيم ڪن پڙا،
وھن مون نه وڙا، سڻو جھانءَ جھجھي ھيون.
.....

۲۰- ميهار جي مھي: (صحيح سياسي تعليم)

ميهاران مھي، پيتائين پريم جي،
ارڪ سرڪ سيد چئي، لکس ڏوت ڏھي،
سگھي تان نه سھي، ملي جان نه ميهار ڪي.
.....

۲۱- ڪچو گھڙو: (جذباتي خيالن جون جماعتون)

پيلي پلائي، پسي چٽ چري ٿي،
پر پر ٻڏي مھڻي، ويرن پر وائي،
ڪچي ڪيرائي، لعل لھرن وچر.
.....

۲۲- ميهار ۽ سندس مينھون: (سنڌي ۽ سنڌ)

مينھون ھن ميهار جون، الا سپ جيڻ،
ڪاريون ڪڪريون ڪنڊيون، وارا ڪيو وھن،
جوءِ جا جا نارن جي، پيلا ٻھ ٻھ ڪن،
اچي ريل رھن، مون سانڀارين سپرن.
.....

۳۳۔ سارنگ جي سار : (انقلاب جي اڪير)

سارنگ کي سارين، مائهو، مرگ، مينهيون،
آڙيون آبر آسري، تارا تنوارين،
سڀون جي سمنڊ ۾، نئين سڄ نهارين،
پلر پيارين، تـ سنگهارن سک ٿي.

.....

۳۴۔ پٽ ۽ قرار جو ڪن :

پري پٽ تي آيو، سارنگ سهج منجهان،
کڙيو ڪٺ هار جيئن، وڃون اتر واءِ،
سرها سبزا ٿيا، ڏاسڻ ڊٺ ڪيا،
بھري پٺڻان، پريائين ڪن ڪرار جاء.

.....

۳۵۔ بادلن جا برج : (انقلاب جا رنگ)

اڄ رسيلا رنگ، بادل ڪڍيا برجسين،
ساز سارنگيون سرنڊا، وڃائي برجنگ،
صراحيون سارنگ، پلٽيون رات ٻڌام تي.

.....

۳۶۔ تاڙي جي تنوار : (انقلابي آواز)

مند ٿي منڊل منڊيا، تاڙي ڪي تنوار،
هارين هر سباهيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ ٻن منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

۲۷- جهونجهارڪو جهڳڙو: (اصولن خاطر مخالفت)

ڏٺو ڪانه ڪانهين، جهونجهارڪو جهڳڙو،
 مائين مائين مچائيا، ريلورٽ نئين،
 پائين سا سنئين، جيان جي جوڪو ٿئي.

.....

۲۸- گجهڙين جو ڳارو: (محب وطن جو موت)

گجهڙين ڳارو، رواتو ڏينهان رڻ ۾،
 پيو پڇن پائين، ڪنهن منهن ڪيڏارو،
 ڪائن ڪڳ مارو، ڪانثر پيو ڪنو ٿئي.

.....

۲۹- وٽڪار جا وڻ: (آزادي جو سفر)

وڏا وڻ وٽڪار جا، جت نانگ سڄن نيلا،
 اتي عبداللطيف چئي، ڪيا هيڪلن حيل،
 جت ڪڙم ڏي، قبلا، ات رسج رهبر راه ۾.

.....

۳۰- ڏونگر جا ڏکا: (مخالفت جون مشڪلاتون)

ڏوڪا ڏونگر ڏاهي، آڏو اڳ مٿي آهيان،
 آريائي سين آهي، ذاتي مڱ ضعيف جو.

.....

۳۱- گس ۽ گسي: (قديم روايات)

هي گسي، هي گس، هي ڀڻ، هي ڀڄرو،
 ويڄاريءَ وڏو ڪيو، ويندن پٺيءَ وس،
 نيرن جو لطيف چئي، ڏونگر اٿي ڏس،
 جڳ ۾ رهيس جس، مگر ٿي سردار جي.

.....

۳۲۔ جنبور ڪٿو: (سنڌي مخالف)

جا کيس جنبور، ڪٿي قريبن جي،
بهي پونڪي اٿيو، گهڙي منجهان گهور،
سڀ لاهيندو سور، گري هن غريب تان،

.....

۳۳۔ هاڙهو جبل: (سنڌ جي ترقيءَ جي راھ جون رڪاوٽون)

هلندي هاڙهو هڻي، گسان تان م گسان،
لڪن تان لطيف چئي، رڙهي مان رسان،
پنهون شال پسان، وهان تان نه وس ٻيو.

.....

۳۴۔ رجن ۾ رڙ: (سنڌو ديش جو آواز)

رجن ۾ رڙ ٿي، ڪر سارنگي ساز،
اي عشق جو آواز، ماڻهو رکن منڌ تي.

.....

۳۵۔ اوڀرا آت: (غير سنڌي اقتدار)

اڳن مٿي اوڀرا، جڏهن ڏٺي اٿ،
ڏاڻي نه ڏاڳهن کي، اوکي سان اکڻ،
ته هوند ته تنهن جي هٿ، سور پرايا سسئي.

.....

۳۶۔ آئن جو اوڳارڻ: (خادم قوم جي گوشه نشيني)

اوڳارين ته اٿڻا، ٻڌا چن نه پور،
ليڙن کي لطيف چئي، هلن جو مذڪور،
مين کي مامور، آهي اٿن اکئين ٻنڌ جي.

.....

۳۷۔ ڪيچ جو قافلو: (سنڌي نيشنلزم جي تحريڪ)

ڪيچان آيو قافلو، ساٿ ڏئي سرواڻ،
وار وڌي واڳون ڪريان، پوان هوند پلاڻ،
جهڙو پنهنون پاڻ، تهڙي سٿا ساٿ جي.

.....

۳۸۔ ٻريٽن جو پاڙو: (موجوده سياست)

ٻريٽن جي پاڙي، جاڙ گذاريم جيڏيون،
جنهين مون کي ماريو، سورن بين ساڙي،
ارادي آئي، سانگين سين سڱ ڪيو.

.....

۳۹۔ ڪانٻو ۽ ڪارو جبل:

چپر ڇمر ڀانڀان، ڪانٻو ۽ ڪارو،
ڀڀ وجهنديس ٻٽ تي صبح سوارو،
وڃڻ مون وارو، ڪين وهنديس وڃ م.

.....

۴۰۔ ڪرڙا ڏونگر: (ملڪ جي ترقيءَ جي رستي ۾ رنڊڪون)

ڪرڙا ڏونگر ڪه ڪهڻي، جت جبل گوناگون،
ليڙن جون لطيف چڻي، تنگ تنسوارون پنون،
جن ڏٺو پير پڻهونءَ جو، سي نه رن نه چون،
هوندين مٽي هون، لاڳاپا هن لوڪ جا.

.....

۴۱۔ ڏکي ۽ ڏونگر: (خادم ملڪ ۽ مصيبتون)

ڪٿي جو ڪڍيا هار، ڏکي ۽ ڏونگر هاڻ ۾،
سڀي سا تنوار، مرون پيا ماري.

.....

۴۲۔ آڻڻ ۽ چرخو:

امڙ وڃي آڻ، چرخو آڻڻ وچ مان،
ڪٿي جنهن ڪاڻ، سو ڪوهيارو ڪڇ ويو.

.....

۴۳۔ سچ جون وڻن مٿان راسيون:

ويو سچ وڻن تان، راسيون رٿائين،
سونکي ماريائين، آيل اونهامي ڪري.

.....

۴۴۔ ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو مٿو اگهاڙو:

ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو، مٿو اگهاڙو،
منهنجو ڪجاڙو، پير هن پيرور ۾.

.....

۴۵۔ سورن جو سانگهارو:

سورن سانگهارو، ڪڏهن تان ڪونه ڪيو،
آيل اويارو، ٻاٽڙ ٻڌو ٻوڙهي.

.....

۴۶۔ قطار مان نہ چچ: (قور پرستی)

چچ ۽ قطاران، ساٿ چڙهندو لکڻين،
مچو ٿيڻ پٺان، وڳ وائڻي نہ لهين.

.....

۴۷۔ سو سک هڪ ورهه برابر:

سو سکڻ ڏيئي، ورهه وهائيم هيڪڙو،
مونکي تنهن ٿيئي، پير ڏيکاريو پنهنجو.

.....

۴۸۔ سرندي جو ساز: (صحيح قومي خادم)

محلين آيو مڱڻو، ساز کڻي سرنديو،
سر جي سدا سر ۾، گهور هڻي گهرندو،
مٿي رڻي ملوڪ جي، چارڻ نہ چرندو،
جهونا ڳڙه جهرندي، پوندي جهانءَ جهرڪ ۾.

.....

۴۹۔ تند جي تنوار: (سنڌيت جو آواز)

سو سرن پائي، جي تند برابر توريان،
اتل اوڏانهن ٿئي، جيڏانهن بيجل پرائي،
سڪو هڏ آهي، سر سڄڻ ٺاهه ڪي.

.....

۵۰۔ نڪتن جو نٿي وڃڻ: (قيمتي وقت ۾ گذرڻ)

ايئي ايسارياءِ، نڪت سڀ نٿي ويا،
هڪ ميو، ٻيو مينڌرو، سڄي رات سارياءِ،
گورڻا مڱل ڳاڙياري، سورج شاخون ڪڍيون.

.....

۱۵- گلابي ويس: (سنڌي محبوب)

جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٿن ويس،
چوڻا تيل چنبليا، ها ها هو هميش،
پسيو سونهن سيد چئي، نينهن اچن نيش،
لالن جيچ لبس، آڻن اکر نه اچي.

.....

۱۶- چورين جا چال: (دنيا جون لالچون)

ڪيائين نه جهليا ڪاڙهي، موها ڪنهن نه مال،
جي چورين ڏنا چال، ته به لاهوتي لنگهي ويا.

.....

۱۷- گنجو ڏونگر: (تڪليفن جو سفر)

گنجو ڏونگر ڪاء، پيهي جن پروڙيو،
ڪر تن تمام، لوجي لاهوتي ٿيا.

.....

۱۸- جهنگل ۽ آهيڙي:

نه ڏکڻا نه ڪوڪار، نه سي سڏ شڪارئين،
پتيو کڻي ٻار، جهنگلي آهيڙين کي.

.....

۱۹- نانگا ۽ ناني: (اهل دڙ)

نانگا نانيءَ هليا، لوڪان ڪري لڪ،
ويهي مون وهڪ، آءُ نه جيئندي ان ري.

.....

۵۶- ٽي ٿڳا:

سنگيون، سيليون، گريون، ٿيئي ٽول ٿڳو،
پٺ هڻي پٺ سين، پيري تن پڳو،
لاهوت جن لڳو، سي مڙهيان مور نه نڳيا.

.....

۵۷- گر جي گودڙي: (سچي سياست جي محبت

جا گر ڏني گودڙي، سا ٿي لاهيندي لڄ،
سندا تنهن سنج، چيو چوندو ڪيترا.

.....

۵۸- نهائين ۽ نينهن:

(رازداري

نينهن نهائينءَ جان، ڏيڻو ڪو به نه ڏيکين،
ڇر چيري چڙي، ته ڪئن پچندا ٿانءِ،
سنڌي ڪنڀاران، ڪن ڪريجا ڳالهڙي.

.....

۵۹- سهاڳ ۽ ڏهاڳ:

(ڪاميابي ۽ ناڪامي

گهوريو سو سهاڳ، جنهن ۾ پسين پاڻ کي،
ڏوري له، ڏهاڳ، جنهن ۾ ڏاهو ڏاڏو.

.....

۶۰- ڪلين ۾ ڪنڍي:

(محبت جي مينج

ڪنڍي ڪلين وڃي، جڏهن هٿين جن،
مونکي مون پرين، ڪيڏن جي ڪٿان ڪٿي.

.....

۶۱۔ ڪونجون جي ڪٽڪ:

ڪونجون ٿيون ڪٽڪن، جيڪس هلڻ هاريون،
 ڇا پوءِ ائين، وڃن واندا ڪنديون.

.....

۶۲۔ ماري ۽ ميرا ڪپڙا:

بغل ۾ بندوق، ماريءَ ميرا ڪپڙا،
 ماريو مير ملوڪ، لتاڙيو لڪ چڙهي.

.....

۶۳۔ اوڏ ويچارا:

چنل چنچ هٿن ۾، ڪلهن ڪوڏارا،
 پورهيو ڪارڻ پيٽ جي، ائين سوارا،
 اوڏ به، ويچارا، وڃن لاڙڪا لڏيو.

.....

۶۴۔ ٽڪ ڏنگي: (انقلابي جا وسائل)

ٽڪ ڏنگي، ور گهٽ، ڪٽان ڪچاڙو،
 ڪاهي مٿان ڪيترو، آئين اڌارو،
 جي ور ڏئي وارو، ته سونهان سرتين وڃ ۾.

.....

۶۵۔ نيلن جي نيرن:

تن نيلن ڪي نيران، جن ساجهر سين سانڀيٽا،
 جيءَ، جسي ۽ جان، هٿر حضورِ حج ڪيو.

.....

۶۶- لوئيء جي لڄ: (روايات جو قدر)

حسين ميا ڪنجري، لوئي لهر ٿيا،
ابائين جي آسري، ڪٿي ڪانہ ڪيا،
جا ڏت ڪيا، تنهن جو پرور پت رهائين.

.....

۶۷- ڪارا ڪپڙ ڏيهه جا:

ڪارا ڪپڙ ڏيهه ۾، پيا واريءَ منجهه وٺان،
سائين ڪي، سيد چئي، ڀريو ڏين پيان،
عمرات امان، ثابت رکج سومرا.

.....

۶۸- سنهي سئي سان سنبو:

(مارن جي محبت عمرڪوٽ جي غلامي)

سنهي سئي سبو، مون مارن سين ساه،
ويئي ساريان سومرا، گولاڙا ۽ گهاه،
هنئون منهنجو هت ٿيو، هت مٽيءَ ۽ ماه،
پکن منجهه پساه، قسالب آهي ڪوٽ ۾.

.....

۶۹- ڏٺين پٺين:

(دعقاني زندگي)

ڏٺين پٺين ڏير، منهن مارونڙن جا،
پائر سڀ پجي پيو، گهر گهاريندي ڪير،
ڪوٺين گهاري ڪير، محلين منجهي مون هنئون.

.....

۷۰- سپن جو سپر: (انقلابي جي یتوکل)

سکو سپ سرتيون، سپن ملان سپر،
بيو مائي نير، اڀيون ابر آسري.

.....

۷۱- ڊر جو ڊير (کوه): (مخالفت جو ميدان)

بهر ڪنڀائون بهر ۾، پيارين پهرن،
سجن ساڻيڪن تي، وڏي ۽ وير وهون،
پايو جر جنڊن ۾، ڪوڏان ڪن ڪهون،
ڏينهان ڏينهن نئون، مونکي وره، ويڙهجن جو.

.....

۷۲- ڌڙا ڌڙارڻ: (عارضی نفعو)

ڪيئن ڌڙايان ڌڙا، وينديس ڪنهن نه وهان،
مون مل مارو ناه، اڃا اوڙيان ڪن ڪي.

.....

۷۳- ڪانگل نه ڪوڙو: (حق جو آواز)

پريان سندي پار جو، ڪانگل نه ڪوڙو،
اچي وڃي وڃ ۾، مٿي در ڏوڙو،
جو اندر اوسيڙو، سو لائين لطيف چئي.

.....

۷۴- چاريون ۽ ڪاريون: (عوام جي محبت)

چاريون، ڪاريون، چچ چيريون، جنجي محبت مچي ۽ ساڻ،
رهڻ، وهڻ، سر بانڌين، سڀئي بدبوءِ هاڻ،
لڏڙن جن لطيف چئي، يائي ۽ وجهن پاڻ،
تن ملاحن جو ماڻ، سمي سر ڪيو پانهن جي.

.....

۷۵۔ پکي ء جو قالب: (ذایي جو خوف)

پکي جنهن پڄاڻيا، تنهن ۾ ساھ نہ ماھ،
منجھ ڪرنگھو ڪاٺ جو، مٿي پکن چاھ،
ويچارن. ويساھ، مٿي پکن آئيو.

پلنامون

صفيحو ست	غلط	صحيح	صفيحو ست	غلط	صحيح
۱۴	اوناهين	اونهاين	۱۷	ققي	ققه
۷	جي	هي	۲۶	خد آباد	خدا آباد
۶	مئيڏنو	معينڏنو	۴	منصوعي	مصنوعي
۵	ڏٽينڏنو	ڏٽيڏنو	۱۱	پکين	پکن
۱۲	ناخيرين	ناظرين	۲۲	ابن القوتي	ابن الوقتي
۲	موقعي	موقعو	۲	جي	جن
۴	پٺوري	بٺوري	۲۱	سستي	ستي
۲۷	نوع	نوح	۱۳	ٿيندو	ٿيندي
۹	امرء القيس	امرء القيس	۲۱	کٺا	کٺا
۲۴	مئي	مئس	۲	هن جون	هنجون
۲۳	شاهي	شاه	۱۷	ذهين	ذغني
۹	چڙي	چڙيو	۲۳	ڪو ويڇ	ڪو ويڇ
۴	طفرين	طرفين	۱۱	ڪسمپرس	ڪسمپري
۱۱	لڳا	لڳي	۳	مجيو	مجيا
۱۷	وحد الوجود		۷	سور	سوره
	وحد الوجود		۱۷	هتي	هستي
۶	علمي	عملي	۲۴	لائح حيات	لائعء حيات
۱۰	انبيء	انهن			
۱۵	عاشانا	عاشانا	۱۰	ڪلاس	ڪلاس
۲۳	نسٽائيت	فسٽائيت	۱۹	علمي	عملي
۹	ظاهري	ظاهر	۷	تحميل	تحصيل
۲۳	سنجزي	سنجري	۹	نماز روح	نمازون
۱	ذڪري	ذڪريا	۹	مينن	مئلن
۳	پرس	ترس	۲۶	ترجع	ترجيع
۱	۱۳۰	۱۱۳۰	۲۲	ڇي	جو

صفيح	ست	غلط	صفيح	ست	غلط	صفيح
مصيبتن زدن	۳	۱۸۷	مجموع	۶	۱۵۲	مجموع
مصيبت زدن			ليعدون	۱۰	۱۵۷	لييدن
قال	۱۱	۱۹۵	چي	۱۹	۱۵۹	به
ادايين	۲۲	۲۱۹	تن	۱۷	۱۶۲	تت
اوکو	۱۶	۲۲۳	لکيو	۱۱	۱۶۷	اکيلو
خوف	۱۸	۲۲۴	کينکاریان	۸	۱۸۲	
ان	۸	۲۲۸	کيکاريان			
فاشت	۲۵	۲۳۶	قافلي	۱۷	۱۸۲	کافلي
شخصيت خصوصيت	۳	۲۳۹				

جي - ايم - سيد جا لکيل ڪتاب

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپيل يا اڻ ڇپيل
۱-	مجال مانجهندن جو تعليمي ۽ تنظيمي پروگرام	ڇپيل
۲-	انتظامي ڪاتي کان عدالتي ڪاتي جي جدائي	"
۳-	پاڪستان ۽ مسلمان (ترجمو)	"
۴-۵	ٽئين سنڌ لاءِ جدوجهد (سنڌي ۽ انگريزي)	"
۶-	پيغام لطيف	"
۷-	موجوده سياسي مسئلا	"
۸-۹	جيئن ڏٺو آھ، مون (سنڌي، اردو)	"
۱۰-	جديد سياست جا نورتن (سنڌي)	"
۱۱-	سنڌ جا سورما	"
۱۲-	جنب گذاريم جن مان	"
۱۳-	رهاڻ - سيد ميران محمد شاھ جا خط	"
۱۴-	شاھ، عبداللطيف جون ڇاڻيون ۽ وايون	"
۱۵-	سنڌ جي بيمئي کان جدائي	"
۱۶-	سيد علي محمد شاھ راشدي جا خط ۽ مضمون	"
۱۷-	ماھرڙ جا سينگار - علامہ آء - آء - قاضي جا خط	"
۱۸-	سنڌي ڪلچر	"
۱۹-	بزم صوفياڻي - سنڌ جا خطبا	"
۲۰-	محترم جي - ايم - سيد جا چونڊ سياسي مضمون	"
	۽ تقريرون (۱۹۶۲ع)	"

جریان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپيل يا اڻ ڇپيل
۲۱-	جديد سياست جا نورتن (اردو)	اڻ ڇپيل
۲۲-	مختيار جي - ايم - سيد جا مضمون ۽ تقريرون (اڄ تائين)	"
۲۳-	" " "	" ادبي مضمون
۲۴-	" " "	" جديد مشاهير عالم
۲۵-	ديارِ دل ۽ داستانِ محبت	"
۲۶-	جناب صاحب سان لکچر	"
۲۷-	ورلڊ مسلم ڪانفرنس	"
۲۸-	سنڌ جي مکيه اديبن جا خط	"
۲۹-	سنڌ ۽ هند جي مکيه سياستدانن ۽ عالمن جا خط	"
۳۰-	سنڌو ديش جو ۽ ڇا ڇا؟ (سنڌي)	"
۳۱-	" " "	" (انگريزي)
۳۲-	پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني (جلد پهريون)	"
۳۳-	" " " " "	" پيو
۳۴-	" " " " "	" ٽيون
۳۵-	" " " " "	" چوٿون
۳۶-	" " " " "	" پنجون
۳۷-	مٽياري جي ميدن جي تاريخ ۽ شجرا	"
۳۸-	متفرق مضامين (اخبارن ۽ ڇپيل)	"
۳۹-	متفرق پمفليت (مختلف نالن ۽ لکيل)	"
۴۰-	محمد امين ڪوسي سان لکچر	"

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪُ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پُرنڌڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَننَ کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇپائيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪارَ سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
 جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -
 ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻڌر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل - **پَن** The Reading Generation